

Вісник

**Дніпропетровського
університету**

Науковий журнал

№ 11

Том 21

2013

РЕДАКЦІЙНА РАДА:

акад. Академії наук ВО України, д-р фіз.-мат. наук, проф. **М. В. Поляков** (*голова редакційної ради*); ст. наук. співроб., проф. **В. І. Карплюк** (*заст. голови*); д-р фіз.-мат. наук, проф. **О. О. Кочубей**; д-р хім. наук, проф. **В. Ф. Варгальок**; чл.-кор. НАПН України, д-р філос. наук, проф. **П. І. Гнатенко**; д-р фіз.-мат. наук, проф. **О. Г. Гоман**; д-р філол. наук, проф. **В. Д. Демченко**; д-р техн. наук, проф. **А. П. Дзюба**; д-р пед. наук, проф. **Л. І. Зеленська**; чл.-кор. НАН України, д-р фіз.-мат. наук, проф. **В. П. Моторний**; чл.-кор. НАПН України, д-р психол. наук, проф. **Е. Л. Носенко**; д-р філос. наук, проф. **В. О. Панфілов**; д-р біол. наук, проф. **О. Є. Пахомов**; д-р екон. наук, проф. **І. Л. Сазонець**; д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко**; акад. Академії наук ВО України, д-р фіз.-мат. наук, проф. **В. В. Скалозуб**; д-р філол. наук, проф. **Т. С. Пристайко**; чл.-кор. НАН України, д-р біол. наук, проф. **А. П. Травлєєв**; д-р техн. наук, проф. **Ю. Д. Шептун**.

Серія: МОВОЗНАВСТВО

Випуск 19, том 2

Дніпропетровськ
Видавництво
Дніпропетровського
національного університету

*Друкується за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара*

Розглянуто актуальні проблеми сучасного мовознавства на широкому матеріалі української, російської та інших слов'янських і західноєвропейських мов. Різномасштабний аналіз мовних явищ та одиниць виконано у синхронії та історичній перспективі. Значну увагу приділено дослідженню інноваційних процесів у сучасних мовах, опису функціональних різновидів мовлення, у тому числі Інтернет-комунікації, питанням перекладу і лінгводидактики. Друкуються рецензії на монографії.

Для наукових працівників, спеціалістів-філологів, аспірантів і студентів філологічних факультетів, а також для широкого кола читачів, що цікавляться проблемами сучасного мовознавства.

Рассмотрены актуальные проблемы современного языкознания на широком материале украинского, русского и других славянских и западноевропейских языков. Разносторонний анализ языковых явлений выполнен в синхронии и исторической перспективе. Большое внимание уделено исследованию инновационных процессов в современных языках, описанию функциональных разновидностей языка, в том числе Интернет-коммуникации, вопросам перевода и лингводидактики. Печатаются рецензии на монографии.

Для научных работников, специалистов-филологов, аспирантов и студентов филологических факультетов, а также широкого круга читателей, интересующихся проблемами современного языкознания.

Topical problems of contemporary linguistics based on phonetics, grammar and semantics of Ukrainian, Russian and other Slavonic and West European languages are regarded. A multi-sided analysis of language phenomena is performed synchronically and diachronically. A great attention is paid to the research of innovation processes in contemporary languages, description of language functional varieties, including the Internet-communication, issues of translation and linguodidactics. Reviews of monographic researchers are published.

The papers are interesting for scientists, specialists in philology, post-graduate students and students of philological faculties, as well as for a wide range of readers who are interested in the problems of modern linguistics.

Р е д а к ц і й н а к о л е г і я :

д-р філол. наук, проф. **Т. С. Пристайко** (відп. редактор), д-р філол. наук, проф. **О. І. Панченко** (зам. відп. ред.), д-р філол. наук, проф. **О. Й. Голованова** (РФ), д-р філол. наук, проф. **І. І. Меньшиков**, д-р філол. наук, проф. **Н. В. Підмогильна**, д-р філол. наук, доц. **І. С. Попова**, д-р філол. наук, проф. **А. М. Поповський**, д-р філол. наук, проф. **Т. В. Сіماشко** (РФ), д-р філол. наук, проф. **Ю. О. Шепель**, д-р гуман. наук, проф. **Л. Шипелевич** (Польща), канд. філол. наук, доц. **І. І. Турута** (відпов. за випуск).

Редакція не завжди поділяє точку зору автора публікації. За точність викладених фактів відповідальність покладається на авторів.

Р е ц е н з е н т и :

д-р філол. наук, проф. **В. І. Ліпіна**
д-р філол. наук, проф. **Т. В. Філат**

УДК 811.161.1'373.7

Н. Г. Арефьева

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

ЛИНГВОСТРАНОВЕДЧЕСКИЙ АСПЕКТ РУССКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАНЦЕВ: ОПЫТ СОЗДАНИЯ ПРАКТИЧЕСКОГО ПОСОБИЯ

Розглянуто проблему створення практичного посібника з російської фразеології для іноземців у руслі лінгвокультурології. Актуалізовано репрезентацію культурно-національного компонента, актуальність відібраного ілюстративного матеріалу, комунікативну спрямованість навчального посібника.

Ключові слова: російська мова як іноземна, фразеологізм, лінгвокультурологія, національно-культурний компонент, практичний посібник.

Рассмотрена проблема создания практического пособия по русской фразеологии для иностранных учащихся в русле лингвокультурологии. Актуализирована презентация культурно-национального компонента, актуальность отобранного иллюстративного материала, коммуникативная направленность учебного пособия.

Ключевые слова: русский язык как иностранный, фразеологизм, лингвокультурология, национально-культурный компонент, практическое пособие.

The article deals with the problem of creation of Russian phraseology textbook in the light of linguoculturology. Representation of national and cultural component, present day illustrations, communicative direction of the textbook are underlined.

Keywords: Russian as a foreign language, phraseological unit, linguoculturology, national and cultural component, textbook.

На протязенні многих десятилетий одной из актуальных задач лингводидактики остається включение культурної інформації в процес преподавания РКИ. Приобщение к национальной культуре как важнейшей предпосылке успешной межкультурной коммуникации немыслимо без введения и интерпретации устойчивых стереотипических словосочетаний, поскольку «фразеология любого языка – ценнейшее лингвистическое наследие, в котором отражается видение мира, национальная культура, обычаи и верования, фантазия и история говорящего на нём народа» [9, с. 58]. Как подтверждают многочисленные исследования отечественных и зарубежных лингвистов (труды Н. И. Толстого, В. Н. Телии, Е. А. Селивановой, В. Д. Ужченко, Е. П. Левченко и др.), значительная часть фразеологизмов содержит эксплицитно или имплицитно выраженный культурно-национальный компонент. Так, согласно исследованию Ю. Ф. Прадеда, примерно треть фразеологического фонда русского и украинского языков отличается культурно-национальной спецификой [5, с. 308]. К примеру, русский фразеологизм *родиться в рубашке* со значением ‘быть счастливым, удачливым, везучим’ имеет такие соответствия: в английском языке буквально – *родиться с серебряной ложкой во рту*; в немецком – *родиться в воскресенье*, во французском – *родиться причёсанным*, в польском – *родиться в чепчике*, в болгарском – *родиться с удачей*, в латинском – *сын белой курицы*.

В то же время, как справедливо замечает Л. П. Васильева, «владение лингво-социокультурной компетенцией – это не только обычное запоминание студентом информации о государстве или народе, язык которого изучается, то есть знакомство

с реалиями их жизни. Главное в этом процессе – формирование позитивного отношения к ним» [4, с. 66–67].

Современное учебное пособие по обучению иностранному языку трудно представить вне связи с культурой нации, поскольку без культурной информации изучение языка превращается в сухое заучивание отдельных слов и грамматических норм, не даёт возможности овладеть лингвострановедческими знаниями, необходимыми для того, чтобы почувствовать душу народа, язык которого изучается. Сегодня лингвострановедческим комментированием снабжены также учебники, используемые в дистанционном обучении РКИ, например, «Время говорить по-русски» [3].

Лингвострановедческий аспект русской фразеологии, в том числе и в обучении иностранцев, не раз становился предметом исследований и послужил основой для создания таких фундаментальных трудов, как «Крылатые слова: Литературные цитаты; Образные выражения» Н. С. и М. Г. Ашукиных [1]; Лингвострановедческий словарь русских фразеологизмов В. П. Фелицыной и В. М. Мокиенко [8]; Историко-этимологический словарь русской фразеологии под ред. В. М. Мокиенко [2].

Целью данной статьи является поиск путей оптимизации и интенсификации процесса преподавания русской фразеологии на основе лингвострановедческого комментирования.

Практическое пособие «Русская фразеология: лингвострановедческий аспект», выполненное на кафедре языковой и общегуманитарной подготовки иностранцев ОНУ им. И. И. Мечникова, представляет собой учебно-методический комплекс, состоящий из собственно пособия и словаря-справочника. Материалом пособия явились около 700 соматических фразеологизмов, составляющих примерно 30 % от всего фразеологического фонда русского языка, а также некоторые пословицы, поговорки, крылатые выражения с соматическим компонентом. Основными принципами отбора стали, прежде всего, коммуникативная значимость фразеологических оборотов, достаточная степень их употребительности и соответствие нормам русского литературного языка. Исходя из этого принципа, мы не использовали вышедшие из употребления, диалектные и жаргонные фразеологизмы.

Выбор, сделанный нами в пользу соматической группы фразеологизмов, не случаен, поскольку именно соматизмы являются древнейшими культурными символами, связанными с архетипными представлениями народа. К примеру, семантическая оппозиция «голова/ноги» коррелирует с оппозицией «верх/низ» – одной из основных оппозиций в славянской картине мира, а также с оппозицией «свет/тьма» [6]. Ассоциативно мотивированные обороты с соматическим компонентом соотносятся с другими культурными кодами – пространства, времени, меры, количества и др., а также характеризуют психоэмоциональное состояние, поведение, социальную активность человека, его духовный код [6, с. 84].

Представленное практическое пособие ориентировано на иностранных студентов, стажёров и аспирантов на продвинутом этапе обучения и на этапе совершенствования языка одновременно с овладением ими программным языковым материалом. Оно может быть полезно студентам – будущим преподавателям русского языка как иностранного, и всем, кто интересуется вопросами русской фразеологии.

Фразеологические обороты рассматриваются сквозь призму лингвокультурологии. Пособие призвано ознакомить иностранных учащихся с русскими фразеологизмами, отражая их национально-культурную специфику, способствовать активному и пассивному их усвоению, дальнейшему развитию речевых навыков.

Пособие состоит из 15 разделов, каждому из которых соответствует ключевое слово, входящее в состав фразеологических оборотов. Каждый раздел включает

лингвострановедческий комментарий к ключевому слову и систему упражнений, направленных на активизацию фразеологизмов в речи, совершенствование и дальнейшее развитие коммуникативных навыков, формирование не только языковой и речевой, но и культурной компетенции иностранного учащегося.

В предлагаемое учебное пособие включены упражнения следующего типа: работа со словарём; подбор фразеологизмов-эквивалентов в родном языке иностранцев; выяснение значения фразеологизмов, приводимых в контексте; замена в контексте отдельных слов и словосочетаний устойчивыми словосочетаниями (к примеру, **поговорить откровенно** – **поговорить по душам**); вставка в предложение подходящего по форме фразеологизма (из числа приводимых в конце упражнения); сопоставление приводимых в контексте свободных сочетаний и устойчивых оборотов; замена фразеологических оборотов фразеологическими синонимами (антонимами); задания на развитие речи; проверочные упражнения (тесты).

В пособие включены отрывки из стихотворений А. С. Пушкина, М. Ю. Лермонтова, Н. А. Некрасова, И. А. Крылова, С. А. Есенина, Р. Гамзатова, Е. А. Евтушенко, Ю. В. Друниной, А. В. Твардовского и других авторов, иллюстрации из современных газетных публикаций, а также тексты популярных русских песен. Часть примеров извлечена из Фразеологического словаря русского языка под ред. А. И. Молоткова (далее – ФСРЯ), Словаря-справочника по русской фразеологии Р. И. Яранцева и Школьного фразеологического словаря В. П. и А. В. Жуковых. Часть примеров из художественной литературы и периодической печати взята из личной картотеки автора.

Пособие включает также **словарь**, служащий дополнением к данному пособию, **список условных сокращений**, **тесты** и **ключи**.

Работа с данным пособием предполагает сначала работу со словарём-справочником. Преподаватель знакомит студентов с фразеологизмами, опираясь на словарь (либо студенты знакомятся с фразеологизмами самостоятельно). Обращает внимание на значение, словесное окружение, оттенки употребления. Затем предлагает прочитать иллюстрации к фразеологизмам и выполнить упражнения.

Предполагается, что при работе над упражнениями будут учитываться конкретные условия обучения и уровень подготовки иностранных учащихся, в зависимости от которых преподаватель сможет отбирать нужный ему материал, а в случае необходимости увеличивать количество упражнений.

Чтение стихотворений сопровождается лингвострановедческим комментированием содержащейся в них безэквивалентной и фоновой лексики.

Порядок изучения материала принципиального значения не имеет. Преподаватель или студент могут выбрать нужную тему.

Пособие может использоваться как во время аудиторной работы с преподавателем, так и при самостоятельном изучении русского языка.

В качестве примера приведём отрывки из ряда учебных упражнений из раздела «Фразеологизмы со словом «глаз (глаза)»:

Лингвострановедческий комментарий: **Глаз** в русской фразеологии, прежде всего, орган зрения. Первоначально слово «глаз» значило ‘отшлифованный камешек’. Затем оно стало употребляться в значении ‘орган зрения’, а позже заменило общеславянское по происхождению название «око» (в украинском языке **око** сохранилось как основное).

Выражения *сколько хватает глаз, куда ни кинь глазом (взглядом), на глаз (глазок)* отражают древнюю систему измерения расстояния при помощи глаз [2, с. 138].

Фразеологизмы с компонентом «**глаза**» встречаются в русских народных сказках: *беречь (хранить) пуце глаза* кого, что; *с глаз долой, куда глаза глядят* (идти, брести и т. п.). Фразеологизм *куда глаза глядят* отражает представление о широте и необъятности русской земли [Там же].

Глаза в русской культуре – символ отражения внутренних качеств человека, его сущности. «Глаза – зеркало души», – говорят русские. Недаром фразеологизм *недобрый глаз (дурной, чёрный глаз)* характеризует злого, недоброго человека, взгляд которого приносит несчастья.

Глаза отражают эмоциональное состояние человека. Сравните: *глаза светятся от счастья, глаза горят*.

Фразеологизмы со словом «глаз (глаза)» широко употребляются в текстах популярных русских песен и русских романсов.

Упражнение 1. Пользуясь словарём, объясните значение фразеологизмов *беречь (хранить) пуце глаза, куда глаза глядят, с глаз долой – из сердца вон*. А как говорят у вас?

Упражнение 2. Прочитайте отрывки из произведений известных авторов и публицистики. Выясните из контекста значение фразеологизмов со словом «глаз (глаза)».

1. И точно, она [Бэла] была хороша: высокая, тоненькая, глаза чёрные, как у горной серны, так и *заглядывали* к вам *в душу*. Печорин в задумчивости *не сводил* с неё *глаз*, и она частенько исподлобья на него посматривала (М. Лермонтов, Герой нашего времени). 2. Помочь родителям оглянуться, задуматься, *открыть глаза* – скромная задача этой книги (А. Макаренко, Книга для родителей). 3. Свидания *с глазу на глаз* были совершенно невозможны и немыслимы (Н. Лесков, Тупейный художник). 4. Если вы разгулялись вечером и сна *ни в одном глазу*, попробуйте обмануть мозг (КП в Украине от 16.06.2012 г.).

Упражнение 3. Сопоставьте выделенные свободные словосочетания и фразеологизмы. Выясните из контекста значение последних.

1. На стуле у стены мальчик лет тринадцати, красивый, черноглазый, серьёзный. Он, не отрываясь, *смотрит* на отца прямо ему *в глаза* (А. Макаренко, Книга для родителей). – Да разве тебе здесь [дома] нехорошо? ...Ну, погляди вокруг себя: все *смотрят* тебе *в глаза* (И. Гончаров, Обыкновенная история). Угрозам внемлем хладным ухом, / Опасности *глядим в глаза* (П. Вяземский, 1854-й год).

2. Слова Марьи Ивановны *открыли* мне *глаза* и объяснили мне многое (А. Пушкин, Капитанская дочка). Марина *открыла глаза*, потянулась, вскочила с кровати и распахнула окно.

Упражнение 4. Замените фразеологизмы наречиями, данными ниже. Найдите фразеологизмы-антонимы, составьте с ними предложения.

Образец: *на глаз (глазок)* – примерно, приблизительно.

Упражнение 5. Замените выделенные слова и словосочетания фразеологизмами, данными ниже, в нужной форме.

Образец: Ночью Галина *не спала ни минуты*, снова и снова вспоминая счастливые дни ушедшей юности. Ночью Галина *не сомкнула глаз*, снова и снова вспоминая счастливые дни ушедшей юности.

Упражнение 6. Закончите предложения, используя фразеологизмы, данные ниже, в нужной форме.

Образец: Леночка вспоминала детство, и радостные, счастливые дни ... у неё.... Леночка вспоминала детство, и радостные, счастливые дни *вставляли* у неё *перед глазами*.

Упражнение 7. Составьте предложения с многозначными фразеологизмами.

1. **Попадаться / попасться на глаза** – в значениях: 1) случайно привлечь к себе чьё-л. внимание, быть замеченным, увиденным кем-л.; неожиданно встречаться с кем-л.; 2) только в форме **не попадайся на глаза** кому – избегай встречи с кем-л. (выражение предупреждения или угрозы) и т. п.

Упражнение 8. Прочитайте отрывок из романа А. С. Пушкина «Евгений Онегин». Найдите фразеологизмы со словом «глаз (глаза)». Объясните их значение.

*Онегин, втайне усмехаясь,
Подходит к Ольге. Быстро с ней
Вертится около гостей.
Потом на стул её сажает,
Заводит речь о том, о сём;
Спустя минуты две потом
Вновь с нею вальс он продолжает;
Все в изумленье. Ленский сам
Не верит собственным глазам.*

Таким образом, работа по данному пособию должна способствовать расширению активного и пассивного лексического запаса студентов-иностранцев, их общего кругозора, совершенствованию и дальнейшему развитию умений и навыков неподготовленной речи, а также её обогащению более сложным языковым материалом через культурно насыщенную информацию.

Впереди – проблема отбора фразеологического и афористического минимума, а также приёмы подачи, закрепления и активизации этого материала в устной и письменной речи как в универсальном учебном пособии, адресованном иностранцам, изучающим русский язык, так и в дистанционном обучении РКИ.

Библиографические ссылки

1. Ашукин Н. С. Крылатые слова: Литературные цитаты; Образные выражения / Н. С. Ашукин, М. Г. Ашукина. – 4-е изд., доп. – М. : Худож. лит., 1988. – 528 с.
2. Бирих А. К. Русская фразеология. Историко-этимологический словарь: ок. 6000 фразеологизмов / СПбГУ; Межкаф. словарный каб. им. Б. А. Ларина; А. К. Бирих, В. М. Мокиенко, Л. И. Степанова; под ред. В. М. Мокиенко. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Астрель: АСТ : Люкс, 2005. – 926, [2]с.
3. Богомолов А. Н. Время говорить по-русски. Мультимедийный курс русского языка для начинающих / А. Н. Богомолов, А. Ю. Петанова, Ю. А. Коваленко. – Режим доступа: <http://speak-russian.cie.ru/time-new/rus/>
4. Васильева Л. П. Підручник з іноземної мови як важливий засіб керування навчальним процесом / Л. П. Васильева // Studia Slovakistica. – Вип. 8: Ювілей. – Ужгород, 2008. – С. 65–73.
5. Прадід Ю. Ф. Проблеми фразеологічної ідеографії (на матеріалі української та російської мов) : дис. д-ра філол. наук : 10.02.01; 10.02.02. / Ю. Ф. Прадід – К., 1997. – 396 с.
6. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) / О. О. Селіванова. – К.-Ч., 2004. – 276 с.
7. Скоробагатько Н. О. Фразеологічна соматика в дзеркалі архетипних уявлень людини / Н. О. Скоробагатько // Лінгвістика : зб. наук. праць. – Луганськ: Альма-матер, 2008. – №1 (13). – С. 154–159.
8. Фелицына В. П. Русские фразеологизмы : Лингвострановедческий словарь / В. П. Фелицына, В. М. Мокиенко / под ред. Е. М. Верещагина и В. Г. Костомарова. – М. : Рус. яз., 1990. – 220 с.
9. Черданцева Т. З. Идиоматика и культура / Т. З. Черданцева // Вопросы языкознания. – № 1. – 1996. – С. 58–70.

Надійшла до редколегії 10.02.12

УДК 811.161.2'373.232.1

Н. Ю. Булава

*Донецький національний університет економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського*

АКТУАЛЬНІ СПОСОБИ СЛОВОТВОРУ УКРАЇНСЬКОГО ПРІЗВИЩЕВОГО АНТРОПОНІМІКОНУ ПІВНІЧНОЇ ДОНЕЧЧИНИ

Здійснено структурно-словотвірний аналіз українських прізвищ північної Донеччини, з'ясовано дериваційні особливості прізвищ зазначеного регіону; описано актуальні способи творення аналізованих антропооснов; визначено найтиповіші на досліджуваній території словотвірні моделі прізвищ.

Ключові слова: прізвище, словотвірний, модель, спосіб творення.

Дан структурно-словообразовательный анализ украинских фамилий северных районов Донецкой области, установлены деривационные особенности этих фамилий, описаны наиболее актуальные способы образования анализированных антропооснов; определены наиболее типичные на исследованной территории словообразовательные модели фамилий.

Ключевые слова: фамилия, словообразовательный, модель, способ образования.

The article deals with structured-word-formative analysis surnames of northern Donetsk region, describes the most typical actual word-forming methods and surnames-forming models being the most typical at the abovementioned territory.

Keywords: surname, word-formation, model, word-forming method.

Порівняння онімів та апелятивів, виявлення подібного й відмінного в цих шарах лексики, специфічного ономастичного на різних рівнях мови – фонетичному, морфологічному, словотвірному, лексико-семантичному та синтаксичному – дає багатий матеріал для лінгвістичних студій [2, с. 69]. На думку О. В. Суперанської, існує єдиний фонологічний і морфологічний лад мови, основа якого формується загальними назвами, а власні назви, наскільки це можливо, підпорядковуються йому [9, с. 205]. Апелятивна ж словотвірна модель передуює ономастичній з аналогічним формантом, а регулярні моделі власних назв часто утворюються за допомогою тих самих словотвірних засобів, що й апелятиви з модифікаційним значенням здрібнілості, належності, походження, жіночності [13, с. 56]. Тому антропоніми варто досліджувати в тісному зв'язку із загальноживаючою лексикою, хоч слід зважати й на те, що онімні лексеми – це вторинні найменування, і підхід до їх аналізу має бути іншим, ніж до аналізу апелятивів.

Структурно-словотвірна характеристика прізвищ була предметом дослідження багатьох ономастів (Б. Б. Близнюк, Г. Е. Бучко, Л. О. Кравченко, Т. Д. Космакова, С. Е. Панцьо, Г. Д. Панчук, Ю. К. Редько, П. П. Чучка, С. В. Шеремета та ін). Проте у працях вчені нерідко змішують принципи словотвірного аналізу антропооснов із принципами морфологічного аналізу, не розмежовують суфікси прізвищеві й суфікси непрізвищеві, визначають різну кількість актуальних способів творення прізвищ. Невирішеною залишається проблема визначення автохтонності словотвірних прізвищевих типів, їх територіального поширення.

Сьогодні немає єдиної думки щодо кількості способів утворення слов'янських прізвищ. Так, П. П. Чучка зазначає, що всі прізвища утворилися семантичним способом з індивідуальних чи родинних прізвиськ [12, с. 415]. В ономастичній літературі наявні також інші думки щодо способів утворення

прізвищ, згідно з якими мовознавці виокремлюють дві групи прізвищ: первинні та вторинні (М. В. Бірило, С. Роспанд та ін.). До первинних уналежнено прізвища семантичного способу творення (*Школяр, Кулак*), до вторинних – прізвища, утворені за допомогою спеціальних антропонімічних суфіксів (*Степан+чук, Баб+еня*). Проте цей поділ не є вичерпним, оскільки складні прізвища та прізвища-прикметники (*Білий, Рідкокаша*) не належать, на думку цих же учених, ні до первинних, ні до вторинних, формуючи окрему групу. Інші дослідники, зокрема Л. Л. Гумецька, І. І. Ковалик, З. Г. Ніколаєнко, А. М. Поповський, Ю. К. Редько, аналізують будову прізвищ з огляду на структурні способи їх творення. Найбільше уваги цьому аспекту приділив Ю. К. Редько, який нарізно проаналізував словотвір прізвищ іменникового і прикметникового зразка. Серед прізвищ-іменників учений виокремлює чотири основні способи творення, а саме семантичний, морфологічний, регресивний і синтаксико-морфологічний. Крім того, дослідник, поєднуючи словотвірний аналіз прізвищ із морфологічним, пропонує окремо розглядати антропооснови, утворені від дієслівних форм, прислівників, службових слів, вигуків, а також прізвища іншомовного походження [10, с. 96]. Прізвища ж прикметникового типу, по суті, залишилися поза будь-яким аналізом.

На думку В. Д. Познанської, невиправданим є і виокремлення в різновид префіксального і префіксально-суфіксального словотвору [6, с. 12]. Дослідниця вважає, що приклади, наведені Ю. К. Редьком, є наслідком або семантичного (*Вихованець < вихованець, Невмивака < невмивака*), або морфологічного словотвору (*Безпалько < Без+палько, Безручко < Без+ручко*) [10, с. 168–170]. Непереконливим, на погляд В. Д. Познанської, П. П. Чучки та ін., є твердження Ю. К. Редька, за яким українським прізвищам властивий регресивний спосіб творення [6, с. 12; 12, с. 411]. Серед прикладів, якими цей учений ілюструє свою думку, є й регресивні утворення (наприклад, *Заїка, Квич, Прийма, Строй* та ін.). Але усічення в цих словах, зазначає П. П. Чучка, відбувалося на етапі творення відповідних апелятивів та особових імен, а не в момент творення цих прізвищ. Тому наведені приклади слід вважати утвореннями семантичного способу [12, с. 410]. На думку П. П. Чучки, творення прізвищ за допомогою цього способу можливе, але якщо воно й наявне, то цих прізвищ, по-перше, дуже мало, а, по-друге, їх належність саме до цього типу творення вимагає спеціального доведення. Дослідник вважає, що регресивним способом утворені інші прізвища на зразок *Бурч, Ванч, Данч, Кирч, Станч, Шемет* тощо. До цієї думки спонукає наявність таких суфіксальних прізвищ, як *Бурча, Ванча, Данча, Кирча, Станча* тощо. Але й це, зазначає П. П. Чучка, також лише припущення, яке вимагає аргументованого обґрунтування [12, с. 411].

Наведені зауваження стосуються й інших досліджень з української антропонімії. У деяких працях класифікація Ю. К. Редька зазнає незначних змін і уточнень. Так, у кандидатській дисертації О. Д. Неділько, присвяченій історичній антропонімії північного Лівобережжя України, наведено розмежування прізвищ, утворених синтаксико-морфологічним і синтаксичним способами [4, с. 21]. І. Д. Сухомлин, дослідивши полтавські антропооснови XVII ст., зазначив, що вони утворені від усіх типів словотвору – морфологічного, словоскладання, безафіксного [11, с. 17].

Кожний із дослідників пропонує свою класифікацію, репрезентуючи власне розуміння дериваційної структури прізвищ. Проте недоліки цих класифікацій зумовлені неоднаковою кваліфікацією ономастичних термінів і процесів,

суб'єктивним підходом до класифікації онімної й апелятивної лексики, що, відповідно, вимагає їх удосконалення [5, с. 84].

Метою ж словотвірного аналізу прізвищ є насамперед визначення способу, в який ці лексеми перетворилися на спадкові назви [12, с. 402]. Саме цей вид аналізу (а не етимологічний, не морфемний) є актуальним у нашому дослідженні.

Об'єктом нашого дослідження є українські прізвища північної Донеччини (нами зафіксовано понад 10000 прізвищ у 143 населених пунктах північних районів Донеччини). **Метою** роботи є ретельна словотвірно-структурна характеристика територіально локалізованих (північні райони Донеччини) сучасних українських прізвищ. Поставлена мета передбачає вирішення таких **завдань**: здійснити структурно-словотвірний аналіз антропооснов північної Донеччини; з'ясувати словотвірно-структурні особливості сучасних українських прізвищ північної Донеччини; описати актуальні способи творення аналізованих антропооснов; визначити найтипівіші на досліджуваній території словотвірні моделі прізвищ.

У нашому дослідженні за основу приймаємо словотвірну класифікацію прізвищ, запропоновану професором П. П. Чучкою. Учений виокремлює три способи словотвору прізвищ: морфологічний, семантичний та синтаксичний. Зазначена класифікаційна схема стала загальноприйнятною, оскільки враховує особливості словотвірної структури прізвищ (на відміну від словотвору апелятивів), твірні основи яких завжди мотивовані, хоч в антропоосновах така вмотивованість є гіпотетичною (наприклад, невідомо, у який спосіб виникло прізвище *Ковальчик* (1) < Коваль + чик або ковальчик «змен. від коваль» [8, II, с. 260]) [7, с. 121]. Оскільки в нашій картотеці відсутні антропоніми, утворені синтаксичним способом, тобто шляхом зрощення декількох лексичних (антропонічних) елементів із повною чи частковою лексикалізацією (більшість прізвищ-комполітів мають відповідники серед загальних назв, тому їх слід вважати утвореннями семантичного способу), то всі прізвища північної Донеччини аналізуємо за двома способами словотвору – неморфологічним (зміна функції базової назви без зміни її структури, за класифікацією П. П. Чучки – семантичний) та морфологічним (зміна функції базової назви одночасно зі зміною її структури). Певну частину прізвищ, з огляду на труднощі встановлення словотвірних відносин, кваліфікуватимемо як найменування з подвійною словотвірною мотивацією.

У межах морфологічного способу виокремлюємо суфіксацію як один із найактуальніших засобів творення слов'янської антропонімії (В. О. Горпинич, В. Д. Познанська, П. П. Чучка). До таких прізвищ уналежнюємо лише ті суфіксальні назви, що не фіксуються в лексикографічних джерелах. Їх загальна кількість у нашій картотеці – 6429, що становить 56 % від загальної кількості фактичного матеріалу (пор.: в антропоніміконі Опілля прізвища суфіксальної деривації становлять лише 25 %). Для систематизації всі суфікси за семантичною ознакою розподіляємо на посесивні (-ов/-ев, -ів, -ин/-ін), патронімічні (-енк-о, -ич, -ович/-евич) та поліфункціональні (-к-о, -ук/-'ук, -чук, -ик/-ік, -чик, -ак /-'ак, -чак, -ець, -ій, -ан, -ун, -ай, -ей), що уможливорює врахування функціонального навантаження формантів і дає змогу встановити причини появи прізвищ. Найчастотнішими прізвищами, утвореними суфіксальним способом, є антропооснови з посесивними формантами (3126 прізвищ), непродуктивними – з поліфункціональними (1972 прізвища) та патронімічними формантами (1331 прізвище), що не збігається, наприклад, з відповідними результатами Лубенського регіону, де переважають поліфункціональні суфікси (26 %), а посесивні – не продуктивні (8,84 %).

Аналіз словотвірної структури прізвищ північної Донеччини виявив, що найпродуктивнішим прізвищевим формантом є суфікс -ов/-ев, -ів із семантикою посесивності (2276 прізвищ від загальної кількості фактичного матеріалу; 19,8 %), що також істотно відрізняється від словотвірних доміант, зафіксованих на Лубенщині (найчастотніший формант -енк-о), Закарпатті (найчастотніший формант -ак/-'ак, -чак), Опіллі (найчастотніший формант -ак), північній Тернопільщині (найчастотніші форманти -ук, -ів), південно-східній Україні (найчастотніші форманти -енк-о, -к-о, -ук/-'ук, -чук) тощо. Зазначимо, що для досліджуваного антропонімікону є характерним усталений суфіксальний комплекс -ов/-ев (2226 прізвищ): *Брехунов, Павелков, Паламарев, Федорцев*. Спостерігається також додавання цих суфіксів до українських прізвищ, у складі яких вже наявні патронімічні форманти -енк-о, -к-о, -ич тощо: *Барченков, Василенков, Синьков, Фомичов*. Такі антропооснови ілюструють збережені йменування для третього покоління, коли назви на -енк-о поширювалися іншими формантами, наприклад -ов: *Степаненков*, тобто *Степан* – його син *Степаненко*, його онук *Степаненков*. Варіативним формантом -ів (*Вовків, Моргунів, Якубів*), який є діалектною рисою західних регіонів України, оформлено лише 50 прізвищ.

У межах поліфункціональних та патронімічних відповідно домінують форманти -ук/-ук, -чук (5 %) та -енк-о (9 %): *Атаманчук, Данилюк, Писаренко*. Незначною продуктивністю характеризуються суфікси -ач (0,2 %), -аш (0,2 %), -ей (0,2 %), -уш (0,1 %) та -ович/-евич (1,4 %), -ич (1,4 %), що почасти збігається з результатами досліджень інших регіональних антропосистем (зокрема Лубенщини та північної Тернопільщини).

Поширеним в українській мові є неморфологічний спосіб творення, який полягає у виникненні слів шляхом появи нових лексичних значень, зрощення синтаксичного словосполучення в одне слово або переходу слів чи словоформ з однієї частини мови до іншої. Проте в межах словотвору прізвищ продуктивні лише деякі різновиди неморфологічного способу, зокрема лексико-семантичний, що зумовлено специфікою деривації антропооснов. Особливістю таких прізвищ є те, що вони сформувалися без допомоги спеціальних формантів. Останні, якщо вони наявні у складі антропоніма, входять до структури прізвищ не як твірні елементи, а як сегмент похідної основи. Загальна кількість зазначених прізвищевих моделей у нашій картотеці – 5071, що становить 44 % від усього аналізованого матеріалу. Основою для їх появи послуговували особові імена, топоніми та апелятиви.

В антропонімії північної Донеччини прізвища, тотожні іменам, надзвичайно частотні (1198 одиниць; 10,5 %) і різноманітні за структурою, оскільки їх будова може співвідноситися із суфіксальними, повними, усічено-суфіксальними та усіченими антропонімічними варіантами.

Привертає увагу розмаїття прізвищ, ідентичних суфіксальним іменам (800 прізвищ; 6,9 %). Зафіксовано близько 70 суфіксів, що використовувалися для збагачення репертуару імен, переважно чоловічих християнських. Продуктивними виявилися суфікси -к-о (275 прізвищ), -ик (89 прізвищ), -ець (62 прізвища), -ак/-'ак (60 прізвищ), -ок (31 прізвище), -ан (27 прізвищ), -ух-а/-'ух-а (26 прізвищ): *Гришко, Карпик, Іванець, Петрак, Романяк, Семенов, Лукан, Павлуха, Євтюха*. Причини їх частотності, на думку С. М. Медвідь-Пахомової, слід шукати в соціо- та психолінгвістичних факторах: антропонімічних уподобаннях, ступені індивідуалізації імені тощо. Неактуальними у місцевому антропоніміконі є поодинокі прізвища з поліморфемними формантами -унь-к-о, -ут-к-о, -еч-к-о, -оч-к-о, -еш-к-о, -онь-к-о (*Андрушко, Марочко, Мисечко, Пацутко*). В. Д. Познанська вважає, що їх нечис-

ленність пов'язана з тим, що ці імена, виражаючи високий ступінь пестливості, використовувалися переважно в сімейному колі й лише у випадках виходу їх за родинні межі могли перетворюватися на прізвища, а згодом на прізвища.

Більшість повних імен, наявних в антропоосновах, відповідають не лише маловідомим, рідковживаним варіантам, але й поширеним іменам (200 прізвищ; 2 %). Домінують в основах прізвищ імена, що відповідають нормам літературної мови (*Микита, Сидір*), проте спостерігається і їх варіативність, зумовлена впливом місцевих говірок, розмовної мови, традицій називання, що склалися в тому чи іншому колективі: *Ігнат і Гнат, Сопрун і Супрун, Фома і Тома* тощо.

Дослідження прізвищ, утворених від усічено-суфіксальних імен, виявило низький рівень частотності таких антропонімів на території північної Донеччини (120 прізвищ; 1,04 %), що пояснюємо непродуктивністю відповідних моделей у період формування прізвищ. Реконструкція походження й первісного значення прізвищ засвідчила, що поширеними іменами серед таких антропооснов були варіанти, оформлені суфіксами -ко, -ц/-ць, -х, -хно (*Грих, Михно, Стаць, Тишко*).

З'ясовано також, що іменам в основі аналізованих прізвищ притаманне усічення будь-якої частини імені (78 прізвищ; 0,6 %): *Бакум < Абакум, Федь < Федір, Олесь < Олександр, Хар < Захар* чи *Харитон*, проте переважають прізвища, співвідносні з іменами, у яких відбулося усічення кінцевої частини, іноді до початкового складу (*Мих, Федь*), що спричинено високим ступенем антропонімізації цих імен у минулому.

В антропоніміконі північної Донеччини зафіксовано 95 прізвищ, утворених лексико-семантичним способом від топонімів. Такі антропооснови можуть бути ідентичні і непохідним топонімам-іменникам (28 прізвищ; 0,2 %): *Бахмут, Корсун, Самара*, і похідним топонімам-іменникам (67 прізвищ; 0,5 %): *П'ятихатка, Сухоставець, Чорнобиль*. Перевага похідних форм зумовлена вищим ступенем їх індивідуалізації в період формування прізвищ, а також поширенням в українській мові ускладнених лексем.

Прізвища, утворені шляхом ономатизації апелювальної лексики, займають в антропонімі північної Донеччини значне місце (5071 прізвище; 44 % від загальної кількості фактичного матеріалу). За морфологічними ознаками мотивуючих основ прізвища співвідносяться з різними частинами мови: іменниками, прикметниками, дієсловами, дієприкметниками, прислівниками, частками, вигуками, звуконаслідувальними словами, проте найчастотнішими є ономатизовані іменникові антропооснови. Їх зафіксовано 2128, або 18,3 % від усього лексичного масиву (пор.: в антропоніміконі Опілля переважають відприкметникові прізвищеві найменування). До мікросистеми прізвищ переходили прості іменникові лексеми – похідні (1220 прізвищ): *Безручко, Головань, Крапивка, Торохтій* та непохідні (684 прізвища): *Буряк, Гарбуз, Лихо, Шило*, а також складні апелювальні номени (224 прізвища): *Гріховод, Дериземля, Дуболаз, Завалипич* тощо.

В антропоніміконі північної Донеччини незначною за кількістю є група прізвищ, тотожних якісним і відносним прикметникам (1619 прізвищ) та дієприкметникам (31 прізвище): *Задонський, Кривий, Невінчаний, Пошитий*. Інші частини мови, наявні в антропоосновах, також характеризуються низьким ступенем антропонімізації (21 прізвище): *Гинь, Негрій, Нетреба, Нехай, Ойстрах* та ін.

Певну частину прізвищ, з огляду на труднощі встановлення словотвірних відносин, кваліфікуємо як найменування з подвійною словотвірною мотивацією. Л. О. Кравченко зазначає, що словотвірна неоднозначність цих прізвищ зумовлена полісемією, а іноді й функціональною невизначеністю певних суфіксів (напр.

-к-о, -ик, -ець: *Климко* <*Климко* або <*Клим*, *Грицик* <*Грицик* або <*Гриць*). Відповідно, такі прізвища можна вважати утвореннями і морфологічного, і неморфологічного способу.

Отже, дослідження словотвірних процесів у прізвищевих моделях зазначеного регіону виявило два основних способи творення прізвищ північної Донеччини: морфологічний і неморфологічний, або лексико-семантичний, а також, з огляду на дериваційну неоднозначність прізвищевих моделей, певну частину прізвищ із подвійною словотвірною мотивацією. Спостереження показали, що серед прізвищ, утворених морфологічним способом, домінують моделі, оформлені посесивними суфіксальними елементами. У межах неморфологічного способу творення прізвищ (лексико-семантичний різновид) переважають трансономатизовані моделі відіменного типу, ідентичні суфіксальним утворенням. Серед прізвищевих комплексів, які виникли шляхом ономатизації апелятивів, продуктивними є антропонімічні субстантиви та антропонімічні ад'єктиви (відповідно 2128 та 1650), що відбиває загальну тенденцію до субстантивованої номінації особи.

Бібліографічні посилання

1. Бучко А. Е. Фамилии Бойковщины в период их становления и в наши дни : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / А. Е. Бучко. – Ужгород, 1986. – 20 с.
2. Кравченко Л. О. Словотвір Лубенщини / Л. О. Кравченко // Мовознавство. – 2004. – № 1. – С. 69–75.
3. Медвідь-Пахомова С. М. Про антропонімічну моду / С. М. Медвідь-Пахомова // Записки з ономастики. – Одеса : Астропринт, 1999. – Вип. 2. – С. 3–8.
4. Недилько О. Д. Антропонимия Северной части Левобережной Украины (второй половины XVII – первой половины XVIII вв.) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / О. Д. Недилько. – К., 1969. – 29 с.
5. Панчук Г. Д. Антропонимія Опілля : дис. ... канд. філол. наук / Г. Д. Панчук. – Тернопіль, 1999. – 155 с.
6. Познанская В. Д. Антропонимия юго-восточной Украины : автореф. дисс. ...канд. филол. наук / В. Д. Познанская. – Х., 1983. – 20 с.
7. Познанская В. Д. Антропонимия юго-восточной Украины : дисс. ...канд. филол. наук / В. Д. Познанская. – Х., 1983. – 197 с.
8. Словарь української мови : в 4 т. / упоряд. з додатком влас. матеріалу Б. Д. Грінченко. – К., 1907–1909.
9. Суперанская А. В. Структура имени собственного. Фонология и морфология / А. В. Суперанская. – М. : Наука, 1969. – 207 с.
10. Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища / Ю. К. Редько. – К. : Наук. думка, 1966. – 216 с.
11. Сухомлын И. Д. Основы Полтавской ономастики (по материалам Полтавских актов XVII века) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / И. Д. Сухомлын. – Х., 1964. – 20 с.
12. Чучка П. П. Антропонимия Закарпатья : дисс. ... д-ра филол. наук / П. П. Чучка. – К., 1969. – 978 с.
13. Чучка П. П. Патроніми та їх місце в лексичній системі мови / П. П. Чучка // Мовознавство. – 1984. – № 6. – С. 49–56.
14. Шеремета С. В. Антропонімія північної Тернопільщини : автореф. дис. ... канд. філол. наук / С. В. Шеремета. – Івано-Франківськ, 2002. – 20 с.

Надійшла до редколегії 19.02.13

Н. К. Войцехівська

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (м. Київ)

СУЧАСНЕ МОЛОДІЖНЕ МОВЛЕННЯ (на матеріалі конфліктного дискурсу)

Досліджено стилістично знижену лексику: жаргонізми, арготизми, лайливі слова тощо, вживання яких у молодіжному дискурсі пов'язують з демократизацією мовлення, вульгаризацією мовного стандарту, тенденцією до «зниження» мовного рівня. Негативно забарвлені експресивно-оцінні мовні одиниці виконують у конфліктному дискурсі функцію «приниження» комунікативного партнера, пейоративного опредмечування його характерних рис й маркують мовленнєвий портрет адресанта, його вподобання, вік, соціальний статус, ставлення до опонента та навколишньої дійсності.

Ключові слова: дискурс, експресивність, лайка, конфлікт, молодіжний жаргон, субстандарт, суперечка.

Исследована стилистически сниженная лексика: жаргонизмы, арготизмы, бранные слова и т. д., использование которых в молодежном дискурсе связывают с демократизацией речи, вульгаризацией языкового стандарта и общей тенденцией к «снижению» языкового уровня. Негативно окрашенные экспрессивно-оценочные единицы речи ориентированы на «унижение» коммуникативного партнера, пейоративное опредмечивание его характерных особенностей и вместе с тем маркируют речевой портрет адресанта, его вкусы и предпочтения, возраст, социальный статус, отношение к оппоненту и окружающей действительности.

Ключевые слова: брань, дискурс, конфликт, молодежный жаргон, спор, субстандарт, экспрессивность.

The article deals with stylistically reduced vocabulary: jargon, argot, swear words, etc. Usage of these expressive units can be explained by the process of speech democratization and vulgarization as well as tendency to «reduce» the language level. Widely used in youth speech lexical units with a negative pejorative evaluation are focused on the «humiliation» of the dialogical partner and mark the addresser's speech portrait, their age, social status, attitude to the opponent and the surroundings.

Keywords: discourse, conflict, substandard, expressiveness, youth jargon/slang, swear-word/pejorative.

Постановка проблеми. Сучасний світ характеризується розширенням меж комунікативного простору й зростанням ролі спілкування, яке сьогодні вивчається мовознавством із проекцією на *homo eloquens*, «людину, що говорить». Помітною тенденцією антропоцентрично спрямованої лінгвістики ХХ – початку ХІХ століть виступає активізація неформальних експресивних засобів стилістично зниженої мови, що мають власний комунікативний статус та мовну цінність і деякою мірою відображають функціонально-стилістичне варіювання словникового складу національної мови.

Останнім часом мова вулиці, мовні портрети різних соціальних груп, мова творів художньої літератури та ЗМІ характеризується надмірним уживанням стилістично знижених лексичних засобів – розмовних слів, просторіччя, жаргонізмів, лайки тощо, що відображають мовні уподобання суспільства, яке прагне в цих лексемах віднайти засоби адекватної номінації явищ. Тенденція до «зниження щабля» літературної мови, процес жаргонізації, демократизація мовлення, безперечно, забезпечують ефективність як усної, так і писемної комунікації, сприяють оновленню літературного канону, відкривають шляхи до нового балансу мовних рівнів, але разом із тим визначають змістову орієнтацію мовлення на найнижчий за культурним рівнем контингент носіїв мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зростання дослідницького інтересу щодо стилістично зниженої лексики, зокрема, пов'язане, по-перше, з невичерпним мовотворчим потенціалом таких слів і виразів (навіть попри притаманні їм негативні конотації); по-друге, з активним проникненням неформальних елементів у сферу літературної мови, насамперед мову ЗМІ та художньої літератури.

У сучасній філології проблемам молодіжного мовлення (соціолектам, сленгу, жаргону) присвячена певна кількість праць, стосовних насамперед аналізу окремих його аспектів: семантичного й семантико-прагматичного (А. Лебедева, О. Літвінов, І. Муратова, А. Ніколенко), комунікативно-когнітивного (І. Ковальова, Н. Христич), перекладознавчого (Т. Дзюба, О. Клименко), аксіологічно-експресивного (В. Дорда, Я. Мельник, О. Тараненко, О. Ященко), лінгво- та соціокультурного (Р. Боднар, К. Бондаренко, І. Мозова, Л. Ставицька) тощо.

Мета цієї розвідки полягає в описі одиниць неформального молодіжного мовлення на матеріалі українського конфліктного діалогічного дискурсу. Матеріалом для дослідження стали твори сучасних українських письменників: Л. Дереша, О. Ірванця, В. Кашина, С. Лисенка, Неди Нежданої та ін. Звернення сучасної антропоцентрично спрямованої філологічної науки до творів художньої літератури зумовлене тим, що представлене у них мовлення персонажів є, по суті, відображенням реального мовного існування суспільства.

Виклад основного матеріалу та його обґрунтування. Конфліктний дискурс розуміємо як різновид діалогічної взаємодії, зорієнтований на досягнення антиетикетних цілей, що суперечать кооперативній спрямованості спілкування і які призводять до дестабілізації стосунків учасників комунікації. Учасниками конфліктного діалогу виступають молоді люди, які перебувають у неофіційних стосунках, а тому часто послуговуються мовними засобами сленгу/молодіжного жаргону, просторічними та, подеколи, лайливими словами. Частотність використання стилістично зниженої лексики у молодіжному мовленні пов'язується з притаманними тінейджерам альтернативним способом пізнання світу та формою мислення, у якому постійно відбуваються метафорично-метонімічні трансформації. Стилiстично знижені мовні одиниці є засобом самовираження молоді й протиставлення дорослим (які у цьому випадку виступають опонентами) через кодування інформації за допомогою неспецифічної фонетики, морфології та синтаксису.

У діалогічному молодіжному дискурсі осмислено-навмисне вживання стилістично знижених елементів, безперечно, надає мовленню комунікативних партнерів конкретності, виразності та образності, робить їхні висловлення незвичайними й відмінними від визнаних штампів і кліше, а також маркує настрій, емоції та почуття співрозмовників.

За словами О. Тараненка, мовний портрет сучасника характеризується такими ознаками: 1) масове насичення тексту зниженими та субстандартними одиницями як вияв мовної розкутості й бравати; 2) стилістика пародіювання, іронічного висміювання того, про що досі прийнято було говорити якщо не в шанобливому, то принаймні у стилістично нейтральному тоні [6, с. 37].

Молодіжне мовлення, як відомо, послуговується експресивною оцінною лексикою, а тому ці засоби можуть мати негативне, нейтральне або позитивне забарвлення. Так, лексемами з негативною експресивністю виступають, напр., *лох, чмо, відстій, вольтанутий, лівий, фіговий, втрачений*; лексемами з позитивною експресивністю є слова-оцінки *прикольний, обалденний, п'ятовий, реальний, класний, кошерно, чумовий, нарядно, все п'ятом, по кайфу, чікі-пкі, круто, кльово, супер, ніштяк, класняк* тощо, напр.:

ОЛЯ. У мене недостача.

ЖУЛЬКА. Багато?

ОЛЯ. *П'ятсот.*

ЖУЛЬКА. *Фігня.*

ОЛЯ. *Долярів. А це зарплата, і бонус, і преміальні.*

ЖУЛЬКА. *Фігово.*

ОЛЯ. *Позичиш мені хоч сотню? Я у наступному місяці поверну.*

ЖУЛЬКА. *Можеш ще у когось перехопити?*

ОЛЯ. *Навряд.*

ЖУЛЬКА. *Блін. Я теж без копійки* (Н. Уварова).

За словами Я. Мельник та О. Яценка, позитивні та нейтральні лексеми у сучасному молодіжному дискурсі становлять близько 20 % від загальної кількості, тоді як домінантними виступають негативні емоційно-експресивні одиниці (80 % від загальної кількості). Таке процентне співвідношення свідчить про агресивне й песимістичне ставлення молодого покоління до дійсності, депресію, цинізм, нігілізм, внутрішню психічну і моральну слабкість і незахищеність, а також бажання наслідувати псевдавторитети [4, с. 43–44].

Оскільки конфліктний дискурс пов'язаний із негативними емоціями, то, очевидно, домінувати у такому молодіжному мовленні будуть негативно забарвлені лексичні одиниці. Наведемо приклад, що ілюструє процес жаргонізації (або, за іншою термінологією, люмпенізації) сучасного діалогічного мовлення, вульгаризації мовного стандарту:

– Ой **блін**, краще йдемо звідси, – дуже тихо промовив Гладкий Хіппі.

Там, на протилежній стороні площадки ... сидів Федя і Серій, його друган, такий же пацан і гоп, як і сам Федя. Ну і паришивий Дюк, із наморщеним носом і слинявою пащекою.

– Ей, **пацан**, пс-с-с... Чуюш?

Я промовчав і вже майже підійшов до бальона.

– Маєш які-та **філки**?

Серому заманулося відібрати у нас гроші.

– Ти шо, **пацанів не уважаєш**? – задав риторичне запитання Федя. *Усередині все похололо, і я ледь чутно промовив:*

– Нема часу, ми дуже спішимо.

– Ну всьо, **поц**, ти попався. Ти хочеш, щоб ми тебе тут **паламали**, да?

Вони нависли наді мною, закриваючи глибоке небо та крони дерев.

– Ти шо, **пацанів не уважаєш**, да? – перепитав він (Л. Дереш).

Особливістю сучасного мовлення тінейджерів виступає взаємодія молодіжного жаргону та «фені» (цим терміном називають блатний жаргон). Актуалізація злочинного, злодійського, тюремного жаргону пов'язана насамперед із криміналізацією суспільного життя і свідомості, а також із бажанням молоді наслідувати псевдавторитети. Перетин соціальних і мовних процесів демонструє такий текст:

ТОЛЯН: *Ну шо, мужик? Дай-но закурити!..*

ЧОЛОВІК: *Дай не проходить. Воно грошей коштує. **Куриво** то-їсть.*

ТОЛЯН: *Шо, жалко?..*

ЧОЛОВІК: *Жалко у пчолки. Ви мене з мого місця зігнали, а я іще должен вас сігаретами угощать?..*

ТОЛЯН: *Да? Ну ладно... Я даю тобі... десять купонів за сігарету. Соголасен?..*

ЧОЛОВІК: *Ха! Десять купонів!.. Багач! Це січас уже не деньгі, парень. Щас пачка знаєш, скіки стоїть? Иди, купи за десять купонів... Найшов дурачка...*

На протилежній лаві за всім, що діється, понуро спостерігає Штир з компанії, – впівкока, іще й спідлоба.

ШТИР (неголосно): *По рогам йому в'єхатъ, чи шо?..*

МУЛЬТИК: *Толян! Да в'єдь ти йому по рогам!..* (Штир несподівано дає Мультикові дзвінкого, з виляском потиличника, аж у того шапка злітає).

ШТИР: *Сядь, **шестьорка!**..* (До Толяна): *– І ти сядь тожє. Чого до **фраєра** доколунався? Домой ти їдеш, чи знов на кічу хочеш? **Лівер давить?**..* (О. Ірванець).

Вибір комунікантом мовних одиниць зумовлюється фактором адресата, а також почуттями, настроєм та особистим ставленням до співрозмовника і ситуації комунікації. Надання переваги стилістично зниженим мовним засобам, що наразі формують «ментальний словник» сучасників, пов'язується з масованим вторгненням розмовної стихії та субстандарту в діалогічний простір. Зокрема, дуже активна у мовленні лексема *кілер*. У синонімічній опозиції *вбивця – кілер* останнє асоціюється із семантичним компонентом «вид професійної діяльності». Це слово символізує перетворення виняткової, гріховної, морально засуджуваної дії в побутову, приземлену, а у жіночій (толерантній) інтерпретації навіть у дуже симпатичний вчинок, напр.:

МАРТА. *...Убийте мене...*

ГАЛИНА. *Я не божевільна... Чому я маю брати на себе такий гріх?*

МАРТА. *Але ж для вас це не гріх – навпаки, жалість, співчуття до стражденної...*

ГАЛИНА. *То найміть собі **кілера**.*

МАРТА. *А ви маєте когось на прикметі?*

ГАЛИНА. *Ні...*

МАРТА. *Може, ви?*

ГАЛИНА. *Чому зразу я? Я не хочу мати ніяких справ з вашими **кілерами!***

МАРТА. *Боже, про що ми говоримо! Я не маю ніяких **кілерів** і не знаю, як вони шукаються, і скільки коштують... Ви часом, не знаєте, яка у них **такса?***

ГАЛИНА. *Не знаю. Хіба що по детективах...*

МАРТА. *Чекайте... У мене є свій невеличкий **бізнес** – салон весільного вбрання. Я заповім вам мою **фірму**...*

ГАЛИНА. *Ви що, знущуєтесь?*

МАРТА. *Чому? Мати справу з весіллям – це так гарно: завжди свято...*

ГАЛИНА. *Послухайте, розмову закінчено. Я не **кілерка**. Ви звернулися не туди... Я нічим не можу вам зарадити.... Весільний **бізнес** мене не цікавить... У мене є власний. Я продаю каву, тістечка, сік... Хотите ще чогось?*

МАРТА. *Ні, дякую...*

ГАЛИНА. *Тоді допивайте ваш сік і дайте мені спокій... (Неда Неждана).*

У наведеному прикладі засвідчено не лише лексему *кілер*, але й інші слова, пов'язані з цим «професійним видом діяльності» (*такса, фірма, бізнес* як форма розрахунку за послугу), а також продемонстровано словотвірні можливості для утворення назви-фемінативу (*кілерка*).

Подібні новотвори часом можуть набувати у конфліктному дискурсі комічного значення, напр.:

ГАЛИНА. *Сьогодні відкриття кав'ярні й вам, як одному з перших відвідувачів, належить безкоштовна кавка. Подивитесь меню?...*

МАРК. *Я не це мав на увазі...*

ГАЛИНА. *А що?...*

МАРК. *Не здогадуєтесь?*

ГАЛИНА. *Ні... (Всміхається лукаво).*

МАРК. *Не те, що ви подумали...*

ГАЛИНА. Я взагалі нічого не думала...

МАРК. Людина не може не думати. Тобто, може. Але для цього потрібна неймовірна концентрація, медитативні вправи, на це здатні одиниці серед **індійських йогів**... Сподіваюсь, ви не **йог**?

ГАЛИНА (всміхається). Ні, не йог, вірніше, **не йогиха**, чи не **йожка**, як правильно? То що ви будете? Яку каву?

МАРК. Я не буду кави...

ГАЛИНА. Це безкоштовно...

МАРК. Тим більше... Безкоштовний лише сир у пастці на мишей. Так що не наполягайте...

ГАЛИНА (сердито). Що ви будете? Або замовляйте, або... звільніть приміщення... (Неда Неждана).

Частовживаними у молодіжному дискурсі виступають слова на кшталт **блін**, **бля**, **фігня** (лексеми з негативною експресивністю), **тіпа**, **короче** (лексеми з нейтральною експресивністю), напр.:

– Давай, різко встав! Філкі давай, чюєш?

– Не маю ні купона.

– Ну, **бля**, якщо я найду шота, то я базарю, я тебе тута ламаю, будеш кров'ю сцати.

Федя сплюнув чорне слиняве лушпиння мені в лице. Я стер, мовчки вилаявшись (Л. Дереш). У цьому діалозі засвідчено вигук **бля**, що «вживається для вираження незадоволення; скорочений варіант **блядь**» [5, с. 61–62].

Як відомо, у діалозі основне призначення лайки, як лексики з негативною експресивною оцінкою, полягає у «приниженні» іншого учасника дискурсу. Особливо це помітно у використанні мовцями назв-характеристик інших комунікантів чи сторонніх осіб на кшталт **виродок**, **гад**, **дебіл**, **дегенерат**, **збоченець**, **ідіот**, **йолоп**, **кретин**, **лох**, **недоважок**, **недоумок**, **падло**, **паразит**, **покидьок**, **поц**, **придурок**, **хамло** та ін., які позначають людину як носія обмежених моральних якостей. Наведемо кілька прикладів із творів сучасної української літератури для ілюстрації цієї думки:

КСЕНІЯ: Ти казав, що не хочеш дітей. Я запитала, чи впевнений ти. Ти сказав, що впевнений.

АРСЕНІЙ розкручує пальцем попільничку.

КСЕНІЯ: Ти навіть збирався стерилізуватися.

АРСЕНІЙ кива.

АРСЕНІЙ: Мені ще нема тридцяти п'яти. Тому мене висміяли в клініці. На жаль – ми не в Штатах.

КСЕНІЯ: Ти **ідіот**.

АРСЕНІЙ: Гаразд. Я збирався стерилізуватися не тому, що не хочу дітей. Навпаки – я їх хочу.

КСЕНІЯ: **Збоченець** (С. Лисенко);

ДАНИЛО (у трамваї). О! Жіночко, ви марно так притискаєтесь – що б зі мною не зробили, я все одно на вас не оженися...

К. (викриком) Я вам не «жіночка», я кондуктор! Оплатіть, будь ласка...

ДАНИЛО (з тим самим видом ботаніка). Що оплатити? Операцію зі зміни статі з «кондуктора» на жіночу? До речі, було б цікаво спробувати...

К. Та ви... та ви... ти! **Ідіот**! Як ти смієш!!! **Хамло**! Проїзд оплачуй! (М. Козиренко);

– Ну всьо, **поц**, ти попався. Ти хочеш, щоб ми тебе тут паламали, да?

Вони нависли наді мною, закриваючи глибоке небо та крони дерев.

– Ти що, пацанів не уважаєш, да? – перепитав він. – Чюєш, Серій?

– Да я бачю. **Хінаблуд ванючий**, кажи? А де другий **поц**? – Серій озирнувся й радісно скрикнув:

– О, ше адін **хінаблуд**! Стережи того, ладно?

Серій із криками погнався за Хіппі.

Я продовжував подивляти красу зеленої глици на гілках.

– Ти що, **курва**, **кітаєц** який-та? (Л. Дереш);

ШТИР: Ладно, Толян, іди, пошманай закурить.

ТОЛЯН: Ну да. Найшов **ваньку**.

МУЛЬТИК: Ладно, я схожу. (Встав, підійшов було до Чоловіка з сумкою, подивились один на одного недобре так, незичливо. МУЛЬТИК, не сказавши йому ані слова, розвертається і йде далі, вагоном, до хлопців у пуховиках. Підходить, схиляється, тримаючись за спинки лавок). – **Братани**, закурить не знайдеться?

СЕРГІЙ: **Братан**, не курим.

АЛІК: І тобі не советуюєм...

МУЛЬТИК: Да ви шьо?

АЛІК: А нічо-о... Тобі що, завестися ні з ким? Доколупуєшся, як п'яний до радіо...

МУЛЬТИК: Ви, **пацани**, базар би фільтрували. Нас тут четверо їде, поняли? Щас тіки я свисну...

АЛІК: Так, **братан**. Я лівою рукою жму сто двадцять. А в нього чорний пояс карате. А у цього перший розряд по боксу. Ми твою **банду** замочим у моменті. Давай, зови їх!

МУЛЬТИК: Ну, хватить! Дасть закурить хто-небудь, чи не? Замочу щас яку-нібудь **падлу**!.. (Бігом підбігає до Чоловіка з сумкою, штовхає його грубо, зненацька). – Ну, ти даєш закурити, **фраєр**? Пока ще по-доброму!

Через лаву від них підводиться з сидіння Андрій. Відкладає книжку, підходить ззаду до Мультика, рукою торкає за плече. Той рвучко обертається.

АНДРІЙ: Ходімо, закуримо. В мене є.

МУЛЬТИК (через його плече до своїх): Е-е, пашли смалить. Тут лох найшовся з табакеркою! (О. Ірванець).

У наведених конфліктних діалогічних ситуаціях вживаються такі негативно забарвлені одиниці-характеристики, як **ідіот** (у зн. «лайл. дурень, недоумкувата людина, невіглас» [1, с. 488]); **збоченець** (у зн. «людина, чия поведінка, діяльність, погляди відхиляються від правильного або певного напрямку» [1, с. 443]); **хамло** («розм., лайл. зухвала, груба, нахабна людина» [1, с. 1555]); **поц** (сленгізм у зн. «лайл. поганій чоловік» [5, с. 248]); **хінаблуд/хіноблуд** (сленгізм, тут у зн. «лайл. потороч, погань» [с. 316]); **курва** (сленгізм у зн. «лайл. неприємна людина» [5, с. 175]); **ванька** (сленгізм, тут у зн. «дурник» [5, с. 72]); **братан/братани** (сленгізм у зн. «ровесник/ровесники» [5, с. 66]); **пацан** (сленгізм у зн. «хлопець; недоук, йолоп; той, що належить до злочинного світу» [5, с. 224]); **банда** (сленгізм у зн. «злоч. стихійне (на відміну від бригади) злочинне угруповання; гурт людей, компанія друзів» [5, с. 54]); **падла/падло** (сленгізм у зн. «вульг. погана, підла людина; погань» [5, с. 220]); **фраєр** (сленгізм, тут у зн. «хвалько, висуванець, самозакохана, самовпевнена людина» [5, с. 309]); **лох** (сленгізм у зн. «зниж. дурень, йолоп» [5, с. 183]).

Інколи для увиразнення і підсилення негативної експресії номінацій-характеристик використовуються означення, як правило, у формі прикметників (*хіпаблуд ванючий*). З цією ж метою у дискурсі вживається прийом нагромадження слів-характеристик, напр.:

САНЬКО-ЧОРНИЙ. Мені з вами більше нічого тут робити! ... Я вам більше ні в чому не вірю. Хто ви такі зрештою?!

МАГНІТОФОН. А ти хто?

ЕВРИКА. Він? *Жалюгідний боягуз. Дуже поширений у природі тип. Коли страшно — кусається першим. Краще витий і заспокойся.*

САНЬКО-ЧОРНИЙ. А може, я не хочу більше пити з тобою!

ЕВРИКА. Він нас не знає! Він нам не вірить! Так чому ти сюди ходиш?.. Хто тебе тягне? (підіймає пляшку горілки). Може, вона, рідненька? А крім того, хліб, сосиски, сир голландський та інша гастрономія. Одне слово, можливість надудлитися і нажертися за його рахунок (киває на Дениса). А цей ударник виробництва вколює, цей філантроп ладен поїти і годувати тебе, *дармоїда*, цілими тижнями. Чорний, а ти сам розумієш, що ти – *паразит, блощиця, нахлібник*?!. Що?! Не подобається? Чи, може, я помиляюсь, Денисе?

ДЕНИС. Припиніть ці дурні розмови.

ЕВРИКА (до Дениса). Почекай!

ДЕНИС. А пішли б ви всі!.. (В. Кашин);

ЕВРИКА. Чого ти від моєї душі хочеш? Щоб я з тобою одружився? Так я поки що не маю такого бажання. І взагалі, покинь ці одноманітні розмови. Набридло!..

ЛАДА. Ну, гаразд, не сердься. Адже я люблю тебе, Костю!

ЕВРИКА. Ну й дурна!..

ЛАДА. Костю!

ЕВРИКА. Припини нарешті цю мелодраму! Не місце і не час. Зайде хто-небудь. Бачиш, он Білий теж тут.

ЛАДА. Білий п'яний і непритомний. Він нічого не чує. Та й плювати на нього, *шмаркача*! Це іще не людина – так собі, *напівфабрикат, недоважок*... (В. Кашин).

Як зазначає А. Ніколенко, «сконцентровані навколо негативних у логічному аспекті понять» мовні одиниці мають «два види емоційної оцінки: пейоративну та меліоративну». Пейоративна емоційна оцінка є найпоширенішою і властива одиницям, семантика яких виражає негативне ставлення до предмета або явища. Меліоративна оцінка виражає позитивну реакцію мовця, що зумовлюється позитивними якостями предмета, явища або поняття. Як пейоративним, так і меліоративним лексемам притаманне фамільярне емоційне забарвлення, що має розгалужену систему конотацій: жартівливу, іронічну, насмішкувату, пародійну, зневажливу, грубу чи вульгарну [3].

Конотаційність властива не лише сленговим/жаргонним одиницям, але й запозиченим лексемам, що повсякчасно вживаються в сучасному діалогічному мовленні, напр.:

ВІН. Чи не могли б ви показати вихід?

ВОНА (показуючи вниз). Ось перед вами...

ВІН. Красно дякую, тільки після вас...

ВОНА. Знаєте, зараз би я залюбки пропустила вас уперед! Можу навіть допомогти і помахати ручкою...

ВІН. Ні-ні, що ви, джентльмени завжди пропускають дам уперед...

ВОНА. *Це ви джентльмен?! Та я такого хамства зроду не бачила!...*

ВІН (*іронічно підкреслено ввічливо з поклонами і розшаркуванням*). *Послухайте, мила пані, чи не були б ви такі люб'язні, якщо ваша ласка, показати мені дорогу, котра веде з екстер'єра в інтер'єр, а саме до того місця, що в простих людей називається виходом? Так вас влаштовує?*

ВОНА. *Он же вихід. (Показує). Хіба ви не бачите?*

ВІН. *То проведіть мене будь ласка...*

ВОНА. *Який ви безпорадний! А тоді ви дасте мені спокій? (Неда Неждана).*

У будь-якому разі нагнітання негативної експресії і конфронтація, агресивність і конфліктогенність, як ознаки епохи глобальних перетворень, що визначають суттєві зміни в картині світу сучасника, його лексики і тезаурусі, впливають на різні форми мовлення. Саме тому, як справедливо зазначають В. Козирев і В. Черняк, «мовна екологія вимагає активного впровадження в комунікативний простір норм толерантного вербального спілкування» [2, с. 51]. Наразі **перспективним** убачаємо опис шляхів виходу з конфліктної взаємодії й налагодження добрих взаємостосунків із діалогічним партнером.

Висновки. Таким чином, молодіжне діалогічне мовлення характеризується масованим вторгненням субстандарта в лексику і тезаурус мовної особистості. Стилистично знижена лексика (лайка, слова-паразити, сленгізми / жаргонізми / арготизми, просторіччя, суржик тощо) є часто вживаними одиницями, що маркують різні відносини, у т. ч. й відносини суперництва/конфлікту з комунікативним партнером, а також сприяють дестабілізації розмови. Негативно забарвлені (як правило, пейоративні) мовні одиниці спрямовані на приниження мовця-суперника, на негативно-оцінне опрідметчування його характерних рис, але разом із тим маркують мовленнєвий портрет учасників дискурсу, їхні вподобання, вік, соціальний статус, ставлення до опонента та навколишньої дійсності.

Бібліографічні посилання

1. **Великий тлумачний словник сучасної української мови** (з дод. і допов.) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
2. **Козырев В. А.** Современная языковая ситуация: жаргонизация речи как социокультурный феномен / В. А. Козырев, В. Д. Черняк // Вестник Герценовского университета. – 2007. – № 6. – С. 49–53.
3. **Ніколенко А. Г.** Деякі семантичні та прагматичні риси сленгізмів / А. Г. Ніколенко // Вісник Київ. нац. ун-ту. – Серія: міжмовна та міжкультурна комунікація. – 2012. – Т. 2. – № 1. – С. 128–131.
4. **Мельник Я. Г.** Експресивність у молодіжному сленгу як спосіб вираження ставлення до навколишньої дійсності / Я. Г. Мельник, О. Б. Яценко // Наукові праці Чорноморського держ. ун-ту ім. Петра Могили. – Т. 119. – Вип. 106. – 2010. – С. 41–44.
5. **Словник сучасного українського сленгу** / [упоряд. Т. М. Кондратюк]. – Х. : Фоліо, 2006. – 350 с.
6. **Тараненко О. О.** Колоквіалізація, субстантизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови (з кінця 1980-х рр.) / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 2002. – № 4–5. – С. 34–39.

Надійшла до редколегії 25.02.13

Є. В. Волянська

Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка

МОРФОНОЛОГІЧНА АДАПТАЦІЯ НОВИХ СЛІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Охарактеризовано морфологічні явища нових слів сучасної української літературної мови, покласифіковано неолексеми відповідно до морфологічних явищ.

Ключові слова: нові слова, морфологічні явища, чергування голосних і приголосних фонем, наголос, усичення.

Охарактеризованы морфологические явления новых слов современного украинского литературного языка, классифицированы неолексемы относительно к морфологическим явлениям.

Ключові слова: новые слова, морфологические явления, чередования гласных и согласных фонем, ударение, усечение.

The article focuses on the new words in modern Ukrainian language, morphonological phenomena that occur in these words are investigated and characterized, the new words are grouped according to morphonological phenomena.

Keywords: new words, morphonological phenomena, alternation, emphasis, apocope.

Поповнення лексичного складу української мови новими словами та значеннями особливо активізувалося в останнє десятиліття ХХ ст. Зміни в політичному устрої України та вихід її на міжнародну арену як незалежної держави, нова політико-правова організація суспільства та економічні перетворення в ньому, пов'язані з переходом від соціалістичної планової економіки до господарювання за ринковими законами, досягнення науки і техніки, відкритість українського суспільства та його інтеграція в міжнародний культурний та інформаційний простір, розширення сфери функціонування української мови як державної – це ті чинники, що зумовили за останній час активні інноваційні процеси в лексиці української мови. З одного боку, спостерігаємо закономірні суттєві зрушення в лексико-семантичній системі української мови: частина активно вживаних слів (*комунізм, партія, перебудова* тощо) оновилися семантично й функціонально, а звичні для більшості мовців номінації перейшли в розряд історизмів (*держприймання, радянський*); низка лексем, навпаки, із пасивного фонду перейшла в активний (*зривня, симпатик, здвиг* та ін.), набувши нового статусу. З іншого боку, зміни в суспільному житті зумовили появу численних іншомовних запозичень, які особливо помітні у сфері газетно-публіцистичного і наукового мовлення. Окремі аспекти оновлення словникового складу порушено у працях В. В. Герман, О. А. Стишова, однак на сьогодні немає ще комплексного дослідження процесу неологізації української мови на зламі століть. На сучасному етапі розвитку української мови, коли її лексична система активно поповнюється іншомовними словами, нарізла гостра потреба докладно проаналізувати джерела, шляхи й способи проникнення таких запозичень, а також з'ясувати їхню доцільність і перспективність функціонування в мові, тобто дати їм фахову нормативну оцінку. Адже надмірне захоплення запозиченою лексикою призводить до засмічення мови, до нівелювання її питомих національних рис.

Актуальність розвідки полягає в тому, що досі в мовознавстві не досліджували морфологічні явища в новоутворених словах у сучасній українській

літературній мові. *Об'єктом* дослідження є нові слова в сучасній українській літературній мові. За *мету* ставимо визначити та проаналізувати морфонологічні явища, які спостерігаються в нових словах, згрупувати нові слова відповідно до цих явищ.

Проблема поповнення словникового складу української літературної мови шляхом позичання лексем із споріднених чи неспоріднених мов знову гостро заявляє про себе на початку ХХ ст., у добу українізації. Актуальним стає питання співвідношення національного й інтернаціонального в лексичній системі мови (праці О. Б. Курило, О. Н. Синявського, І. І. Огієнка). Визнаючи об'єктивність змін лексичного складу й невідворотність збагачення його за рахунок запозичень, мовознавці, однак, радять розрізняти доцільні, умотивовані запозичення, й недоцільні, зайві, які деформують лексико-семантичну структуру української мови, позбавляють її національних рис. Основним способом поповнення лексичного складу мови вони вважають творення нових лексем на базі питомих слів.

Упродовж останніх чотирьох десятиріч відбувається активний процес інтелектуалізації сучасної української мови. Традиційними аргументами на користь цього твердження є зростання кількості абстрактної лексики (назв абстрактних дій, процесів, станів, якостей, відношень), пришвидшені темпи термінування і детермінування лексики, засвоєння іншомовних слів з активними розширенням їхнього словотвірного потенціалу, збільшення продуктивності словотворчих формантів, що виражають абстрактні поняття (на зразок *-уван'н'а*, *-ан'н'а*, *-ен'н'а*, *-изації(а)*, *-ад(а)*, *-іан(а)*, *-ість*, *-щин(а)*, *-ств(о)*), та основ, зростання питомої ваги складних слів, утворених осново- і словоскладанням, поява нових основ, аброоснов, нових слів. Названим явищам властиві свої диференційні та інтеграційні процеси, що свідчать про їхню взаємодію та утримування мовної системи у стані нестійкої (плинної) рівноваги [Клименко Н. Ф. Мовознавство, 2008, № 2–3, с. 136].

Підтримуємо думку Н. Ф. Клименко, що багато новоутворених дієсменників – назв абстрактної дії та процесу – мають виразний прагматичний ореол, що наближує їх до рядів ад'єктивів на позначення ознак соціального світу: меншою мірою до тих із них, що позначають людські властивості (*дебілізація*, *духозрушення*, *самсобіпанство*), більшою – до тих, які окреслюють властивості соціального світу (*зомбування*, *євангелізація*, *локшиновішання*, *манкуртизація*) [Там само, с. 138].

Інноваційні процеси, що проявляються на лексичному рівні, охоплюють: 1) появу нових слів – як питомих, утворених на ґрунті української мови, так і запозичених; 2) появу на конкретному етапі розвитку мови нових значень у загальноновідомих словах; 3) активну міграцію слів у межах лексичної системи від периферії до центру і навпаки.

Виникнення в мові нових слів, як і нових значень, зумовлене двома основними причинами: 1) потребою назвати нове поняття; 2) бажанням дати нове (виразніше, конкретніше чи коротше) найменування тій реалії, яка вже має назву. Разом із цим на появу нових слів і їх активне функціонування в окремих стилях літературної мови впливають естетичні уподобання суспільства в цілому й окремих його представників зокрема. Індивідуальні смаки тих, хто має змогу впливати, наприклад, на добір лексичних засобів у періодиці, формують своєрідну «моду» на вживання окремих нових слів. До розряду неологізмів зараховуємо нові слова (чи сполучення слів) і нові значення слів, які сформувалися в мові певного історичного періоду для позначення нових об'єктивних реалій. Ця категорія слів належить до сфери мови і знаходить своє відображення в лінгвістичних словниках української мови.

Як відомо, поняття неологізму є історично змінним, тобто статус неологізму того чи того слова є тимчасовим і воно його поступово втрачає у процесі функціо-

нального закріплення в лексико-семантичній системі мови. Унаслідок цього не завжди легко визначити ступінь «новизни» слова, окреслити його часові рамки. На думку вчених, ознаками, які засвідчують процес інтенсивного входження нового слова в лексичну систему мови, є: 1) його висока частотність уживання; 2) використання в текстах різних жанрів і різної стильової належності; 3) словотвірна активність, здатність виступати мотиваційною базою для творення похідних слів; 4) закріплення за ним нових значень і переносних уживань; 5) здатність уступати в синтагматичні зв'язки з іншими словами [6, с. 306].

У розвідці видається доцільним диференціація неологізмів на власне неологізми й okazіоналізми. Власне неологізми – це слова, які утворюються в мові разом із виникненням в об'єктивному світі нового поняття (нової реалії) і які реалізують номінативну функцію слова. Okazіоналізми – це новотвори разового характеру, що реалізують експресивно-образну функцію нового слова. Для них характерними є такі ознаки: 1) свідомий акт творення нового слова не для номінації реалії, а для увиразнення, уточнення вже відомого; такі слова виконують важливі художньо-зображальні функції, вони дають емоційно-експресивну назву поняттю, яке вже має словесне позначення в мові; 2) використання вже наявних й усталених у мові лексичних і словотворчих ресурсів з певною стилістичною метою; 3) належність до сфери мовлення; вони мають статус «вічно нових» слів; 4) факультативність у вживанні (індивідуальні новотвори функціонують лише в тих контекстах, для яких були створені) [8, с. 4].

В україністиці проблеми морфології як науки протягом тривалого часу принагідно досліджено, у зв'язку з вивченням явищ словозміни та формо- і словотворення (В. О. Горпинич, К. Г. Городенська, І. І. Ковалик, Н. Ф. Клименко, М. Я. Плющ, Л. М. Полюга, Л. О. Родніна, З. С. Сікорська). Наприкінці 80-х років праці Л. І. Комарової, І. В. Козленко, Л. О. Кондакової, М. В. Кравченко були продовженням цих лінгвістичних студій.

На початку ХХІ ст. з'являються праці, присвячені дослідженню морфологічної структури відіменникових словотвірних гнізд української мови (М. Ю. Федурко), віддієслівних словотвірних гнізд української мови (І. М. Демешко), морфологічної структури у віддієслівних словотвірних гніздах із вершинами-дієсловами звукопозначення та віддієслівних зон відіменникового словотвірного гнізда в російській мові (Г. М. Потапова), морфології словозміни і словотворення білоруської мови (В. П. Русак), встановленню особливостей вияву морфологічних закономірностей у відприкметникових словотвірних гніздах із використанням поняття морфологічної моделі (Г. В. Пристай) та ін.

Зі становленням і розвитком дериватології як науки про закономірності творення нових лексичних одиниць у мовознавстві зростає інтерес до правил і закономірностей морфології, адже в багатьох сучасних мовах різних мовних сімей функціонують словотвірні моделі, які продукують похідні шляхом формальної видозміни своїх словотворчих морфем.

До морфологічних в українській мові належать такі явища: чергування, усичення, інтерфіксація (нарошення), інтерференція (накладання), наголос [1, с. 171]. У досліджуваних нових відіменникових, відприкметникових і віддієслівних похідних спостерігаємо такі морфологічні явища: чергування голосних і приголосних фонем, зміну наголосу, усичення. Зміна наголосу: *зірка* – *зіркувати*, *злочин* – *злочинити*, *ікона* – *іконизувати*, *зверхник* – *зверхникувати*, *дизайн* – *дизайнувати*, *доносити* – *доносити́зм*, *затуліти* – *зату́лини*, *єдиний центр* – *єдиноцентри́ст*; чергування фонем (морфологічна позиція палаталізації і депалаталізації): *Бузина* – *бузини́зм* (н//н'), *УДАР* – *ударівець* (р//р'), *ЄЦ* – *сцівець* (ц//ц'), *Зварич* – *зваріви́чина* (р//р'), *Дніпрогаз* – *дніпрогазівець* (з//з'), *біжутерія* – *біжу́тери-*

зація (р'/р), *вождь* – *вождия* (жд'/д); *вирваний* – *вирваність* (н'/н'), *пафосний* – *запафоснюватися* (н'/н'), *під зорями* – *підзор'я* (р'/р): *Хилиться в осінь вода Хвильного Чорного моря. І до сивин припада Сіль молодого підзор'я* (А. Гризун. Резиґнація). Вивчення морфонологічної структури нових слів у сучасній українській літературній мові дозволяє передбачити морфонологічну поведінку словотворчих морфем у творенні похідних, виявити можливість виникнення похідного від будь-якої основи, якщо це не суперечить семантичним аспектом мови, встановити спільні і відмінні риси у творенні активного (ядерного) і пасивного (периферійного) лексичного фонду сучасної української літературної мови, використовуючи при цьому аналітичний і синтетичний підходи.

У таких нових словах [3, с. 58–60]: *екологічний* – *екологічніший* (н'/н'), *іншомовний* – *іншомовніший* (н'/н'), *діалектичний* – *діалектичніший* (н'/н') – від відносних прикметників утворюється вищий ступінь порівняння. У словах: *домашній* – «домашніший» – *найдомашніший* (н'/н'), *космічний* – «космічніший» – *найкосмічніший* (н'/н'), *літературний* – «літературніший» – *найлітературніший* (н'/н'), *розшукуваний* – «розшукуваніший» – *найрозшукуваніший* (н'/н'), *соціальний* – «соціальніший» – *найсоціальніший* (н'/н') найвищий ступінь порівняння відносних прикметників утворюється за допомогою черезступеневого словотвору, унаслідок чого вони (відносні прикметники) переходять у розряд якісних: *До зустрічі на найдомашнішому каналі* – СТБ (СТБ: Прогноз погоди, 09.03.09); *Євпаторія* – *найкосмічніше* українське місто (СТБ: Вікна, 05.10.09); *Без сумніву, найцікавішою, найлітературнішою була газета в роки, коли редагував її Павло Загребельний* (ЛУ, 5/09, с. 4); *Івана Дем'яненка вважають найрозшукуванішим нацистським злочинцем* (СТБ: Вікна, 03.04.09); *У мерії вважають: б'юджет найсоціальніший...* (СТБ: Вікна, 06.03.09) [3].

Чергування твердих приголосних фонем при творенні деад'єктивів, десубстантивів і девербативів: *чоловічий* – «чоловічний» – «чоловічніший» – *найчоловічніший* (к'/ч), *багнюка* – «забагнючити» – *забагнючений* (к'/ч), *байбак* – *байбачити* (к'/ч), *євростик* – *євростичний* (к'/ч), *агресивний* – «наагресивити» – *наагресивлений* (в'/вл), *обсусідити* – *обсусіджений* (д'/дж), *злodyа* – *озлodyжитися* (г'/ж), *без книги* – *безкнижник* (г'/ж). Аналізом встановлено, що у творенні нових слів української мови морфонологічні зміни відбуваються лише за наявності відповідних умов, що формують морфонологічну позицію. Необхідно зазначити, що морфонологічні альтернативи розширюють валентнісні властивості формантів, уможлиблюють творення похідних будь-якої словотвірної структури, збагачуючи інноваційні ресурси лексики сучасної літературної української мови.

Н. Ф. Клименко зазначає, що для слів на позначення назв абстрактних ознак та станів, що є простими однокореновими іменниками, характерна експресивність: *європейськість* (України), *польськість* (Рильського), *селянськість* (літератури), *українськість* (Дон Жуана), а також для композитів на зразок: *нікомуненалежність*, *олігархічність*, *олігархофренія*, *позаміфологічність*, *фольклорофільство* [Клименко Н.Ф. Мовознавство, 2008, № 2–3, с. 137].

В останні десятиліття продукування фемінативів помітно активізувалося, і тому номени осіб жіночої статі виділилися в окрему систему іменникових лексем, для яких характерні специфічні дериваційні й лексико-семантичні ознаки. Функціонування назв осіб жіночої статі в мові сучасної періодики, телемовленні, новітній художній літературі стало досить помітним явищем, яке спричинене насамперед активною позицією жінок в українському суспільстві. Вони розширюють сферу своєї професійної діяльності, ведуть активне громадське життя, обіймають керівні посади, які раніше були пріоритетом тільки для чоловіків, тощо.

На початку ХХІ століття у процесі номінування осіб помітно активізується суфікс *-ин'(а)*. Цей формант має два значення: 1) дружина особи, названої мотивувальним словом (первісне значення (*бояриня, княгиня*); 2) особа жіночої статі відносно до особи чоловічої статі (*героїня, монахиня*). Іноді ці два значення поєднуються, наприклад, у лексемі *господиня* та діалектному відповіднику *газдиня*. Словотвірний тип із цим суфіксом у першому значенні непродуктивний, натомість останнім часом спостерігається процес появи фемінативів, утворених за допомогою форманта в другому значенні, що сприяє певною мірою подоланню гендерної асиметрії в номінуванні осіб, адже донедавна мова віддавала перевагу чоловічим формам для позначення осіб будь-якої статі. Іменники-фемінативи продукуються від співвідносних назв чоловічого роду за різними моделями. Формант *-ин'(а)* приєднується: до повних основ мотивувальних іменників чоловічого роду, наприклад: *імунологиня, олігархиня, педагогиня, педіатриня, політологиня, психологиня, соціологиня, фахівчиня, філологиня, філософиня, шефиня* тощо; до усічених суфіксальних іменників чоловічого роду з суфіксом *-ер*, наприклад: *ма́йстер – майстри́ня* (усічення + зміна наголосу). Різновидом форманта *-ин(я)* є поліморфемний суфікс *-кин'(а)*, в сучасній мові він репрезентований у лексемах *мистки́ня* (← *заст. мистець*), *членки́ня* (← *член*).

Наразі ж необхідність найменування жінок зумовила розширення звичних словотвірних меж суфікса. Адже незважаючи на багаті словотвірні можливості української мови, лише цей формант має повну монополію у творенні дериватів від основ на *-іj(а)*, *-логіj(а)* та *-лог*. У цих словах спостерігаємо таке морфонологічне явище як зміна наголосу: *зо́лог – зоологі́ня, наркóлог – наркологі́ня, нуме́рòлог – нумерологі́ня, сае́нтòлог – саєнтологі́ня* тощо. Такі номени функціонують переважно у сфері мови засобів масової інформації. Є підстави вважати, що поява інноваційних фемінативів з формантом *-ин'(а)* раніше гальмувалася не мовними чинниками, а пізнавально-творчими можливостями мовців та соціально-політичними особливостями попередньої доби. Напрямок до симетрії в номінуванні осіб чоловічої й жіночої статей простежується найбільшою мірою при утворенні фемінативів за допомогою словотвірного типу із формантом *-ин'(а)* на позначання жінок за різними видами професійної діяльності. У цих новотворах спостерігаємо таке морфонологічне явище як зміна наголосу: *імуно́лог – імунологі́ня, педаго́г – педагогі́ня, педіа́тр – педіатри́ня, політо́лог – політологі́ня, психо́лог – психологі́ня, соціо́лог – соціологі́ня, філо́лог – філологі́ня* тощо.

У деяких фемінативах-новотворах часто трапляється не одне, а поєднання кількох морфонологічних явищ: поєднання декількох різновидів чергувань: *знавець – знавчиня, борець – борчиня, видавець – видавчиня, гравець – гравчиня* (e//Ø; ц//ч), *боєць – бійчиня* (e//Ø; ц//ч, o//i) – простежується тенденція до утворення іменників на позначення осіб жіночої статі від іменників, що позначають осіб чоловічої статі, що відповідає нормам української мови. Проте подекуди трапляються слова, що засвідчують порушення норм української літературної мови, а саме утворення іменника чоловічого роду від іменника жіночого роду: *попелюшка – попелюх* (х//ш).

Поєднання таких морфонологічних явищ як чергування приголосних фонем за ознакою твердість – м'якість і зміна наголосу зафіксовано в таких новотворах: *дата – датівнік* (т//т'; á//а), *догáна – доганя'ка* (н//н'; á//а), *зерно – визе́рнюватися* (н//н'; é//е), *сміття – знесмі́титися* (т//т'; і//і), *вовк – вовчіти* (ó//о; к//ч). У результаті дослідження виявлено, що у творенні нових слів характерні такі морфонологічні позиції: амбівалентні, палаталізації і депалаталізації.

Деякі нові слова виокремлюємо у групу запозичених в українську мову здебільшого з англійської, для яких характерна амбівалентна морфонологічна пози-

ція, наприклад: *буккросинг, шугаринг, лук* (вигляд), *джексономанія, поттерома-нія, онлайнвий, ліфтарт, мотохелп, атракції, лайкати* [7, с. 117–118]. Проте оскільки ці нові слова активно використовуються в сучасному мовленні і розширюють словниковий склад української мови, тому входять до бази досліджуваних нами лексичних одиниць і викликають інтерес для подальшого дослідження.

Як явище об'єктивне та історично зумовлене, інноваційний процес у мові потребує постійного аналізу та оцінки з погляду норми. Інтенсивне словотворення та зростання кількості лексичних запозичень призводить до зрушень у лексичній системі української мови. Значна кількість нового лексичного матеріалу (незалежно від походження) може містити в собі загрозу порушення рівноваги в системі мови, коли вона [мова] втрапить можливість бути універсальним засобом спілкування. На перший план виходить необхідність дотримуватися двох основних принципів в оцінюванні лексичних запозичень: принципу відповідності мовній системі та принципу доцільності [4, с. 68]. Принцип доцільності, що визначає ступінь потрібності нового утворення або нового запозичення, має бути вирішальним при кодифікації чужомовних слів. Основним при цьому є відповідь на запитання, чи не дублюють «новозапозичені» слова того, що вже усталене в мові, чи не є вони виявом надлишковості й чи не загрожують самотності мови.

Значна частка неологізмів-входжень засвідчує об'єктивний процес поповнення лексичного складу української мови запозиченнями. Певна реалія приходить до нас уже з готовим найменуванням, яке закріпилося за нею в мовах тих країн, де вона виникла або була створена. Українська мова не встигає запропонувати свою назву для нового предмета, яка б базувалася на національній основі й уводила номінацію в лексичну систему [5, с. 218]. Отже, система української мови, не маючи змоги освоїти саму предметну реалію, намагається освоїти, натуралізувати її іншомовну назву. У процесі освоєння формуються граматичні значення роду і числа у словах (*відео, клон, лобі, пейджер, плеєр, сканер, хакер, шоу* тощо), утворюються деривати за допомогою власне українських чи спільнослов'янських словотворчих афіксів (*клонований, лобіювати, пейджерний, сканувати* і т. д.), зрештою, виленовуються нові словотворчі компоненти із запозичень (*веб-, еко-, -инг, -нет, піар-* тощо), іншомовні основи поєднуються із питомими словами чи «натуралізованими» запозиченнями у складних словах (*відеосалон, відеоряд, євроремонт, євровіза, інтернет-кафе, інтернет-сторінка* і т. д.). Цей процес є об'єктивним і закономірним, бо пріоритет у створенні нової реалії зумовлює пріоритет у її номінації, що призводить до «експортування» назви.

Небезпечною для мовної системи є некерована експансія тих нових запозичень, які є назвами понять, що вже номіновані в українській мові питомими засобами або для називання яких використано усталені й освоєні запозичення. Наприклад, у спортивній футбольній термінології успішно й давно функціонують українські слова, що утворилися внаслідок калькування англійських найменувань: *півзахисник* замість *хавбек*, *воротар* замість *голкипер*, *нападник* чи *нападаючий* замість *форвард*, *кутовий* замість *корнер*. Однак тепер у матчевих коментарях чути (за незначними винятками) лише іншомовні за походженням слова. Невиправдане використання запозичень стосується і таких слів, як: *креативний* замість *творчий*; *електорат* замість *виборці*; *гейм* замість *гра* або *ігровий*; *трастовий* замість *довірчий*, *віртуальний* замість *уявний*, *несправжній*; *ексклюзивний* замість *винятковий*; *лук* замість *вигляд* тощо [2, с. 152].

Здійснене дослідження дозволило згрупувати та проаналізувати морфонологічні явища, характерні для нових слів в українській мові. Було виявлено, що не всі морфонологічні явища є продуктивними у творенні нових слів. Найпродуктивнішими є зміна наголосу і різні варіації чергування фонем. Усічення вживається

рідше, а інтерфіксація та інтерференція взагалі не виявлені. Розгляд фактичного матеріалу дозволяє зробити висновок, що видозміна похідної морфеми детермінована морфонологічним чинником: морфеми відповідної фонологічної будови зазнають / не зазнають морфонологічних змін. Дослідження дозволило також простежити творення вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників за допомогою черезступеневого словотвору і їхній перехід у розряд якісних.

Перспективу подальшого дослідження словотвірної морфонології нових слів убачаємо у вивченні особливостей контактної зони кореня та ініціалі суфікса, механізмів пристосування типової і нетипової кореневої і суфіксальної морфем у нових словах, виокремленні моделей, типів і класів нових слів за частиномовною належністю, продуктивністю і регулярністю морфонологічних явищ у неолексемах сучасної української літературної мови.

Бібліографічні посилання

1. **Горпинич В. О.** Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія : [навч. посіб.] / В. О. Горпинич. – К. : Вища шк., 1999. – 207 с.
2. **Зміни у лексиці сучасної української літературної мови** // Українська мова : з минулого в майбутнє // НАН України. Ін-т укр. мови : матер. наук. конф. на відзначення 200-річчя виходу в світ «Енеїди» І. Котляревського. – К., 1998. – С. 152–154.
3. **Клименко Н. Ф.** Диференційні та інтеграційні процеси в лексиці та словотворенні сучасної української мови / Н. Ф. Клименко // Мовознавство. – 2008. – № 2–3. – С. 136.
4. **Мазурик Д. В.** Інноваційні процеси в лексиці сучасної української літературної мови : автореф. дис. ... канд. філол. наук 10.02.01. / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка / Д. В. Мазурик. – Львів, 2002. – 19 с.
5. **Нелюба А.** Лексико-словотвірні інновації (2008–2009) : [словник]. / А. Нелюба, С. Нелюба. – Х. : Харків. історико-філологічне товариство, 2010. – 116 с.
6. **Нове в українській лексиці** : [словник-довідник]. – Львів : Світ, 2002. – 130 с.
7. **Стишов О. А.** Основні тенденції словотвору в мові українських засобів масової інформації // Українська лексика кінця XX століття : (На матеріалі мови засобів мас. інформації). – [2-е вид., перероб.] / О. А. Стишов. – К. : Пугач, 2005. – 388 с.
8. **Словотвір сучасної української літературної мови.** – К. : Наук. думка, 1979. – 406 с.
9. **Fromkin V., Rodman R.** An introduction to language (third edition) / V. Fromkin, R. Rodman. – New York : Holt, Rinehart and Winston, 1983. – 410 p. (Chapter 4 Morphology : The Words of Language 110–140 p.).

Надійшла до редколегії 18.02.13

УДК 811.161.1'373.46

Т. Н. Высоцкая

ГВУЗ «Национальный горный университет» (г. Днепропетровск)

СТРУКТУРНЫЕ ТИПЫ СОСТАВНЫХ НАИМЕНОВАНИЙ ТЕХНИЧЕСКИХ АРТЕФАКТОВ ГОРНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Розглянуто структурні типи складених НТА, що функціонують у сфері гірничої промисловості, з метою їх подальшого аналізу у плані виявлення когнітивної значущості номінації для відображення спеціального поняття на номінативному рівні; виявлені особливості струк-

турної організації складених НТА ГП; визначено та описано основні моделі, за якими формуються терміни такого типу; визначено їх кількісні характеристики.

Ключові слова: синтаксичний спосіб термінотворення; складені найменування; терміни-словосполучення; структурна організація; структурні типи; моделі творення.

Рассмотрены структурные типы составных НТА, функционирующие в сфере горной промышленности, с целью их последующего рассмотрения в плане выявления когнитивной значимости номинации для отражения специального понятия на номинативном уровне; выявлены особенности структурной организации составных НТА ГП; определены и описаны основные модели, по которым образуются подобные термины; установлены их количественные характеристики.

Ключевые слова: синтаксический способ терминообразования; составные наименования; термины-словосочетания; структурная организация; структурные типы; модели образования.

Structural types of mining compound terms-nominations are studied; the peculiarities of their structural organization are distinguished; their basic models are defined and described; their quantitative characteristics are stated.

Keywords: syntactical term-building; compound terms-nominations; terms-word combinations; structural organization; structural types; building models.

Синтаксический способ создания специальных наименований в словообразовании современной русской терминологической лексики занимает ведущее место, поэтому составные наименования по количеству занимают одно из первых мест практически в любой отраслевой терминологии. Терминам-словосочетаниям отдается предпочтение в силу того, что они способны с наибольшей полнотой отразить необходимые отличительные признаки именуемого понятия. Терминами-словосочетаниями легче, чем другими словообразующими средствами (аффиксами, например), передать принадлежность классификационному ряду, основанному на родо-видовом соотношении понятий.

Цель данного исследования – рассмотреть структурные типы составных НТА, функционирующие в подязыке горной промышленности, для их последующего рассмотрения в плане выявления когнитивной значимости номинации для отражения специального понятия на номинативном уровне. **Задачи исследования:** выявление особенностей структурной организации составных НТА ГП; определение и описание основных моделей, по которым образуются подобные термины; установление их количественных характеристик.

Синтаксическому способу терминообразования уделяется пристальное внимание в специальной литературе. Изучению составных терминов посвящены исследования В. П. Даниленко, С. В. Гринёва-Гриневича, Л. А. Манерко, К. Я. Авербуха, Е. А. Федорченко и др.

Как почти и во всех других случаях применения способов и приемов терминообразования, при создании предметных специальных наименований средствами сочетания слов вырабатывается свой особый стандарт. Подобные наименования создаются в форме именных словосочетаний атрибутивного характера. Это либо сочетания имен прилагательных или причастий с именами существительными (согласованные определения), либо сочетания существительных с существительными (предложные или беспредложные – несогласованные определения). В качестве опорного компонента, т. е. определенного члена словосочетания этих моделей, используются имена существительные с предметным значением (орудия действия, объекта действия, результата действия и другие конкретно-предметные обозначения). Все эти имена являются наименованиями родовых понятий. Определяющие части словосочетаний (прилагательные, причастия, имена существительные в косвенных и именительном падежах) создают в сумме с опорным именем наименования видовых понятий [4, с. 131–132].

В числе основных свойств терминов-словосочетаний, наряду с устойчивостью (цельностью номинации), обусловленной их функцией наименования одного понятия, указывается их номинативный характер и атрибутивный (определятельный) вид связи составляющих их элементов. Эти свойства грамматически оформлены. Это значит, что существуют объективные предпосылки выделения и фиксации терминов-словосочетаний из текста и определения основных их моделей [3, с. 135–136].

Е. А. Федорченко отмечает, что при освещении теоретических и практических аспектов образования терминологических единиц часто звучит утверждение о единстве способов словообразования общелитературной лексики и способов образования терминов. Исследователь считает, что в терминообразовании не может быть того, что потенциально не заложено в языковой системе. «Возможно, — пишет она, — в словообразовании действительно нет ничего, что отсутствовало бы в терминообразовании. Но не наоборот» [11, с. 151].

Исследование К. Я. Авербуха посвящено анализу грамматической и логической структур словосочетаний. Он определяет терминологическое словосочетание как смысловое и грамматическое объединение двух (или нескольких) полнозначных слов, служащее наименованием специального профессионального понятия.

В пределах словосочетания учёный выделяет четыре вида синтаксических отношений, а именно: атрибутивные, объектные, циркумстантивные (обстоятельственные) и аппозитивные. По типу синтаксических связей именуются и терминологические словосочетания: атрибутивные, объектные, обстоятельственные и аппозитивные [1, с. 142–147].

Обстоятельный и глубокий обзор современного состояния проблемы терминологических словосочетаний произведен Т. Е. Щегловой. Исследователь отмечает, что в своих работах Б. Н. Головин и Р. Ю. Кобрин, исследуя и анализируя термины определенных областей науки и техники, установили общую тенденцию к доминирующему использованию терминов-словосочетаний, состоящих из двух и более терминоэлементов. Также подчеркивается, что основная масса терминологических словосочетаний построена по модели «прилагательное + существительное» [2, с. 60–70].

В. М. Лейчик утверждает, что в целом ряде терминосистем преимущество отдается именно терминам-словосочетаниям. Он указывает, что «в системе основных понятий электротехники однословные термины занимают всего 5,3 % от общего числа терминов, остальные представлены словосочетаниями» [6, с. 39]. Исследуя терминологию прокатного производства, Т. С. Пристайко выявила около 90 % составных терминов от общего количества терминов. Терминолог считает, что огромный рост составных наименований в терминологии косвенно обусловлен влиянием научно-технического прогресса, который вызывает непрерывную потребность в терминеции новых реалий [8, с. 77]. С. В. Гринев подчеркивает, что с помощью синтаксического способа «образуется 60–90 % состава различных исследованных терминологий европейских языков» [3, с. 141].

Существительные самостоятельно функционируют в профессиональной речи и передают специальные понятия, обозначают реалии науки и техники. Прилагательные, причастия и наречия называют признаки и качества этих реалий и не могут самостоятельно выражать специальные понятия и реализовывать номинативную функцию, хотя они являются необходимыми информативно-коммуникативными элементами текста. В тексте атрибуты существуют в составе словосочетаний, т. к. обозначаемые ими признаки и качества приобретают смысл лишь в сочетании с существительными, называющими эти реалии. «Участие атрибута в составе номинативной единицы, обозначающей цельное специальное понятие, способствует специализации его семантики и переходу атрибута в раз-

ряд терминокомпонентов – составных частей многословного термина» [9, с. 41–42]. Отметим также, что большее количество терминологических словосочетаний – это субстантивные словосочетания (существуют также и глагольные словосочетания, но они немногочисленны и встречаются, как правило, в сфере функционирования (см. об этом: [5, с. 16–18]), а прилагательные, причастия и наречия – это терминокомпоненты в структуре терминологического словосочетания. Терминологические словосочетания, стержневым компонентом которых является существительное, а его распространителями выступают атрибуты, преобладают в сфере терминологической номинации, значительно превышая долю однословных терминов.

Итак, наиболее частотными номинативными средствами в языках для специальных целей являются терминологические словосочетания, содержащие в своем составе две или более словесные позиции. Терминологические словосочетания демонстрируют избирательность в отношении целого ряда грамматических категорий и, прежде всего, в отношении частей речи, которыми представлены стержневые слова и их распространители.

Составные наименования составляют 66 % от общего массива исследуемых терминов наименований технических артефактов горной промышленности. То есть синтаксический способ оказывается наиболее продуктивным в системе НТА ГП. При этом синтаксическим способом образуются термины различных структурных типов.

В кругу изучаемых составных наименований выделяем 2-, 3- и многокомпонентные термины (количество элементов от 4-х до 9-ти). Доминирующими являются именно двухкомпонентные наименования, составляющие 75 % от общего количества составных наименований. Меньшим количеством представлены трехкомпонентные – около 19 %, и четырехкомпонентные – около 4 % словосочетаний. Пяти-, шести- и более компонентные словосочетания составляют в совокупности менее 3 %.

В ходе исследования были выявлены беспредложные терминологические словосочетания и номинативные единицы, содержащие в своем составе предлог. Количество беспредложных составных терминов составляет более 95 %, предложных – около 5 % соответственно.

Кроме предложных терминологических словосочетаний, в ходе исследования выделились номинативные единицы, содержащие в своей структуре союз и запятую. Это многокомпонентные наименования (количество элементов – 9), они единичны и составляют лишь 0,29 % от общего количества составных НТА ГП.

Структурный состав неоднословных терминов в настоящем исследовании обозначается аббревиатурой с цифровыми показателями, где N – существительное, N₁ – существительное в именительном падеже, N₂ – в родительном падеже, N₃ – в дательном падеже, N₄ – в винительном падеже, N₅ – в творительном падеже, N^S – сложное существительное, A – адъектив, A^S – сложный адъектив, Adv – наречие, N_m – числительное.

Среди составных НТА ГП первое место по распространенности занимают **бинарные конструкции**, состоящие из существительного и прилагательного, т. е. имеющие конструкцию N + A. По этой конструкции образуются 75 % аналитических наименований технических артефактов горной промышленности.

Бинарные конструкции представлены несколькими типами (перечислены по мере убывания количества наименований, образованных по ним):

доминирующий тип – N_1+A : *аппарат записывающий, балка напорная, бар кольцевой, барабан ведущий, башмак опорный, блок оттяжной, болт стопорный, бур сплошной, вал ведущий* и др.;

N_1+A^S : *головка копытообразная, днище двухстворчатое, драга канатно-свайная, золотник пружинно-центрируемый, зубья самоочищающиеся, каретка виброгасящая, ковш двухчелюстной, машина буронарезная* и др.;

N_1+N_2 : *барабан подъёма, голова двуноги, дно коронки, зубья ковша, консоль противовеса, корпус ковша, крепь сопряжения, лебёдка напора, плечо балансира, подвеска ковша, траверса ковша* и др.;

$A+N_1$: *землесосный снаряд, консольная часть, машинное отделение, рабочий инструмент, редукционная группа, роторное колесо, тяговые органы, колесные пары*;

N^S+A^S : *шарикоподшипник радиально-упорный, гидромонитор высоконапорный, гидромонитор низконапорный, гидромонитор самоходный, электродвигатель тихоходный*;

N^S+A : *электросверло ручное*;

Предложные словосочетания $N+c+N_5$ / $N_1+без+N_2$: *зуб с подпятником, черпак без днища*.

Очевидно, что терминологические единицы, построенные по доминирующему структурному типу N_1+A , представляют собой словосочетания с инверсивным порядком компонентов: *аппарат записывающий, балка напорная* и т. д. Этот факт, на наш взгляд, следует отнести к структурным особенностям исследуемых аналитических наименований технических артефактов ГП.

Как отмечено Т. А. Щегловой, терминологические словосочетания с инверсионным порядком компонентом встречаются, так правило, в сфере фиксации. Видоизмененный порядок компонентов этих словосочетаний является не случайным, а устойчивым. Это обусловлено спецификой данного типа словосочетаний, их внутренней языковой природой [12, с. 144]. Мы, вслед за Т. А. Щегловой, согласимся с точкой зрения Л. П. Столяровой, которая считает, что понятие инверсии к терминологическим словосочетаниям неприменимо, а значит, и любая последовательность компонентов в словосочетании может быть названа нормативной [10, с. 60].

Второе место по распространенности занимают **трехкомпонентные термины** (около 19 %), в основе которых лежат определённые исходные модели, которые уточняются и конкретизируются, путём изменения порядка составляющих элементов, их структуры и/или падежной формы. Рассмотрим эти модели подробнее (представлены по мере убывания количества наименований, образованных по ним).

Исходная модель $N+A+A$ (доминирующая, 61 % всех трёхкомпонентных НТА) представлена в таких вариантах:

(доминирующий, 37 % всех трёхкомпонентных НТА) N_1+A+A : *днище гибкое кольчужное, долото шарошечное зубчатое, колесо роторное погружное, колода хвостовая эфельная, конвейер ленточный забойный* и др.;

N_1+A+A^S : *механизм ударный кривошипшатунный, рама черпаковая многошарнирная, резец радиальный однолезвийный, стрела жёсткая трёхгранная, установка бурильная радиально-фронтальная* и др.;

N_1+A^S+A : *машина выемочно-транспортирующая ковшовая, стрела двухбалочная шарнирная, машина выемочно-транспортирующая ножевая, устройство*

воздухораспределительное золотниковое, устройство воздухораспределительное клапанное;

$N_1+A^S+A^S$: *тягач двухосный длиннбазовый, тягач двухосный короткобазовый, установка пылеулавливающая двухступенчатая, эжектор водо-воздушный высоконапорный;*

N^S+A^S+A : *гидромонитор самоходный гусеничный, гидромонитор самоходный шагающий;*

N^S+A+A : *динамометр регистрирующий гидравлический.*

Исходная модель $N+A+N$ представлена в таких вариантах:

N^S+A+N : *гидромонитор ближнего боя, динамометр крупного скола, машина вращательного бурения, муфта предельного момента, расширитель обратного хода, резец торцевого резания, черпак косого резания и др.;*

N_1+A+N_2 : *армирование шахтных стволов, венец внутреннего зацепления, катет бурового става;*

$N_1+A^S+N_2$: *машина ударно-вращательного бурения;*

Исходная модель $N+N+A$ представлена в таких вариантах:

N_1+N_2+A : *механизм подачи винтовой, механизм подачи гравитационный, механизм подачи канатный, механизм подачи пневматический, шарнир стрелы пятовый;*

$N_1+N_2+A^S$: *механизм подачи дифференциально-винтовой, механизм подачи зубчато-реечный.*

Исходная модель $N_1+N_2+N_2$: *блок махты станка, камера сгорания горючего, ключ фиксации штанги, механизм развинчивания штанги, механизм торможения днища, оголовки ствола гидромонитора.*

$A+N_1+A$: *исполнительные органы роторные, исполнительные органы фрезерные, исполнительные органы цепные, тяговые органы жёсткие.*

Около 10 % трехкомпонентных НТА являются предложными словосочетаниями с предлогом *с/со*, без, образованными по трём основным моделям:

$N_1+c+A+N_5$: *гидромонитор с дистанционным управлением, гидромонитор с ручным направлением, черпак с гибким днищем, черпак с жёстким днищем, лопасть с внешней рукоятью и др.;*

$N_1+A+c/so+N_5$: *стойка передняя с блоком, стрела ферменная со стойкой, кромка режущая с зубьями;*

$N_1+A+ без+ N_2$: *кромка режущая без зубьев.*

Для образования четырехкомпонентных словосочетаний используется 8 беспредложных моделей:

$N_1+A+A+A$: *кромка режущая наклонная боковая, кромка режущая радиальная боковая, питатель ленточный косой выносной;*

$A+N_1+A+A$: *исполнительные органы фрезерные радиальные, исполнительные органы цепные кольцевые;*

$A+N_1+A+A^S$: *исполнительные органы роторные лопастно-кольцевые, исполнительные органы фрезерные продольно-осевые;*

$N_1+A+Adv+A$: *цепь черпаковая жёстко направленная, цепь черпаковая свободно провисающая;*

N_1+A+N_2+A : *муфта предельного момента дисковая, станок вращательного бурения шнековый;*

$N_1+ A+A+N_2$: *машина буровая ударного действия;*

N_1+N_2+A+A : *крепы сопряжения подтягиваемые механизированные;*

$A+N_1+ A +N_2$: *исполнительный орган очистного комбайна.*

В системе **четырёхкомпонентных НТА** горной промышленности выделяем также шесть предложных моделей (с предлогами *с* и *без*), по которым образуется по одному наименованию: $N_1 + c + A^s + N_5 + Adv$ – *ковш с самосвальнoй разгрузкой назад*; $N_1 + c + N_m + A + N_5$ – *лебёдка с одной зубчатой парой*; $N_1 + A + c + A + N_5$ – *соединение замковое с клиновым распором*; $N_1 + A + c + A^s + N_5$ – *тягач двухосный с шарнирно-ломающей рамой*; $A + N_1 + c + A + N_5$ – *исполнительный орган с опережающим врубом*; $A + N_1 + без + A + N_2$ – *исполнительный орган без опережающего вруба*.

Очевидно, что НТА, образованные по этим моделям, немногочисленны, можно сказать, единичны, поэтому данные модели не могут быть отнесены к характерным.

Результаты исследования четырехкомпонентных словосочетаний свидетельствуют о том, что доля беспредложных номинаций больше чем в два раза превышает долю аналогичных терминов с предлогами: 2,09 % и 0,9 % соответственно (от общего количества составных НТА ГП).

Количество **пятикомпонентных терминов-словосочетаний** в данной терминосистеме незначительно – всего 2 беспредложных наименования и 5 предложных.

Беспредложные пятикомпонентные словосочетания образованы по моделям: $N_1 + A + A + A + N_2$ – *машина погрузочная фронтальная циклического действия*; и $A + N_1 + A + A + N_2$ – *исполнительный орган роторный планетарного типа*.

Предложные наименования образованы с помощью предлога «с/со». Продуктивными предложными конструкциями в данном случае являются: $N_1 + A + c + A^s + N_5 + N_2$ – *лопата прямая с зубчатореечным механизмом напора*; $N_1 + A + c + A + N_5 + N_2$ – *лопата прямая с канатным механизмом напора, стрела роторная с фиксированным креплением опоры*; $N_1 + A + co + A + A + N_5$ – *ковш грейферный со свободной самосвальнoй разгрузкой*; $N_1 + A + A + c + A + N_5$ – *лопата прямая напорная с выдвигной рукоятью*.

Шестикомпонентные термины представлены двумя наименованиями: *ковш с принудительной разгрузкой выдвиганием задней стенки, корона с тремя боковыми лезвиями и центральным опережающим*, – каждое из которых образовано по своей собственной модели: $N_1 + c + A + N_5 + N_5 + A + N_2$, $N_1 + c + N_m + A + N_5 + и + A + A$, соответственно.

Единственный **семикомпонентный термин** – *ковш с полупринудительной разгрузкой через нож поворотом днища* – образован по модели $N_1 + c + A^s + N_5 + через + N_2 + N_5 + N_2$.

Примечательно, что в структуре наименований двух последних групп, наряду с предлогом «с», характерным для аналитических наименований ТА горной промышленности, появляются ненаблюдаемые ранее компоненты: предлог «через» и союз «и».

Восьмикомпонентных НТА не обнаружено.

Два выделенных нами **9-компонентных наименования** имеют значительную протяжённость и сложную структуру. Их компоненты связаны предлогом, объединены союзом и запятой: 1) *лопата прямая коленно-рычажная с внутренней рукоятью, напорной балкой и зубчато-реечной подачей*, 2) *лопата прямая коленно-рычажная с внутренней рукоятью, напорной балкой и канатной подачей*. Модель данных наименований – $N_1 + A + A^s + c + A + N_5 + , + A + N_5 + и + A^s (A) + N_5$ – нельзя назвать характерной, ввиду того, что по ней образовано незначительное количество аналитических НТА горной промышленности.

Проведенний структурний аналіз синтаксических найменувань дозволяє зробити наступні **висновки**: 1) НТА, образовані синтаксическим способом, домінують в системі НТА горної промисловості, складаючи майже 66 % від загальної кількості термінологічних найменувань; 2) багатокомпонентні найменування утворюються за різними моделями. В процесі аналізу вдалося виділити 46 моделей; 3) переважне більшість аналітичних найменувань – двохкомпонентні терміни (75 % від загальної кількості багатокомпонентних НТА); 4) трьохкомпонентні найменування також продуктивні. Вони складають 19 % від загальної кількості багатокомпонентних НТА; 5) пропозиційні конструкції, в цілому, складають лише близько 5 % від загальної кількості багатокомпонентних НТА; 6) в структурі багатокомпонентних пропозиційних термінів-найменувань, починаючи вже з двохкомпонентних, виділяються характерні пропозиції – *с/со*, *без*. С пропозицією *через* утворено одне найменування; 7) союзні конструкції НТА горної промисловості (союз *и*) – єдиничні, і складають всього 0,29 % від загальної кількості багатокомпонентних НТА.

Проведене дослідження є вихідним для наступного розгляду складових НТА горної промисловості в плані виявлення когнітивної значимості номінації для відображення спеціального поняття на номінативному рівні. Перспектива наступних досліджень заключається в аналізі складових НТА ГП в когнітивно-онимасіологічному аспекті.

Бібліографічні посилання

1. **Авербух К. Я.** Загальна теорія терміна / К. Я. Авербух. – Іваново, 2004. – 252 с.
2. **Головин Б. Н.** Лінгвістическі основи вчення про термінах / Б. Н. Головин, Ю. Р. Кобрин. – М. : Виш. шк., 1987. – 104 с.
3. **Гринев-Гриневич С. В.** Введення в терміноведення / С. В. Гринев-Гриневич. – М. : Изд. центр «Академія», 2008. – 304 с.
4. **Даниленко В. П.** Російська термінологія. Співб лінгвістического описання / В. П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 246 с.
5. **Зирка В. В.** Структурно-семантичний аналіз спеціальної глагольної лексики будівельного виробництва в сучасній російській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 1985. – 24 с.
6. **Лейчик В. М.** Терміноведення: предмет, методи, структура / В. М. Лейчик, Л. Бесекирска. – Белосток : Изд-во Белостокського ун-та, 1998. – 180 с.
7. **Манерко Л. А.** Мова сучасної техніки: ядро і периферія / Л. А. Манерко. – Рязань, 2000. – 140 с.
8. **Пристайко Т. С.** Номінація в сфері спеціальної комунікації (системний аспект) / Т. С. Пристайко. – Дніпропетровськ : Изд-во ДГУ, 1992. – 86 с.
9. **Пристайко Т. С.** Номінація в сфері спеціальної комунікації : дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.02 / Т. С. Пристайко. – Дніпропетровськ, 1996. – 396 с.
10. **Столярова Л. П.** Словосполучення і його структурно-функціональні аналоги / Л. П. Столярова. – Дніпропетровськ : ДГУ, 1988. – 68 с.
11. **Федорченко Е. А.** Становлення і розвиток термінологічної лексики митного справи в російській мові : дисс. ... д-ра філол. наук / Е. А. Федорченко. – М., 2004. – 570 с.
12. **Щеглова Т. Е.** Термінологічні словосполучення зі складним ад'єктивом: структурно-семантичний і когнітивний аспекти (на матеріалі підязыка будівництва) : дисс. ... канд. філол. наук : 10.02.02 «Російська мова» / Т. Е. Щеглова. – Дніпропетровськ, 2007. – 258 с.

Надійшла до редакції 25.02.13

Л. В. Глобина

Украинская медицинская стоматологическая академия (г. Полтава)

ПОЛЕВАЯ МОДЕЛЬ СОЧЕТАЕМОСТИ В ПРАКТИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО В МЕДИЦИНСКОМ ВУЗЕ

Розглянуто можливості використання семантичної моделі лексико-семантичного поля партитивної лексики під час вивчення російської мови як іноземної.

Ключові слова: лексико-семантичне поле, партитивна лексика, лексична сполучуваність.

Рассмотрены возможности использования семантической модели лексико-семантического поля партитивной лексики при изучении русского языка как иностранного.

Ключевые слова: лексико-семантическое поле, партитивная лексика, лексическая сочетаемость.

The article discusses the possibilities of using semantic model of the lexical-semantic field of the partitive lexis in teaching Russian as a foreign language.

Keywords: lexical-semantic field, partitive lexis, lexical collocations.

Постановка проблемы и её связь с практическими заданиями. Исследование системы языка на основе полевой модели является достаточно оформившимся направлением современной лингвистики. Внедрение полевого анализа в практику преподавания иностранных языков представляется весьма эффективным, особенно на продвинутом этапе обучения. В противоположность традиционному тематическому принципу полевое описание лексики, соответствующее внутренней организации структуры памяти человека, способно адекватно отразить членение в языке объективной действительности.

Ядерные элементы как наиболее частотные и информативные единицы языка обеспечивают разграничение лексико-семантических полей в системе данного языка и служат опорой установления эквивалентности разных систем. Так, центром ядра лексико-семантического поля «Часть целого» в русском языке выступает семема *часть*, в белорусском языке – *частка*, украинском – *частина*, чешском – *část*, польском – *część*, болгарском – *част*.

Распределение лексики по зонам периферии, основанное на частотности употребления и количестве периферизирующих сем, может дать объективную картину об основном фонде лексики неродного языка. Лексические единицы, имеющие большую частотность и меньшее количество периферизирующих сем, находятся ближе к ядру. Они входят в основной фонд лексики при освоении русского языка как иностранного. Зону ближней периферии составляет, как правило, круг обязательно вводимых в обучение слов (например, *кусок*, *осколок*, *обломок*, *огарок*, *окурок*, *ломоть*, *лоскут* и др. – части твёрдого вещества; *брызги*, *глоток*, *капля* – части жидкого вещества; *выписка*, *отрывок*, *цитата* – части произведения искусства и т. д.).

Разумеется, круг вводимых в обучение слов не может быть одинаков для филологов и нефилологов. Перед студентами-филологами на первый план выдвигается задача лингвостилистического анализа художественного текста, поэтому их лексический запас должен быть шире и разнообразнее, включая и периферийные явления языка (просторечные элементы, устаревшую лексику, народнопоэти-

ческие выражения и проч.). Для студентов-нефилологов выбор и правильное употребление слова будет зависеть от того, насколько точно понимается его значение. Так, например, студентам-иностранцам, которые обучаются на первом курсе Украинской медицинской стоматологической академии (г. Полтава), было предложено распределить слова на карточках по двум группам:

группа 1: слова, обозначающие «часть целого»;

группа 2: слова, обозначающие «целое» (предмет, вещество).

Данное задание иностранные студенты выполняли после предварительной беседы, в ходе которой преподаватель ввёл незнакомую лексику и с помощью иллюстративного материала разъяснил её значение. Практически все информанты (выходцы из стран Азии и Африки) справились с заданием правильно (90 %), что свидетельствует о том, что отграничение группы слов со значением «часть целого» осознаётся мотивированно:

группа 1: *кусок, осколок, обломок, обрывок, обрубок, огарок, лоскут, окурок, ломоть*;

группа 2: *зеркало, стул, бумага, сигарета, самолёт, хлеб, ткань, свеча*.

Целевая установка. Целью статьи является рассмотрение возможности использования семантической модели лексико-семантического поля партитивной лексики при изучении русского языка как иностранного.

Изложение основного материала. Отношения «часть – целое» охватывают объекты всех уровней сложности, организуя их в разнообразные многоступенчатые иерархии частей – целых, элементов – систем (структур). Представляется целесообразным за основу терминологических обозначений взять серию предложенных М. В. Никитиным наименований [5], но в несколько трансформированном виде согласно нашим представлениям об объёме данных понятий. Так, общее обозначение отношения «часть – целое» может аккумулироваться в терминах партонимия, партонимические отношения, обозначение понятия и имени части целого – в термине партоним (от лат. *pars, partis f* – часть; *partitio, onis f* – деление, расчленение; *partitus, a, um* – разделённый). В зависимости от свойства части по отношению к целому партоним имеет три разновидности: партином, партитив (сильные партонимы); конгломератив (слабый партоним).

Основное семантическое различие данных наименований состоит в том, что если у партинома и партитива сема принадлежности денотата как части к некоторому целому входит в ядро (интенционал) значения, то конгломератив содержит аналогичную сему в периферии (импликационал) значения. Таким образом, к партиномам и партитивам относятся все имена, определяемые через общее понятие части; к конгломеративам относятся все имена со свободной структурой, такой, что зависимости частей от целого не столь жестки, чтобы формировать качество обозначаемых вещей и быть условием их существования.

Объектом нашего исследования является именно партитивная лексика, которая объединена комплексом языковых характеристик, свидетельствующих о её системной организации. Данная система включает круг субстантивных номинаций (232 ед.), идентификация которых осуществляется через идентификатор часть целого в значении «отделённый или оставшийся в результате отделения от целого фрагмент, характеризующийся относительной самостоятельностью, незаконченностью и отсутствием собственной номинации до отделения». Совокупность сем, определяющих данное значение, продуцируется в инвариантном компоненте «партитивность», являющемся архисемой лексико-семантического поля партитивной лексики.

Анализ исследований по теории лексико-семантических группировок [6] позволяет выделить сумму основных признаков, мотивирующих определение конкретной микросистемы как ЛСП:

1) представляет собой инвентарь элементов, имеющих семантическую общность, связанных между собой структурными отношениями, выполняющих в языке единую функцию;

2) способно члениться на ядро и периферию, имеет в своём составе определённое число микрогрупп;

3) характеризуется иерархической организацией составляющих его элементов;

4) имеет нечёткие, размытые границы между ядром и периферией, отдельными зонами периферии, различными микрогруппами;

5) осуществляет взаимодействие с другими ЛСП.

Лексико-семантическое поле партитивной лексики является образцовой полевой структурой, которую можно эксплицировать в виде семантической модели, укладывающейся в рамки полевой концепции языка [1; 2]. Ранжирование лексических единиц отражает представление о данном лексико-семантическом поле как иерархической структуре, для которой характерны пространственная ориентация, соподчинённость уровней иерархии и повышение степени абстракции значений при восхождении к вершине поля. Психолингвистические эксперименты, которые проводились на подготовительном отделении УМСА, подтвердили правильность такого построения [3, с. 55–56].

Системный характер единиц, относящихся к лексико-семантическому полю партитивной лексики, проявляется также в однотипности их синтагматических характеристик, что позволяет установить полевую модель сочетаемости. Для конститuentов данного поля сильными морфологическими позициями, создающими возможности для реализации категориальной семы, являются три инвариантные конструкции: «Партитив + Сущ.(род.)» (например, *доза лекарства*), «Прил. + Партитив» (например, *брызнувшие капли*), «Глаг. + Партитив» (например, *разрывать на полосы*).

В целом партитивное значение является контекстно обусловленным, что проявляется в действии морфологического и лексического факторов – сочетании партитива с существительным в форме родительного падежа, выражающим в качестве несогласованного определения значение целого по отношению к части; сочетании партитива с прилагательным, реализующим значение субстанциональной или прототипной принадлежности объекта-части и значение признака по какому-либо качеству объекта-части; сочетании партитива с глаголом, обозначающим способ воздействия на целое, результатом чего выступает часть – референт данного партитива. Характеристика партитивной лексики с точки зрения синтаксического фактора не представляется системно значимой, так как партитивное значение не обусловлено синтаксической функцией.

Главной, системообразующей, партитивной позицией является позиция «Партитив + Сущ. (род.)». Примерами такого типа сочетаний являются: *срезы тромбоцитов, кусочки протоплазмы, проба крови, полоски ткани* и т. п. (Контекст: *Ультратонкие срезы тромбоцитов человека после их контакта с вирусом гриппа поместили под электронный микроскоп. Из кожной раны вырезали полоски грануляционной ткани и действовали на них фармакологическими средствами*). Большая часть элементов поля партитивной лексики может вступать в подобные грамматические сочетания (58 % всех партитивов обладают такой возможностью). Форма родительного падежа существительного, стоящего при пар-

титиве в качестве несогласованного определения, выражает здесь значение целого по отношению к части.

В морфологической позиции «Партитив + Сущ. (род.)» выделяются подгруппы лексической сочетаемости, характеризующиеся семантической общностью лексических единиц на основании материального/нематериального аспекта значения:

1) сочетание по общему семантическому признаку «монолитный» (например, *осколок стекла*);

2) сочетание по общему семантическому признаку «волоконный» (например, *лок волос*);

3) сочетание по общему семантическому признаку «сыпучий» (например, *хлопья снега*);

4) сочетание по общему семантическому признаку «пастообразный» (например, *комки глины*);

5) сочетание по общему семантическому признаку «жидкий» (например, *брызги воды*);

6) сочетание по общему семантическому признаку «газообразный» (например, *клубы газа*);

7) сочетание по общему семантическому признаку «остенсивный» (например, *отрывок доклада*);

8) сочетание по общему семантическому признаку «абстрактный» (например, *часть проблемы*);

9) сочетание по общему семантическому признаку «капитал» (например, *доля вклада*);

10) сочетание по общему семантическому признаку «живая материя» (например, *остатки клеток*) и т. д.

Семантическая согласованность слов, проявляющаяся в том, что слова, образующие словосочетания, имеют в своих значениях общие компоненты, – основной закон лексической синтагматики. Сочетаемость разрешается, если в сочетающихся единицах есть совпадающие семантические признаки, независимо от того, являются ли они компонентами ядерных или периферийных сем или автономными признаками [4]. Обозначенные выше подгруппы лексической сочетаемости отражают парцеллярное распределение партитивной лексики. Сочетаемость оказывается недопустимой, если в семантике одного из слов отсутствует семантический признак, присутствующий в другом слове. Например, в значении слова *хлопья* нет семы 'монолитный', что делает невозможной сочетаемость «*хлопья стекла*» (в прямом значении). Разрешаемая и недопустимая сочетаемость отражают экстралингвистические отношения денотатов, т. е. имеют предметно-отражательную основу.

Лексическая сочетаемость может иметь количественную характеристику. В одних случаях она является очень широкой, почти неисчислимой, в других – ограниченной, когда контекстные партнёры того или иного слова заданы списком. Так, универсальной сочетаемостью характеризуется центр ядра поля *часть* (*часть камня, волос, зерна, глины, воды, кислорода, музыки, жизни, денег* и т. д. – любых вещественных и невещественных объектов действительности). Довольно широкую сочетаемость имеют элементы 1, 2, 3 позиционных линий ближней периферии *кусочек, кусочек, капля, ком* (*кусочек дерева, металла, бумаги, ткани, кожи, стекла, льда, коры, хлеба* и т. д. – любого монолитного вещества; *капля воды, вина, дождя, крови, йода* и т. д. – любого жидкого вещества; *ком грязи, глины, зем-*

ли, снега, соли и т. д. – любого пастообразного или сыпучего вещества). Остальные конститuentы различных зон периферии в зависимости от своего значения обладают менее широким контекстом. Например, сочетание по одному семному конкретизатору дифференциального семантического признака ‘вещественная/невещественная субстанция’ или ‘прототип’, а также дифференциальному семантическому признаку ‘способ воздействия’ характеризуется небольшим списком контекстных партнёров. Рассмотрим сочетаемость по общему семному конкретизатору ‘принадлежность к твёрдой пище’: *ломтик лимона, хлеба, сыра* и т. д. Употребление других контекстных партнёров, не обладающих данным параметром, сделало бы эти сочетания невозможными: *«ломтик дерева»* – есть признак твердости, но нет принадлежности к продуктам питания; *«ломтик молока»* – есть признак принадлежности к пище, но пища представляет собой жидкое вещество; *«ломтик халвы»* – есть признак принадлежности к твёрдой пище, но продукт не может быть подвергнут механическому воздействию отрезанием.

Таким образом, антонимичные, или полярные, семные конкретизаторы блокируют сочетаемость слов, хотя и содержащих общий семантический признак, – данный вид регламентации сочетаемости определяется как блокирование сочетаемости [4]. Общая закономерность такова, что понижение уровня абстракции значения элементов к периферии лексико-семантического поля соответствует повышению степени специализированности партитивного контекста, выявляя обратную пропорциональную зависимость.

В этой связи студентам-иностранцам, изучающим русский язык, было бы полезно предложить следующие упражнения:

Упражнение 1. Найдите ошибки!

Ломтик сыра, ломтик молока, ломтик хлеба, ломтик халвы, ломтик какао, ломтик камня, ломтик стекла, ломтик соли, ломтик снега.

Обломок льдины, обломок бумаги, обломок стула, обломок статуи, обломок вазы, обломок вертолётa, обломок шерсти, обломок апельсина, обломок кости, обломок вина.

Упражнение 2. Игра «Кто победит?» Напишите как можно больше сочетаний по образцу.

Фрагмент (чего?) скелета, грануляционной ткани, молекулы IgE ...

Капля (чего?) спирта, синовиальной жидкости, биологического клея циакрина...

Упражнение 3. Определите структуру терминологических словосочетаний.

Фазы фагоцитоза, аминокислотный остаток, доза облучения, переменная часть антигена, переменная часть пептидной цепи антител.

$(\dot{C} + \dot{C} \text{ р.п.}), (\Pi + \dot{C}), (\dot{C} + \dot{C} \text{ р.п.}), (\Pi + \dot{C} + \dot{C} \text{ р.п.}), (\Pi + \dot{C} + \Pi + \dot{C} \text{ р.п.} + \dot{C} \text{ р.п.})$

Упражнение 4. Подберите однокоренные слова к данному слову, составьте с ними словосочетания.

Образец: *доза* – *дозное протонное поле, суммарное дозное распределение, дозовая нагрузка, дозировка преднизолона, дозированное лечение, дозировать лекарство* и т. д.

Упражнение 5. Используя материал для наблюдений, проведите сравнительный анализ выделенных конструкций.

Если проба крови пациента после осаждения белка и подкисления обладает заметным жёлто-зелёным свечением, то серотонина в крови много и вероятность поражения карциноидом велика.

Было установлено, что при смешивании двух порций крови, принадлежащей к различным группам, может наступить агглютинация эритроцитов, которая и служит причиной осложнений, наблюдаемых при переливании крови, несовместимой по группе.

Выводы и перспективы дальнейших исследований. Учитывая задачи нашего исследования, мы не останавливаемся здесь на других проблемах сочетаемости языковых единиц, сознавая тот факт, что понимание является не последовательным, а скачкообразным процессом и зависит также от общего содержания всего текста и информационной базы участников коммуникации. В любом случае, кроме общих языковых значений, участники акта коммуникации должны знать и применять идентичные правила сочетаний лексических единиц с этими значениями. Незнание или несоблюдение правил нередко приводит к тому, что люди, в целом хорошо владеющие языком, его словарным составом, всё же не находят требуемого взаимопонимания. Такая проблема возникает часто в связи с решением многих задач машинного перевода. В этом состоит также одна из главных трудностей досконального овладения иностранным языком: мало знать внутренние формы (в том числе правильный перевод лексических единиц с родного языка на иностранный), недостаточно знать и весь арсенал значений этих единиц, – необходимо ещё знать и «улавливать» смысл, порожаемый сочетанием языковых знаков в высказывании, который во многих языках имеет свою специфику.

Таким образом, полевой подход в описании лексики является удобным инструментом обучения языку.

Библиографические ссылки

1. Глобина Л. В. Принципы моделирования лексико-семантического поля партитивной лексики / Л. В. Глобина // Вісник Запорізького нац. ун-ту. Філологічні науки. – 2005. – С. 21–27.
2. Глобина Л. В. Проблемы полевой организации лексики в русском и немецком языкознании / Л. В. Глобина // Нова філологія : зб. наук. праць. – Запоріжжя : ЗНУ, 2005. – № 2 (22). – С. 242–248.
3. Глобина Л. Полевой подход при изучении русского языка как иностранного / Л. Глобина, Л. Богиня // Імідж сучасного педагога. – Полтава : «АСМІ», 2012. – № 6 (125). – С. 54–57.
4. Голодяевская А. М. Парадигматические классы слов и ограничения на сочетаемость лексем в русском языке / А. М. Голодяевская, И. А. Стернин // Структурно-семантические исследования русского языка : сб. статей. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 1994. – С. 13–24.
5. Никитин М. В. Основы лингвистической теории значения / М. В. Никитин. – М. : Высш. шк., 1988. – 168 с.
6. Полевые структуры в системе языка / под ред. З. Д. Поповой. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 1989. – 197 с.; Новиков Л. А. Семантическое поле / Л. А. Новиков // Русский язык. Энциклопедия. – М., 1997. – С. 458–459; Денисенко В. Н. Семантическое поле как функция / В. Н. Денисенко // Филологические науки. – 2002. – № 4. – С. 44–52; Кезина С. В. Семантическое поле как система / С. В. Кезина // Филологические науки. – 2004. – № 4. – С. 79–86 и др.

Надійшла до редколегії 14.02.13

УДК 821.111(73)–34:81'25«19»

Э. П. Гончаренко

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ПОЛИТКОРРЕКТНОСТЬ И ПОЛИТКОРРЕКТНЫЙ ЭВФЕМИЗМ: ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА (на материале сказок Джеймса Финна Гарнера)

Розглянуто твори американського письменника-сатирика Джеймса Фінна Гарнера, котрий інтерпретував класичні казки на мову політкоректності. Запропоновано авторський варіант перекладу політкоректних казок «Попелюшка» та «Червона Шапочка», звертаючи увагу на проблему їх перекладу на російську та українську мови.

Ключові слова: мова політкоректності, сатира, політичний евфемізм, позитивне мислення, переклад, перекладацькі трансформації.

Рассмотрены произведения американского писателя-сатирика Джеймса Финна Гарнера, переложившего классические сказки на язык политкорректности. Предложен авторский вариант перевода политкорректных сказок «Золушка» и «Красная Шапочка», обращая внимание на проблему их перевода на русский и украинский языки.

Ключевые слова: язык политкорректности, сатира, политический эвфемизм, позитивное мышление, перевод, переводческие трансформации.

This paper deals with the American contemporary satirist James Finn Garner, the author of «Politically Correct Bedtime Stories» (1994). The author of the presented paper gives her translation version of «Cinderella» and «Little Red Riding Hood», which are the parody of the classical fairy tales with the strongly expressed feministic turn of the events in it. The author focuses special attention on the problem of translation of the politically correct words and phrases from English into Russian and Ukrainian languages.

Keywords: politically correct language, satire, political euphemism, positive thinking, translation, translation transformations.

В 1960-х–1970-х годах прошлого века американская теория «**The Power of Positive Thinking**» («Сила позитивного мышления») [9] нашла своеобразие отражение в языке политической корректности («Politically Correct», далее **PC** – общественно приемлемый). Начало этому движению было положено в 1960-е сторонниками «**New Left**» («Новых левых») [7, с. 656] – радикально-либерального политического движения молодых американцев, выступавших за революционные перемены во власти, политике, образовании и обществе в целом, а также против войны во Вьетнаме. В своей книге «Русские проблемы в английской речи. Слова и фразы в контексте двух культур» Линн Виссон, американка русского происхождения, автор ряда книг и статей, посвященных проблемам перевода с русского языка на английский, а также сравнительному изучению культуры двух стран, пишет о том, что наряду с требованиями преобразований в американском истеблишменте некоторые примитивно мыслящие радикалы пропагандировали сочувствие ко всем, не делая различий между хорошим и плохим, между преступниками и законопослушными гражданами, между совершенно здоровыми людьми и сумасшедшими... Называть людей, отсидевших в тюрьме или перенёсших такой тяжкий недуг, как алкоголизм и наркомания, **victims** – «жертвами», по мысли радикалов, а теперь и сторонников политкорректности, неверно, бесчеловечно, ведь они – **heroes**, «герои», или же **survivors** – «выжившие», «уцелевшие» [1, с. 39].

По другую сторону океана российский учёный-лингвист С. Тер-Минасова называет «политическую корректность» «мощной культурно-поведенческой и

языковой тенденцией» [5, с. 276–277]. Исследовательница полагает, что «эта тенденция родилась более 20 лет назад в связи с «восстанием» африканцев, возмущённых «расизмом английского языка» и потребовавших его «дерасиализации» – «deracialization». Согласно её мнению, «термин **политическая корректность** представляется неудачным из-за слова **политический**, подчёркивающим рациональный выбор по политическим (а значит, неискренним) мотивам в противоположность искренней заботе о человеческих чувствах, стремлении к тактичности, к языковому проявлению хорошего отношения к людям» [5, с. 277].

В конце XX века **PC** становится популярной и, по справедливому замечанию Линн Виссон, «назойливой», а иногда даже «абсурдной». Людям, говорящим на английском языке, теперь приходится следить за своей речью, чтобы не оскорбить окружающих. «Превращение отрицательных качеств в положительные и, следовательно, оправдание людей, сомнительных и с моральной, и с политической точки зрения, стало результатом доведения до абсурда любимой американской идеи о том, что все люди равны и поэтому имеют равные права. Что ни один человек, какими бы ни были его образ мысли, система ценностей и стиль жизни, не должен превосходить других людей, а униженное положение должно быть обречено на исчезновение» [1, с. 40]. Сторонники **PC** видели свою идею в создании «**biasfree**» («свободного от предрассудков») языка, созданного с целью не оскорбить и не задеть представителей какой-либо этнической, социальной, возрастной группы. В результате возникла громоздкая и давящая своей абсурдностью языковая сумятица, которая привела к бесконечному подбору общественно приемлемых языковых средств.

Приведём ряд примеров:

Таблица 1

Общественно приемлемые слова (согласно языку PC)	Общественно неприемлемые слова (согласно языку PC)
horizontally challenged	fat
financially challenged	poor
indigenous people	natives
nonhuman animal companions	pets
a flight attendant	steward, stewardess
African-American	Negro, black, colored
seniors	old people
sex worker	prostitute
disabled person	invalid, cripple
substance abuser	drug addict
pro-choice	pro-abortion
pro-life	anti-abortion
gay	fag, fairy
housekeeper	servant
reduced state of awareness	обкутившиеся травкой, или пьяные
environmental hygienist, custodian, building engineer	janitor
hearing impaired	deaf
hairstylist, beautician	hairstylist, barber
learning disabled, special, mentally challenged person	умственно отсталый

Этот список можно было бы дополнить и многими другими политкорректными новообразованиями, которые привели к полному искажению общепринятых

американских истин, и даже к тому, что многие американские работодатели вынуждены были принимать на работу низкоквалифицированных специалистов только по той причине, чтобы их не упрекали в предвзятом отношении к представителям различных этнических групп.

В этой связи нам представляется уместным упомянуть рассказ замечательной российской писательницы Татьяны Толстой, который так и называется «Политическая корректность» [6, с. 297–330]. В рассказе автор в свойственной ей иронично-саркастической манере высмеивает американский феминистический подход к языку политкорректности и, приводя примеры из американской бытовой лексики, а также «пересматривая» некоторые примеры из классической русской литературы с точки зрения **РС**, доказывает теоретическую нелепость и глупость этой теории. Согласно мнению писательницы, нелепым выглядит употребление следующих слов [6, с. 298–299, 304, 306–307, 314, 318]. (Для удобства чтения автор данной статьи представляет примеры политкорректных слов в табл. 2).

Таблица 2

сестринство	вместо	братство
womankind	-	mankind
full-figured, big-boned, differently sized	-	fat
herstory	-	history
animal companions	-	животные
ageism	-	пожилые люди
golden years	-	пожилой возраст
differently abled	-	альтернативно одарённый (медицинский кретинизм)
vertically challenged	-	человек маленького роста
hair disadvantaged, follicularly challenged	-	лысый, плешивый

Татьяна Толстая пишет: «В русском обществе, конечно, тоже существует представление о политической корректности, хотя и слабое. В шестидесятые годы продавали «Печенье для тучных»... Сейчас подобные продукты уклончиво именуются «диетическими», так как слово «диета» стало, в основном, связываться с положительным процессом потери веса.... Кстати, выражение «**лица, страдающие ожирением**» тоже политически некорректное: я не страдаю, я поперёк себя шире и тем горжусь. Не смейте меня виктимизировать! (от английского слова **victim** – «жертва»)). И далее продолжает: «Если бы в XIV веке, когда появилась фамилия Толстой, существовало понятие политической корректности, то этот номер у россиян не прошёл бы и семья, чей основоположник изволил быть преизрядного весу, получила бы иное прозвание: «Лев Полновесный. «Анна Каренина» роман в 8 частях» [6, с. 309–310].

Под влиянием английского языка термин «политическая корректность» проник и в русский, и украинский язык, хотя до недавнего времени мы прекрасно обходились хорошо известным словом «эвфемизм». На наш взгляд, «эвфемизм» можно считать близким или родственным термином **РС** (от *греч.* *euphemismos* из *eu* – хорошо + *phemi* – говорю). Во всяком случае суть их определения и смысла граничит друг с другом. Эвфемизмы – результат вежливости, терпимости, «политкорректность» же в крайних проявлениях – абсурд и дань гражданской трусости.

Приведём созданную нами таблицу, наглядно демонстрирующую функции лингвистического термина «эвфемизм» (см. табл. 3):

Таблиця 3

№ 1	English	Русский	Український
Определение	A euphemism is a polite way of saying something. In English there are many words for rest room (which is euphemism). They are nearly all euphemisms. The problem with euphemisms is that we always need new ones. As soon as the euphemism becomes well-known, another one is needed.	«Эвфемизм – смягчающее обозначение какого-либо предмета или явления, более мягкое выражение вместо грубого» [4, с. 533].	«Евфемізм – слово або пом'якшений вислів, вжиті для заміни грубих, непристойних, нецензурних, з негативним забарвленням слів, зокрема вульгаризмів, жаргонізмів тощо, а також інтимних виразів, неточних за значенням, зведених до аллюзії. В евфемізмі проявляються метонімія, антифразис, синонім, антонім, еліпс, натак. Евфемізм має давнє походження, сягаючи тих часів, коли не дозволялося називати тотем, тому розглядається як різновид табу, стилістичний прийом, близький до перифразу...» [3, с. 311]. «Не змінюючи змісту, евфемізм, замінює мовну форму вислову, послаблює емоційне забарвлення, пом'якшує його прикрий сенс» [2, с. 166].
Пример эвфемизма и его значение	pass away – die an elderly man (woman) mature – old under-privileged – poor adult – sexy, pornographic intellectually challenged – stupid tired and emotional – drunk well-built – fat petite – short terminate – kill hired help – servant	не сочиняйте, не выдумывайте – не врите туалет – уборная она в интересном положении – беременная	нерозумний – дурний відхилятися від істини, вигадки – брехати, казати неправду, тумана перти навіки заплющити очі, ступати в божу путь, Богу душу віддати – померти

Существует мнение, что в литературе и публицистике эвфемизм несёт сатирическую или юмористическую нагрузку.

Следует отметить, что перевод политкорректной лексики – отдельная проблема, и реализация её происходит путём отыскания эквивалентов русских эвфемизмов английским, путём использования преобразований (известных, как переводческие трансформации), а также с помощью описательного перевода словозначений и калькирования. При необходимости передачи точного смысла политкорректного выражения используют модуляцию. (Например: **available** – доступный. Используя модуляцию, **available** можно перевести, как безработный) [10].

В качестве иллюстративного примера приведём перевод, выполненный автором статьи, двух сказок «Золушка» и «Красная Шапочка» из сборника Джеймса Финна Гарнера **«Politically Correct Bedtime Stories: Modern Tales For Our Life and Times»** («Политически корректные сказки на ночь: Современные сказки на новый лад») [8]. Американский писатель и сатирик Джеймс Финн Гарнер в отличие от Татьяны Толстой, не так жёстко критикует язык этой теории, а адаптирует, вернее, пародирует всеми известные классические сказки и сюжеты, высмеивая язык политической корректности. В свою очередь, Татьяна Толстая считает, что «Гарнеру не хватило смелости и артистизма, чтобы создать полноценную сатиру на Пи-Си. Он остановился на полпути, словно бы боясь возмущённой реакции задетых» [6, с. 329].

Первый сборник политкорректных сказок вышел в 1994 году и сразу же стал бестселлером. В сборник вошли тринадцать сказок: «Красная Шапочка», «Новое платье короля», «Три поросёнка», «Златовласка», «Золушка», «Белоснежка», «Лягушонок-принц», «Джек и бобовое дерево» и другие, которые написаны как своеобразное предположение, что же именно «политически корректные» взрослые считают хорошей и нравственной сказкой для современных детей.

Созданные Гарнером пародии на классические сказки включают широкое использование **РС** популярных слов, выражений; сознательно усложнённые нравоучительные диалоги, введение в повествование современных концепций, тем, терминов, понятий, названий предметов, реалий XX и XXI века (например, таких как наличие **сна** (хотя «сна» в значении «морской курорт» был известен ещё до XX века), **минеральная вода**, **мачо**, **музыкальные записи американской певицы Холли Нир**, **совместное пользование автомобилями** и т. д.) – всё это является характерной чертой изменённого, «перекрученного» сюжета, в котором образы героев и злодеев меняются местами (например, дровосек в сказке «Красная Шапочка» видится главной героине не как героический спаситель, а как **«sexist»** и **«speciesist»** – контрабандист, а мачеха в конце сказки «Белоснежка» изображается как положительная героиня, в то время как принц и семеро гномов изображаются шовинистами) [8].

«Политически корректные сказки...» – первая книга Дж. Финна Гарнера (и как отмечает писатель в своей сатирической биографии, «his first processed tree carcass», «его первая, заложенная в деле основа») [11]. Книга имела огромный успех (более 2,5 миллионов экземпляров **РС** сказок было продано в США в 1995 году), чуть позже сборник перевели более чем на двадцать языков мира. Две последующие книги писателя-сатирика продолжили успех Гарнера: **«Once Upon a More Enlightened Time»**: **«More Politically Correct Bedtime Stories** («Давным давно в более просвещённое время»: Сказки на новый лад») (1995), и **«Politically Correct Holiday Stories: For an Enlightened Yuletide Season»** («Политически корректные праздничные сказки: Святочные сказки»).

В своём несколько ироничном предисловии к первому изданию **«Politically Correct Bedtime Stories»** Гарнер пишет: «Любой человек, живущий в свою эпоху, знает, что Белоснежка нашла убежище у семи вертикально озадаченных мужчин

(**vertically challenged men**), что Красная Шапочка, её бабушка и волк-трансвестит (**cross-dressing wolf**) создали альтернативное домашнее хозяйство (**alternative household**), основанное на взаимном уважении и сотрудничестве, что Златовласка занималась научным шпионажем (**was a rogue biologist**) и специализировалась на изучении человекообразной семьи – ячейки современного социума (**anthropomorphic bears**), а Принц-Лягушонок и вовсе не был принцем, а лысеющим агентом по недвижимости среднего возраста (**a middle-aged, balding real estate developer**), который планировал высушить пруд, а Император и вовсе не был голым, а просто человеком, одобряющим нудизм или натурализм (**a clothing-optional life style**)» [8]. И далее: «Так вы не знали этого? И это значит, что вас и ваших детей убаюкивали классическими сказками на ночь, которые являются дискриминационными, предвзятыми и унижающими достоинство ведьм, животных, великанов, гномов, гоблинов и фей? Наконец-то сейчас вы сможете исправить этот культурный недостаток, прочитав РС сказки и узнав, что же *действительно* произошло, когда Джек взобрался на бобовый стебель, когда Синдерелла поехала на бал и когда волк пытался снести домишки трёх маленьких поросят. В конце концов, если вы были воспитаны на всех тех сексистских, расистских, размеристских, этноцентристских читательских сюжетах, тогда вам, выражая своё мнение, конечно же, нужно быть осведомлённым о тех опасностях, которые таятся в нашей уязвимой современности» [8].

Для того чтобы иметь представление, как именно Гарнер переложил классические сказки на язык политкорректности, автор статьи предлагает свой вариант перевода сказок «Золушка» [8, с. 31–37] (на русский язык) и «Красная Шапочка» [8, с. 1–4] (на украинский язык). Внимание! Конец сказок отличается от их подлинной версии.

«ЗОЛУШКА» («Синдерелла»)

«Как-то раз жила молодая женщина (**wommon** – замещающий спеллинг вместо **woman** и **women**, используется для того, чтобы избежать ассоциаций с ненавистным сексистским суффиксом) по имени Синдерелла, чья настоящая биологическая мать (**natural birth mother**) умерла, когда Синдерелла была ребёнком. Мачеха Синдереллы относилась к ней жестоко, а сводные сёстры заставляли её так тяжело трудиться, как если бы она была их личным неоплачиваемым работником (**personal unpaid labourer**).

Однажды к ним в дом принесли приглашение. Принц праздновал своё использование права собственности на землю, отобранную у маргинального крестьянства (**his exploitation of the dispossessed and marginalized peasantry**). Сёстры стали ломать голову над дорогостоящими одеждами, которые они могли бы использовать для внесения изменения своего естественного образа (**their natural body images**) для того, чтобы подражать нереалистическому стандарту женской красоты (**an unrealistic standard of feminine beauty**). Её мачеха также планировала поехать на бал, поэтому Синдерелла работала, как ломовая лошадь (**harder than a dog**) (уместная, но, к сожалению, унижающая биологические виды (**speciesist**) метафора, оскорбляющая животных).

Когда наступил долгожданный день, Синдерелла помогала своей мачехе и сёстрам. Невероятно трудная задача: как если бы пытаться втиснуть десять фунтов переработанных животных туш (**of processed nonhuman animal carcasses**) в кожу, которая весит пять фунтов. Синдереллу оставили дома. Она была печаль-

ной, но развлекалась, слушая свои записи Холли Нир (**she contented herself with her Holly Near Records**^{*}).

Внезапно во вспышке молнии перед Синдереллой появилась фигура мужчины в удобной цельнохлопковой одежде (**loose-fitting, all-cotton clothes**). Сначала Синдерелла подумала, что он – адвокат с юга (**Southern lawyer**^{**}) или главарь банды, но вскоре он выправил её ошибку (**put her straight**).

«Привет, Синдерелла. Я твой сказочный крёстный отец (**godperson**), или, если ты предпочитаешь, индивидуально установленное доверенное лицо (**individual diety proxy**)». Итак, ты хочешь поехать на бал, не правда ли? И связать себя с мужским понятием красоты (**the male concept of beauty**)? Втиснуться в какое-либо обтягивающее платье (**tight-fitting dress**), которое прервёт твоё кровообращение? Впихнуть свои ножки в туфли на высоких каблуках, что принесёт вред твоему позвоночнику (**bone structure**)? Накрасить своё лицо химическими средствами (**chemicals**) и косметикой, протестированной на животных (**nonhuman animals**)?

«О да, непременно», – ответила она, не задумываясь. Крёстный отец Синдереллы тяжело вздохнул и решил отложить её политическое воспитание (**political education**).

Множество экипажей выстроилось в ряд возле дворца; вероятно никто не подумал о совместном использовании автомобилей (**car-sharing**^{***}). Вскоре прибыла Синдерелла в тяжёлом, позолочённом экипаже, который мучительно тянула упряжка из рабов-лошадей (**horse-slaves**). Она была в обтягивающем платье (**clinging gown**) из шёлка, похищенного у ничего плохого не ждавших шелковичных червей (**unsuspecting silkworms**). Её волосы украшали жемчужины (**festooned with pearls**), украденные у трудолюбивых беззащитных устриц. А её ножки были опасно обуты в бальные туфельки, сделанные из хрусталя с резьбой высшего класса (**slippers made of finely cut crystal**).

Мужчины уставились на неё, ведь она воплотила их идеал, воспитанный на кукле Барби (**their Barbie-doll ideas of feminine desirability**). Женщины, воспитанные с раннего возраста так, что презирали свои тела (**to despise their own bodies**), посмотрели на Синдереллу с завистью.

Когда принц увидел её, его словно пронзила молния... «Вот, – подумал он, – женщина, которую я смогу сделать моей принцессой и оплодотворить нашими совершенными генами для получения потомства (**impregnate with the progeny of our perfect genes**)... И она к тому же блондинка!» (Как мы видим, «модернизация» происходит не только за счёт терминов, но и идей: блондинка, защита животных от «рабства», женщины – «добыча» мужчин, общественные беспорядки, предприниматель в сфере недвижимого имущества, научный шпионаж, разумный маркетинг и т. д.).

Принц прошествовал через танцевальный зал по направлению к предполагаемой добыче (**intended prey**). Его друзья также направились к Синдерелле.

* Записи Холли Нир – известная американская певица 1970–1980-х гг., родители которой были представителями так называемого радикального «левого крыла»; Холли Нир – сторонница феминизма, выступала против войны во Вьетнаме. В последующие годы Холли Нир – композитор, актриса, социальный работник и активист.

** Southern lawyer – известная адвокатская организация в США (Калифорния), услуги работников которой, считаются баснословно дорогими.

*** Car-sharing – система предполагает, что несколько автомобилистов платят фиксированную плату раз в месяц, учитывающую месячный пробег. За это они имеют возможность ездить на машине, но только тогда, когда она им необходима.

Также поступили и другие особи мужского рода (**other male**), кто был моложе семидесяти и не употреблял спиртные напитки (**not serving drinks**).

Синдерелла шла с высоко поднятой головой, как женщина выдающегося социального положения (**a wommon of eminent social standing**).

Принц ясно дал понять своим друзьям, что он «присвоит» молодую женщину (**'possessing' the young wommon**). Он быстро опередил других сексуально озабоченных мужчин (**sex-crazed males**) и исчез в гуще человеческих особей (**of human animals**).

Женщины (**womyn**) пришли в ужас от этой отвратительной демонстрации мужских половых гормонов (**vicious display of testosterone**)... Они окружили Синдереллу и стали демонстрировать несестринскую враждебность (**unsisterly hostility**). Она пыталась убежать, но её непрактичные стеклянные туфельки (**glass slippers**) сделали бегство невозможным.

Когда колокол пробил двенадцать, красивое платье Синдереллы исчезло, и она снова была одета в свои крестьянские лохмотья (**peasant's rags**).

А женщины (**womyn**) онемели, увидев такое волшебное превращение. Освободившись от стягивающей (**from the confinements**) одежды и обуви, Синдерелла вздохнула, потянулась и почесала свои рёбрышки. Она улыбнулась, закрыла глаза и сказала: «Да хоть сейчас убейте меня, сестрёнки, но я, по крайней мере, хотя бы умру в комфорте».

Женщины, окружавшие её, снова стали злобными, но вдруг ситуация приняла другой поворот: вместо того, чтобы направить свою месть на Синдереллу, они срывали с себя корсажи, корсеты, туфли и другую, сковывающую их движения, одежду. Они танцевали и прыгали и кричали с неподдельной радостью, наконец-то чувствуя себя уютно в своём спасительном изменении и с босыми ногами.

Если бы только мужчины оторвались от своего разрушительного танца ма-чо (**macho dance of destruction**), они бы увидели многих таких желанных для них женщин (**desirable womyn**), одетых так, как будто бы они готовились ко сну (**for the boudoir**). Но они так и не прекратили колотить друг друга, пинаться и царапаться, пока все до единого человека не померли; они были мертвы!

Женщины прикусили язычки (**clucked their tongues**), но не чувствовали угрызения совести. Дворец и королевство были в их руках. Первым официальным шагом (**first official act**) было принято решение одеть мужчин в сброшенные ими одежды и рассказать средствам массовой информации (**the media**), что драка возникла, когда кто-то пригрозил мужчинам раскрыть тайну о том, что принц и его закадычные друзья являются трансвеститами (**to expose the cross-dressing tendencies**). Их вторым шагом стало основание предприятия (**a clothing co-op**) по производству только удобной и практичной одежды для женщин. Затем они повесили вывеску на дворцовом рекламном щите «Одежда от Синди» (**a sign on the castle advertising Cinder Wear**) (по той причине, что так было названо новое производство одежды), и в результате своей самостоятельности и разумного маркетинга (**self-determination and clever marketing**), все они – даже мачеха и сводные сёстры – жили счастливо много, много лет».

«ЧЕРВОНА ШАПОЧКА»

Колись давно жила собі молода особа (**a young person**) на ім'я Червона Шапочка. Мешкала вона разом з матусею на краю великого лісу. Якось матуся попросила Червону Шапочку віднести кошик свіжих фруктів та мінеральну воду (**a basket of fresh fruit and mineral water**) до бабусі. Зверніть увагу, будь ласка, саме не через те, що це вважалося жіночим обов'язком (**womyn's work**), а тому, що ця справа була благородною і допомагала виникненню почуття належності до

оточуючого (спів)товариства (**a feeling of community**). Більш того, бабуся не була хворою, а, скоріше, знаходилася у повному фізичному та психічному глузді (**in full physical and mental health**) і була здатна подбати про себе, як людина у зрілому віці (**fully capable of taking care of herself as a mature adult**).

Отже, Червона Шапочка помандрувала зі своїм кошиком через ліс до бабусі. У багатьох людей ліс асоціювався з передчуттям лихого, ось чому більшість людей вважала ліс небезпечним місцем та намагалася обходити його десятою дорогою. Незважаючи на це, Червона Шапочка була достатньо впевненою у своїй перспективній та квітучій сексуальності (**budding sexuality**), ось чому такі подібні банальні Фройдистські образи (**Freudian imagery**) не лякали її.

На шляху до бабусиної хатинки до Червоної Шапочки причепився вовк з запитанням про вміст кошика. Червона Шапочка відповіла: «Деякі легенькі закуски, корисні для здоров'я моєї бабусі (**some healthful snacks**), яка здатна подбати про себе, як людина у зрілому віці (**as a mature adult**)».

«Знаєш, любя, маленькій дівчинці не зовсім безпечно самій вештатися по цим лісам», – прокоментував сірий.

«Як на мене, то Ваше сексистське зауваження (**sexist remark**) є досить образливим, але я не зважатиму на нього, так як Ваш традиційний статус суспільного відщепенця (**your traditional status as an outcast from society**), спричинив стрес, який, у свою чергу, примусив Вас розвинути свій власний повністю переконливий світогляд. А зараз, якщо Ви не заперечуєте, я мушу продовжити свій шлях», – відповіла Червона Шапочка.

І Червона Шапочка пішла далі. Оскільки статус суспільного вигнанця визволив вовка від суворого дотримання лінійності, що була притаманна рабському західному образу мислення (**Western style thought**), то вовк знав найкоротший шлях до бабусиної хатинки. Він зухвало вдерся до хатинки та проковтнув бабусю, що є абсолютно природним вчинком для такого хижака, як вовк. Позаяк він не переймався суворими традиційними уявленнями: що притаманно чоловіку, а що – жінці (**unhampered by rigid, traditionalist notions of what was masculine or feminine**), тому він натягнув на себе нічну жіночу білизну та заліз у ліжко.

Червона Шапочка увійшла до хатинки та промовила: «Бабусю, я принесла тобі знежирені та безсольові закуски (**fat-free, sodium-free snacks**), щоб привітати тебе у статусі мудрого та вихованого представника матріархату» (**a wise and nurturing matriarch**).

Вовк тихенько відгукнувся з ліжка: «Підійди ближче, дитинко, щоб я зміг-ла побачити тебе».

На що Червона Шапочка зауважила: «Так, я зовсім забула, що ти в нас оптично неповноцінна, як кажан (**as optically challenged as a bat**). Бабусю, які ж в тебе великі очі!»

«Вони багато бачили та багато вибачали, моя любя».

«А який у тебе великий ніс, бабусю, – відносно великий, звичайно, він не такий великий, і навіть виглядає привабливим».

«Він багато чого нюхав та багато чого вибачав, моя любя».

«А які в тебе великі зуби, бабуся!» – зойкнула Червона Шапочка.

Вовк відповів: «Я задоволений тим, хто я є і що я є», і вистрибнув з ліжка. Він схопив Червону Шапочку своїми пазами та намагався зжерти її. Червона Шапочка закричала, але не від переляку, спричиненого очевидною тенденцією вовка до трансвестизму (**not out of alarm at the wolf's apparent tendency towards crossing-dressing**), а через навмисне намагання вовка вдертися в її особистий простір (**because of his wilful invasion of her personal space**).

Лемент Червоної Шапочки почув лісоруб, що проходив повз і який, до речі, бажав, щоб його називали фахівцем з деревного палива (**log-fuel technician**). Коли він забіг до хатинки, то побачив бійку і намагався втрутитися. Але тільки-но він підняв свою сокиру, як Червона Шапочка і вовк отетеріли.

«І що це таке, що ви собі дозволяєте?» – запитала Червона Шапочка.

Лісоруб закліпав очима і намагався відповісти, але натомість – ані пари з вуст.

«Вдираєтеся сюди, немов неандерталець (**like a Neanderthal**), дозволяєте своїй зброї думати замість Вас! – зарепетує вона. – Та Ви – сексист! (**Sexist!**) Та ще й прихильник дискримінації за видовою ознакою! (**Speciesist!**) Та хто Вам дозволив думати, що жінки (**womyn**) та вовки не можуть порозумітися без допомоги чоловіків!»

Почувши пристрасну промову Червоної Шапочки, бабуса вискочила з пащі вовка, схопила сокиру лісоруба та відрубала йому голову. Після цього важкого випробування Червона Шапочка, бабуса та вовк відчули спільність своїх намірів (**a certain commonality of purpose**). Вони вирішили заснувати альтернативне господарство (**an alternative household**), побудоване на взаємоповазі та співпраці (**on mutual respect and cooperation**); і з того часу жили вони разом у лісі довго та щасливо.

И в заключение: замысел данной статьи возник в 2009 году во время моего пребывания в Великобритании. Как-то раз просто так, «**just for fun**» мои друзья в Лондоне принесли мне почитать современную версию сказки «Золушка», объяснив, что автор сборника – американский сатирик Джеймс Финн Гарнер, пишет совершенно необычно, но его стиль не лишён искромётного юмора. Речь совсем не шла о том, что сказка написана на политкорректном языке. Речь шла об эвфемизмах, о том, что это необычное и приятное чтение. Мне понравилась сказка, и уже тогда возникло ощущение и желание по приезде домой найти сборник и перевести сказки на русский и украинский языки. И только спустя несколько лет эта история нашла неожиданное продолжение и развитие: мне удалось найти сборник сказок Дж. Ф. Гарнера. С огромным интересом я прочла его «переложенные» на модный язык «политкорректности» сказки, и возникло огромное желание рассказать об этом и моим коллегам, и студентам, поделиться радостью от прочитанного, тем более, что и некоторые аспекты повествования, и авторские причудливые загадки, и возможные переводческие находки представят несомненный интерес для всех, кто изучает английский язык, а также для специалистов, интересующихся трансформациями, происходящими в английском языке на современном этапе.

Библіографічні посилання

1. Виссон Л. Русские проблемы в английской речи. Слова и фразы в контексте двух культур / пер.с англ. / Л. Виссон. – М. : Р. Валент, 2003. – 192 с.
2. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці : Золоті літаври, 2001. – 636 с.
3. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. – Т. 1 / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – К. : ВЦ «Академія», 2007.
4. Розенталь Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов : пособие для учителей / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. – М. : Просвещение, 1976.
5. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация / С. Г. Тер-Минасова. – М. : Изд-во МГУ, 2004.
6. Толстая Н. Н. Двое : Разное / Н. Н. Толстая, Т. Н. Толстая. – М. : Подкова, 2001. – 480 с.
7. Чернов Г. В. Американа. Англо-русский страноведческий словарь / под. ред. Г. В. Чернова. – Смоленск : Полиграмма, 1996. – 1185 с.
8. Garner J. F. Politically Correct Bedtime Stories / J. F. Garner. – Souvenir Press, 1994. – 79 p.

9. **Peale N. V.** The Power of Positive Thinking / N. V. Peale – New York, 1952.
10. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.perevod7i.ru/efemizm>.
11. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://en.wikipedia.org/wiki/Politically_Correct_Bedtime_Stories

Надійшла до редколегії 28.02.13

УДК 811.111'611

И. Д. Гречухина

Академия таможенной службы Украины (г. Днепропетровск)

СЛОВОСЛОЖЕНИЕ КАК СПОСОБ ОБРАЗОВАНИЯ ДРЕВНЕАНГЛИЙСКОЙ ПОЭТИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ (ПРИЛАГАТЕЛЬНОЕ)

Проаналізовано роль словоскладання в утворенні давньоанглійських прикметників-поетизмів. Наведено інвентар моделей словоскладання та статистичні дані про їх словомісткість.

Ключові слова: давньоанглійські прикметники-поетизми, словотвір, моделі словоскладання.

Проанализирована роль словосложения в образовании древнеанглийских прилагательных-поетизмов. Приведен инвентарь моделей словосложения и статистические данные об их словоемкости.

Ключевые слова: древнеанглийские прилагательные-поетизмы, словообразование, модели словосложения.

The article analyses the role of compounding in forming Old English poetic adjectives. The inventory of models of compounding and the statistics of the number of derivatives are presented.

Keywords: Old English poetic adjectives, word-formation, models of compounding.

Лексика древнеанглийской поэзии неоднократно становилась объектом изучения зарубежных и отечественных ученых. Внимание к словарному составу поэтических памятников англосаксов объясняется тем, что в языке поэзии, существенно отличавшемся от языка прозы на всех уровнях своей структуры, именно лексика была наиболее яркой выделительной чертой. Исследованию подвергалась лексика отдельных поэм (A. G. Brodeur, W. Whallon, J. D. Tinkler), некоторые лексико-семантические разряды слов в поэзии (H. T. McMillan Buckhurst, C. Schaar, C. Brady, A. A. Неёлов), структурные, семантические и словообразовательные особенности поэтических слов (E. A. Kock, F. P. Magoun), семантика отдельных слов (L. M. Sklute, K. P. Wentersdorf). Особое внимание уделялось кенningам, метафорическим композитам, обозначавшим многие ключевые понятия древнеанглийской поэзии (J. W. Rankin, H. Marquardt, Th. Gardner). Большой вклад в изучение лексики древнеанглийской поэзии внесли Н. С. Wyld, исследовавший ряд традиционных поэтических слов и индивидуальное использование слов авторами ряда поэм, М. И. Стеблин-Каменский, предметом изучения которого были субстантивные эпитеты в древнеанглийской поэзии, и О. А. Смирницкая, проанализировавшая системную организацию знаменитой поэтической синонимии.

Несмотря на пристальное внимание исследователей, не все особенности формирования и развития словаря древнеанглийской поэзии получили достаточ-

ное освещение. В значительной степени это объясняется тем, что авторы большинства исследований не проводят последовательного разграничения двух понятий: «лексика поэзии» и «поэтическая лексика», что иногда не дает возможности сделать выводы более четко и определенно.

Лексика поэзии – это весь словарный состав поэзии, между тем как поэтическая лексика (поэтизмы) – это более узкое понятие, включающее в себя лишь набор слов, отстоявшихся в поэтическом творчестве отдельного периода и не употреблявшихся за пределами поэзии. Наличие таких слов характерно для ранних этапов поэтического творчества, в том числе и древнеанглийской поэзии. Среди древнеанглийских поэтизмов выделяются узувальные (УП), употреблявшиеся в двух и более памятниках, и индивидуальные (ИП), зафиксированные только в одном памятнике. ИП включают в себя индивидуально-множественные поэтизмы (ИМП), употреблявшиеся два и более раз, и индивидуально-единичные поэтизмы, или гапаксы (ИЕП), употребленные только один раз.

Целью настоящей статьи является анализ роли словосложения в образовании древнеанглийских прилагательных-поэтизмов как важной составляющей поэтического словаря и выявление инвентаря и словоемкости моделей их образования. Выбор предмета исследования объясняется двумя причинами:

1) существенным удельным весом прилагательных в поэтическом словаре англосаксов и 2) недостаточной изученностью словосложения в системе прилагательных-поэтизмов.

Материалом исследования служат древнеанглийские поэтизмы, отобранные путем сплошной выборки из англосаксонского словаря Дж. Р. Кларка Холла [5] (4433 слова). Частотность и распределение этих слов в поэзии устанавливается с помощью словаря Х. Грайна [6], представляющего собой словарь-конкорданс к большинству (56) памятников древнеанглийской поэзии.

Проведенный анализ показывает, что в состав древнеанглийской поэтической лексики входили первообразные слова, т. е. синхронически немотивированные единицы исконного происхождения, заимствования из других языков, а также слова, образованные посредством семантического словообразования и собственно словообразования (переход слов из одной части речи в другую, безаффиксальное словообразование, аффиксация, словосложение). Ключевое место в формировании поэтического словаря занимали словосложение и аффиксация, а также семантическая деривация.

Количественные данные об образовании поэтизмов разных частей речи с помощью словосложения приведены в табл. 1.

Подсчеты показывают, что словосложение являлось ведущим способом словообразования в системе древнеанглийской поэтической лексики в целом. С его помощью образовано 67,3 % всех поэтизмов.

Обилие сложных слов в поэтическом словаре англосаксов мы объясняем следующими причинами:

1) большой ролью словосложения в словообразовании древнеанглийского языка в целом, причем такое положение явилось продолжением общегерманских и, шире, индоевропейских тенденций;

2) функциональной закрепленностью многих сложных слов в древних индоевропейских языках в высоких стилях речи, в том числе в поэзии;

3) преимущественно именным характером древнеанглийской поэтической лексики: на имена приходится 88,2 % всего поэтического словаря (3908 слов) и

именно с помощью словосложения образована большая часть существительных, прилагательных и местоимений.

Таблиця 1

Словосложение в образовании древнеанглийских поэтизмов

Части речи	Общее количество поэтизмов	Слова, образованные словосложением	
		Количество	%
Существительные	3037	2486	81,9
Прилагательные	868	586	68,8
Глаголы	442	5	1,1
Наречия	69	7	10,1
Местоимения	5	3	60
Союзы	2	–	–
Предлоги	1	–	–
Числительные	1	–	–
Спорные случаи	8	–	–
Всего	4433	3087	67,3

В дальнейшем в древнеанглийской прозе количество композитов снизилось, как отмечает Ч. Карр, под влиянием латинского языка, богатого суффиксами [3, р. XVIII]. В аллитерационной же поэзии, гораздо менее подверженной латинскому влиянию, композиты употреблялись чрезвычайно широко. Впоследствии, в среднеанглийский период, сложные слова также оставались одной из ее характерных черт. Так, в 26 поздних аллитерационных поэмах насчитывается 880 композитов, в том числе 210 поэтических [3, р. 166]. О том, что сложные слова были конститuentом стиля аллитерационной поэзии, свидетельствует отсутствие сложных поэтизмов в среднеанглийской неаллитерационной поэзии [3].

Прежде чем перейти к анализу древнеанглийских прилагательных-поэтизмов, необходимо остановиться на вопросе частеречной принадлежности компонентов сложных слов. Если в отношении первого компонента вопрос обычно не вызывает затруднений, то в случае второго компонента нередко возникают трудности. Это касается вторых компонентов, которые встречаются только в связанной форме, т. е. не зафиксированы в свободном употреблении. В образовании сложных поэтических прилагательных таких компонентов выявлено 8, композитов с ними – также 8. При анализе мы будем относить несвободные финальные компоненты к той части речи, по моделям которой они образованы, а модели сложных слов с ними – к вариантам моделей соответствующих композитов со свободными финальными компонентами. При этом будем оговаривать, что по той или иной модели образован ряд слов со вторыми компонентами такого рода.

Что касается первого компонента, независимо от того, полностью он совпадает с соответствующим словом в языке или нет, его частеречная принадлежность определяется частеречной принадлежностью соответствующего слова.

Количество сложных прилагательных среди поэтизмов весьма велико – 586 (68,8 % от общего числа прилагательных-поэтизмов), что свидетельствует о ведущей роли словосложения в образовании поэтических прилагательных. Сложные прилагательные в древнеанглийском языке, в основном, относятся к поэтическому словарю (словарь Холла маркирует около 70 % всех сложных прилагательных как поэтические).

В табл. 2 приводятся количественные данные о моделях, по которым образовывались прилагательные-поэтизмы.

Таблица 2

Модели образования сложных поэтических прилагательных

Модель	Общее количество поэтизмов	УП	ИМП	ИЕП
1. Модели с v_{en} в качестве II компонента				
$adv + v_{en}$	1	1	-	-
$num + v_{en}$	1	1	-	-
$a + v_{en}$	7	-	-	7
$n + v_{en}$	16	3	1	12
2. Модели с v_{ing} в качестве II компонента				
$adv + v_{ing}$	4	-	-	4
$a + v_{ing}$	11	5	2	4
$n + v_{ing}$	45	14	2	29
3. Модели с n в качестве II компонента				
$adv + n$	1	-	-	1
$a/n + n$	4	1	1	2
$n + n$	5	-	1	4
$v_{en} + n$	14	6	-	8
$a + n$	80	29	6	45
4. Модели с a в качестве II компонента				
$pron + a$	1	-	-	1
$v_{en} + a$	1	-	-	1
$num + a$	1	-	-	1
$a/n + a$	8	2	-	6
$adv + a$	33	7	4	22
$a + a$	49	10	1	38
$n + a$	304	76	17	211

Из табл. 2 видно, что модели образования сложных прилагательных-поэтизмов формируются в четыре группы в зависимости от частеречной принадлежности второго компонента: 1) модели с V_{en} в качестве второго компонента (по моделям этой группы образовано 25 прилагательных); 2) группа моделей с V_{ing} в качестве второго компонента (60 прилагательных); 3) модели с n в качестве второго компонента (104 слова); 4) модели с a в качестве второго компонента (397 слов).

Охарактеризуем все группы моделей.

Отметим сразу, что мы разделяем точку зрения Г. Г. Барышевой, согласно которой сложные образования с причастиями I и II суть сложные прилагательные [1]. По ее данным, в древнеанглийском языке такого рода слова встречаются преимущественно в поэзии.

Среди моделей с V_{en} в качестве второго компонента распространение в поэзии получила лишь модель $n + V_{en}$ (16 слов). Шире всего она представлена в «Беовульфе»: 6 ИЕП и ИМП, кроме того, 2 УП из 3 имеющихся в древнеанглий-

ской поэзии также зафиксированы в этом памятнике. О пристрастии автора «Беовульфа» к моделям, вторым компонентом которых служит Ven, свидетельствует и тот факт, что из 7 слов, образованных по модели a + Ven (все они являются гапаксами), 3 встречаются в «Беовульфе».

В моделях образования сложных прилагательных с Ving в качестве второго компонента можно отметить ряд особенностей:

- наибольшее распространение получила модель n + Ving (45 слов из 60);
- в качестве второго компонента во всех этих моделях чаще всего употребляется несколько слов, прежде всего, *hycgende* ‘думающий’ – 11 композитов (8 в модели a + Ving и 3 в модели n + Ving), а также *fremgende* – 3 (n + Ving), *āgende* – 3 (n + Ving), *wēsende* – 3 (n + Ving – 2, adv + Ving – 1), *ðearfende* – 3 (n + Ving), *wyrcende* – 3 (n + Ving), *hrērende* – 3 (n + Ving – 2, a + Ving – 1); некоторые из II компонентов являются синонимами: *fremgende*, *wyrcende* ‘делающий’; *āgende*, *hæbbende*, *healdende* ‘имеющий’, *būende*, *wūniende*, *eardigende* ‘живущий’, *hrērende*, *līðende*, *fērende* ‘идуший’ (ср. также обозначающие движение другие компоненты: *lācende*, *rīdende*) или относятся к одной тематической сфере: *hycgende* ‘думающий, мыслящий’, *ðeahtende* ‘советующий’.

Сложные прилагательные с существительным в качестве второго компонента (так называемые бахуврихи) среди поэтизмов весьма многочисленны (104 слова). 3 модели, входящие в эту группу, дают незначительное количество образований: adv + n – 1 (*samheort* ‘единодушный’ «Парижская псалтырь»¹⁴⁹); *sam* можно рассматривать как усеченную основу от *samod*), Ving + n – 1 (*sweorcendferhð* ‘мрачный, печальный душой’ «Юлиана»²⁶⁹); n + n – 5 слов (*sārferhð*, *wulfheort*, *calcrond*, *ðyrelwamb*, *hygegælsa*). Наиболее словоемкие модели – это Ven + n (14 слов) и особенно a + n (80 слов). Следует отметить высокую частотность некоторых вторых компонентов: *mōd* – 31 слово (n + n – 26, a/n + n – 4, Ven + n – 1), *ferhð* – 14 (a + n – 10, Ven + n – 2, Ving + n – 1, n + n – 1), *hlēor* – 5 (a + n – 4, Ven + n – 1), *feðera* – 5 (a + n), *heort* – 4 (a + n – 2, adv + n – 1, n + n – 1), *ecg* – 4 (a + n). Высокая частность образований с *mōd* дала основание некоторым исследователям причислить *mōd* к суффиксам [2]. Другие ученые относят слова с *mōd* к категории сложных. Мы разделяем последнюю точку зрения на том основании, что *mōd*: 1) широко употреблялось в древнеанглийском языке в качестве самостоятельного слова; 2) используя в качестве второго компонента, сохраняло свое значение ‘ум, душа, дух’; 3) встречалось и в качестве первого компонента сложных слов; 4) употребляясь в качестве второго компонента, образовывало и существительные. В древнеанглийском языке насчитывается 50 прилагательных с *mōd* [2], т. е. поэтизмы составляют более половины всех образований с этим компонентом. Высокая продуктивность элемента *mōd* в древнеанглийском, как и в других западногерманских языках, связывается с необходимостью новых обозначений в связи с новым кругом понятий духовной жизни [там же]. Этим же можно объяснить и значительное число образований с *ferhð* ‘душа, ум’, а также *heort* ‘душа, сердце’, к ним примыкает и *hygd* ‘мысль, ум’.

Интерес представляют образования с *feðera* ‘перья’: 2 УП поэтизма *dēawigfeðera* и *ūrigfeðera* ‘с покрытыми росой перьями’ и гапаксы *haswigfeðera* «Феникс»¹⁵³ и *salwigfeðera* «Книга бытия»¹⁴⁴⁸ ‘с темными перьями’, *isigfeðera* ‘с замерзшими перьями, крыльями’ «Морестранник»²⁴. Все эти поэтизмы красочны, изобразительны. Построены они по одной и той же модели: a + n → a_{ig} + n → a_{ig} + *feðera*, что свидетельствует о ее распространенности в поэзии.

Модель Ven + n очень характерна для «Беовульфа»: из 8 гапаксов, образованных по этой модели, 7 встречаются в этом памятнике. Здесь же зафиксированы единственный ИМП, построенный по данной модели, и 3 УП из имеющихся 6.

Большинство сложных поэтизмов имеют в качестве второго компонента прилагательное.

Модель *pron + a* дает одно производное: *selfsceaft* ‘нерожденный’. Вторым компонент здесь является несвободным и соотносится с существительным *sceaft* ‘творение, создание’.

По модели Ven + a образован единственный поэтический гапакс *wundenmæl* ‘с инкрустациями’ (о мече). Однако образование этого слова можно трактовать двояко. С одной стороны, учитывая наличие в древнеанглийском языке прилагательного (*ge*)*mæl* ‘окрашенный’, ‘инкрустированный’, *wundenmæl* представляется образованным по модели Ven + a. Но при сравнении его с рядом слов *brōdenmæl* и *sceadenmæl* ‘меч с инкрустациями’ (ср. также *hringmæl* ‘меч, украшенный кольцами’ или ‘меч с рисунками в виде колец’ – все слова встречаются в «Беовульфе») можно предположить, что *wundenmæl* входит в тот же ряд, но употребляется атрибутивно.

По модели *nun + a* образовано всего одно поэтическое прилагательное – *ānfete* ‘одноногий’ «Загадки»⁵⁹.

В модели *adv + a* 32 слова образованы по ее варианту *adv + a₁*, где *a₁* – прилагательное, встречающееся в свободном употреблении, а 1 слово (*felageonge* ‘много странствовавший’) – по варианту *adv + a₂*, где *a₂* – «потенциальное» прилагательное, соотносимое с глаголом *gangan*.

Модели *a + a*, *n + a*, *a/n + a* являются разновидностями модели *имя + имя* прилагательное.

В модели *a + a* можно выделить варианты *a + a*, где *a* – прилагательное, встречающееся в свободном употреблении, и *a + a₁*, где *a₁* – «потенциальное» прилагательное, соотношенное с глаголом или существительным; *a₁* можно представить как *a₁=n(v)*+ безаффиксальная транспозиция и как *a₁=n(v)* + суффикс. В количественном отношении первый вариант гораздо более словоемок, чем второй. Всего по ним образовано соответственно 44 и 5 слов. По второму варианту модели образованы прилагательные *ēaḏfynde* [*ēaḏ* + (*fyndan* > *a_{ja}, j_o*)], *hrædwyrde* [*hræd* + (*wyrde* > *a_{ja}, j_o*)], *slīðhende* [*slīð* + (*hand* > *a_{ja}, j_o*)], *fæstgangol* [*fæst* + (*gang(an)* + *-ol*)], *wiswylle* можно рассматривать двояко – либо как [*wis* + (*willan* > *a_{ja}, j_o*)], либо как [*wis* + (*willa* > *a_{ja}, j_o*)]. Модель *a/n + a* является переходной между моделями *a + a* и *n + a*. Омония имен существительных и прилагательных была широко распространена в древнеанглийском языке, поэтому мы не всегда с уверенностью можем определить, по какой модели – *a + a* или *n + a* – образовано то или иное сложное прилагательное. Совпадающие по форме существительное и прилагательное могли несколько расходиться по значению. В этом случае для определения частеречной принадлежности первого компонента можно использовать семантический критерий. Если же омонимичные существительное и прилагательное семантически очень близки, этот критерий применить нельзя. В таких случаях расцениваем словообразовательную модель как *a/n + a*. Среди слов, образованных по этой модели, одно прилагательное (*earfoðtæcne* ‘трудный для показа’) в качестве второго компонента содержит «потенциальное» прилагательное *tæcne*, соотносимое с глаголом *tæcnian* ‘показывать’.

Наиболее словоемкой моделью образования сложных прилагательных поэтизмов является модель *n + a* – 304 слова, одно из которых (*rihtscytte* ‘уверен-

ный в цели, уверенно стреляющий») образовано по варианту этой модели $n + a_1$, где a_1 – «потенциальное» прилагательное, соотносимое с глаголом.

Что касается сложного прилагательного *widscēop* ‘широко распространенный’ «Пантера»⁶, то модель, по которой оно образовано, осталась невыясненной, так как второй компонент, *scēop*, трудно соотносить с каким-либо известным словом.

Проведенное исследование позволило объективно охарактеризовать роль словосложения в образовании древнеанглийских прилагательных-поэтизмов. Это был ведущий способ формирования прилагательных в поэзии англосаксов. Показательно, что, с одной стороны, большинство (70 %) сложных прилагательных в древнеанглийском языке в целом приходится на язык поэзии, а с другой – большая часть (68,8 %) прилагательных-поэтизмов образована словосложением.

Определены модели (19) образования сложных прилагательных, объединяющихся в четыре группы в зависимости от второго компонента (Ven, Ving, n и a). Наиболее продуктивными из них были модели с прилагательными в качестве второго компонента (397 слов), среди которых доминировала модель $n + a$ (304 слова).

Выявлены некоторые особенности поэтического словосложения прилагательных: 1) модели на Ven и модель Ven + n преимущественно использовались в «Беовульфе»; 2) при образовании прилагательных по модели $n + Ving$ широко использовались синонимы и слова, относящиеся к одной и той же тематической группе (есть основание говорить о словообразовательном варьировании); 3) некоторые вторые компоненты отличались высокой частотностью (прежде всего, *mōd*, а также *ferhō*).

Перспективным представляется сопоставительное изучение словоосложения в языке поэзии и древнеанглийском языке в целом.

Библиографические ссылки

1. Барышева Г. Г. Образование прилагательных от причастий в английском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Г. Г. Барышева. – Л., 1954. – 14 с.
2. Сравнительная грамматика германских языков: в 5 т. – Т. 4. Морфология. – М. : АН СССР, 1996. – 496 с.
3. Carr Ch. T. Nominal Compounds in Germanic / Ch. T. Carr // St. Andrews University Publications. – 1939. – IV41. – XXXVI, 497 p.
4. Oakden J. P. Alliterative Poetry in Middle English (The Dialectal and Metrical Study) / J. P. Oakden. – Hamden (Conn.) : Archon Books, 1968. – 678 p.
5. Clark Hall J. R. A Concise Anglo-Saxon Dictionary / J. R. Clark Hall. – Cambridge : The University Press, 1931. – 437 p.
6. Sprachschatz der angelsächsischen Dichter von C. W. M. Grein / C. W. M. Grein. – Heidelberg : Winter, 1912. – VI, 897 S.

Список условных обозначений

a – прилагательное	pron – местоимение
adv – наречие	Ven – причастие второе
n – существительное	Ving – причастие первое
num – числительное	

«Загадки»¹⁵ – употребляемые после названия памятника, числа обозначают: нижнее – номер загадки (псалма), верхнее – строку.

Надійшла до редколегії 20.02.13

УДК 811.162.3'373.43

Н. Р. Ємчура

Львівський національний університет імені Івана Франка

МЕТАФОРИЗАЦІЯ ТА МЕТОНІМІЗАЦІЯ ЯК СПОСОБИ ТВОРЕННЯ ЧЕСЬКИХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ НЕОЛОГІЗМІВ

Розглянуто інноваційні процеси у сфері чеської суспільно-політичної лексики, які пов'язані зі змінами у семантичній структурі слів. Досліджено семантичні неологізми, утворені шляхом метафоричного та метонімічного переосмислення, виділено основні моделі перенесення значення.

Ключові слова: семантичний неологізм, семантична деривація, вторинна номінація, метафоризація, метонімізація.

Рассмотрены инновационные процессы в сфере чешской общественно-политической лексики, которые связаны с изменениями в семантической структуре слов. Исследованы семантические неологизмы, образованные путем метафорического и метонимического переосмысления, выделены основные модели переноса значения.

Ключевые слова: семантический неологизм, семантическая деривация, вторичная номинация, метафоризация, метонимизация.

The article deals with innovative processes in the sphere of Czech social and political vocabulary which are mainly connected with semantic changes. The research is focused on semantic neologisms formed by means of metaphoric and metonymic transposition, the main types of meaning transposition are identified.

Keywords: semantic neologism, semantic derivation, secondary nomination, metaphorization, metonimization.

Суспільно-політичні трансформації у Чеській Республіці та на міжнародній політичній сцені протягом останніх двох десятиліть зумовили значну динаміку словникового складу чеської мови. Проблема оновлення лексичної системи пов'язана не тільки з появою новотворів, тобто нових слів, словосполучень та виразів, і з процесами запозичення іншомовних елементів, але і зі змінами у семантиці слів, які давно функціонують у чеській мові.

Нові значення як результат семантичного переосмислення лексем розглядаються у працях багатьох дослідників, серед яких Ж. Колоїз [4], Є. Карпіловська [3], Я. Конопатська [5], І. Самойлова [6], О. Стишов [7], О. Тараненко [10], J. Horecký [12], K. Chlupáčová [13], J. Mravincová [15], A. Rangelová [19, 20], O. Martincová [14] та ін. Незважаючи на значний ступінь зацікавлення мовознавців проблематикою семантичної деривації та семантичних неологізмів, у чеській лінгвістиці немає праць, у яких семантичні видозміни у суспільно-політичній групі лексики були предметом окремого комплексного дослідження. Це і визначає актуальність пропонованої розвідки, *метою* якої є розглянути нові значення слів, утворені шляхом метафоризації та метонімізації, у чеській суспільно-політичній лексиці, виділити основні типи семантичного переосмислення.

Семантичні інновації виникають у результаті семантичної деривації, під якою, слідом за А. Залізняка, розуміємо «відношення семантичної похідності, які зв'язують між собою різні значення одного слова на рівні синхронної полісемії» [1, с. 15]. Суть семантичної деривації полягає у зміні семантичної структури однозначного або багатозначного слова, внаслідок чого слова розширюють свій семантичний обсяг і таким чином формуються нові значення відомих лексем. Варто зазначи-

ти, що при виявленні та аналізі неосемантизмів виникає низка проблем. Зміни у семантичному обсязі слова (плані змісту) простежити складніше, ніж перетворення у плані вираження мовної одиниці. Труднощі виникають і при розмежуванні нових узуальних значень від відтінків значень, які реалізуються тільки у спеціальному контексті та пов'язані з певною комунікативною ситуацією. Саме тому об'єктом нашого дослідження є семантичні неологізми, які мають значну частотність вживання, закріплені узусом, виявляють нову лексичну сполучуваність, зафіксовані у лексикографічних працях *Nová slova v češtině.Slovník neologismů 1* [16], *Nová slova v češtině.Slovník neologismů 2* [17] та виявлені нами у текстах чеської періодики (*Lidové noviny*, *Hospodářské noviny*, *Mladá fronta Dnes*)* та електронних засобах масової інформації.

Процес творення неосемантизмів можна вважати, з одного боку, проявом мовної креативності, з іншого – мовної економії: лексичний склад мови не збагачується формально новими лексемами, але існуючі у мові слова змінюють свою семантичну структуру за допомогою похідних значень.

Творення семантичних неологізмів відбувається на основі продуктивних механізмів семантичного переосмислення, серед яких український мовознавець О. Стишов виділяє звуження семантики слів, розширення значення слів, модифікацію значення слів через субституцію, термінологізацію та детермінологізацію [7, с. 218–238]. Український лінгвіст Ю. Зацний виокремлює такі напрями семантичного розвитку лексики, як термінологізація, перетермінологізація та детермінологізація [2, с. 101]. Подібної думки дотримується Н. Чернікова, однак до найпродуктивніших видів семантичної деривації зараховує метафору та метонімію [11, с. 82]. До основних неосемантичних процесів, слідом за чеською дослідницею А. Рангеловою, відносимо перенесення значення, головним чином метафору та метонімію, та семантичні зсуви, тобто розширення (генералізація) та звуження (конкретизація) значення слова [19, с. 159–179]. Серед напрямків функціонального розвитку чеської лексики виділяємо детермінологізацію, термінологізацію, оновлення значення, зміни функціонально-стилістичної приналежності лексичних одиниць.

Специфіка творення семантичних неологізмів з погляду ономазіологічного підходу полягає у тому, що вони є результатом непрямой, вторинної номінації. До цього типу номінації словацький мовознавець Я. Горецький зараховує «метафоричну аналогію на основі подібності, атрибутивну або метонімічну аналогію на основі суміжності та пропорціональну аналогію на основі звуження чи розширення значення» [12, с. 130].

Особливо продуктивними семантичними процесами у чеській мові протягом останніх двох десятиліть є зміни у семантиці слова на основі метафори та метонімії. Під метафорою розуміємо «семантичний процес, при якому форма мовної одиниці або оформлення мовної категорії переноситься з одного об'єкта позначення на інший на основі певної подібності між цими об'єктами при відображенні в свідомості мовця» [8, с. 307]. Метонімію розглядаємо як процес перенесення значення на основі «суміжності, дотичності (просторового, часового, атрибутивного, каузального та ін. характеру)» [9, с. 312] між об'єктами позамовної дійсності.

Механізм метафоричного перенесення значення часто ґрунтується на основі подібності ознак, властивостей об'єктів номінації. У процесі метафоризації відбувається перенесення певної ознаки чи ознак з живої реалії на неживу, наприклад, *porod (dítěte – smlouvy)*, *angažmá (herecké – politické)*, *intelligentní (člověk – prostředek)* тощо. Шляхом подібної зміни у семантичній структурі з'явилися нові

* Далі у тексті *Lidové noviny* – LN, *Hospodářské noviny* – HN, *Mladá fronta Dnes* – MF Dnes.

значення лексем *námluva*, *zásnuby* (*zasnoubení*), *sňatek*, *svatba*, *rozvod*, які позначають характерні для людей події, відносини. До значення слова *námluva* «заручини» додалося ще одне – «попередні переговори з конкретних питань, які становлять спільний інтерес»^{**}: «*Pravdou je, že turecké námluvy s EU trvají už opravdu dlouho*» (LN 10.08.2010). Лексема *zásnuby* (*zasnoubení*), що тривалий час функціонує зі значенням «заручини», у мовленнєвій практиці почала вживатися зі значенням «встановлення тісних контактів, співпраці між товариствами, фірмами, організаціями» та набула виразного експресивного забарвлення: «*Koaliční zásnuby sociální demokracie s komunisty stvrdila dohoda*» (MF Dnes 29.10.2012). Інноваційні значення лексичних одиниць *svatba*, *sňatek*, *rozvod* у текстах ЗМІ зустрічаються як позначення відносин у сфері громадського життя, наприклад, *rozvod* «відхід особи чи установи з певного об'єднання, групи»: *koaliční rozvod*, *rozvod politických stran*. У мові сучасних чеських ЗМІ спостерігаємо часте вживання нового значення лексеми *rozvod* у словосполученні *saťetový rozvod*, ще позначає розпад Чехословаччини та утворення незалежних Чехії та Словаччини: «*Nikoli náhodou hovoří mnozí zahraniční komentátoři vedle „saťetové revoluce“ také o „saťetovém rozvodu“*» (HN 5.01.2000). Метафоричне значення слова *sňatek* «об'єднання структурних підрозділів, товариств, фірм тощо у єдине ціле» часто функціонує у стійкому словосполученні *sňatek z rozumu*: «*Tedy že na poslední chvíli nepoklesnou její preference a nebude opět donucena k politickému „sňatku z rozumu“ – velké koalici se sociálními demokraty*» (LN 26.09.2009). Такі семантичні трансформації відбуваються у значеннях лексем *zasnoubit se*, *rozvodový*, *rozvést se* тощо.

Перенесення ознак з живої реальності на неживу тісно співвідноситься з метафоричним перенесенням ознак, властивостей, дій з конкретного денотата на об'єкт з більш абстрактним значенням, наприклад, *artikulace* (*hlásky – působnosti zákona*), *imploze* (*cisterny – komunistického režimu*), *betonáž* (*stěn – společnosti*), *zviditelnit* (*látku – byznys, politiku*), *vyhasnout* (*o ohni – o dokumentu, dohodě, smlouvě*). Прикладом подібного метафоричного перенесення є зміни у семантичному обсязі лексем *masáž*, *masírování*, *ošetření*, *reanimace*, *prosvěcování*, *prosvícení*, *rentgenování*. Так, іменники *masáž*, *masírování* служать для номінації постійного, повторюваного переконування когось у певних поглядах: *masáž veřejného mínění*, *masírování české veřejnosti ohledně prezidentských voleb*. Аналогічно дієслово *masírovat* функціонує зі значенням «робити масаж», при цьому слово масаж (*masáž*) вживається у новому значенні: «*Víte, některá média a veřejnost se snaží někdo masírovat v tom, že je to vlastně úžasná věc...*» (LN 5.06.2012). Первинно медичні терміни *prosvěcování*, *prosvícení*, *rentgenování* під впливом англійського *screening* отримали нове значення «технічна перевірка національних правових норм та їх відповідності нормам Європейського Союзу»: «*Co je to rentgenování (neboli screening)? V bruselském žargonu se tím označuje porovnávání českých a evropských právních norem*» (LN 1.12.1998).

Подібних семантичних трансформацій також зазнали лексеми *čitelný*, *průhledný*, *transparentní* та їх антоніми *nečitelný*, *neprůhledný*, *netransparentní*. Наведені неосемантизми часто зустрічаються у політичній та економічній публіцистиці, у висловлюваннях політиків зі значенням «чіткий, зрозумілий»: *čitelná zahraniční politika*, *průhledná strategie*, *transparentní volby*. Інноваційні значення характерні також для дериватів *čitelnost*, *čitelně*, *znečitelnit*, *znečitelnovat*, *znečitelnovat se*, *průhlednost*, *poloprůhledný*, *průhledně*, *zprůhlednit se*, *zprůhlednění*, *zprůhlednit*, *transparentnost*, *ztransparentnit*. Як зазначає А. Рангелова, при частому

^{**} Інноваційні значення тут і надалі подаються зі словників неологізмів *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 1* [16] та 2 [17].

вживанні наведених лексем у словосполученнях, у яких зустрічаються абстрактні найменування чи назви людей, відбувається розширення семантичного обсягу. Наприклад, у слові *čitelný*, що мало первинне значення «яке можна читати, тобто сприймати зором та розуміти», у відповідному контексті актуалізується сема «розуміти» [19, с. 165]. Утворена шляхом метафоричного перенесення названа лексема функціонує з інноваційним значенням: «*Sociální demokracie se začíná stávat nečitelnou*» (LN 3.08.2011).

Поширеною моделлю семантичних змін у чеській лексичній системі є перенесення найменування від конкретного до абстрактного, при цьому ідеться не тільки про об'єкт дії, але і про місце, форму або переміщення. Прикладом виникнення нового значення вважаємо семантичну трансформацію слова *trojúhelník*, яке позначає область, визначену трьома географічними місцями і для якої характерне певне явище. Словосполучення *černý trojúhelník* у мові мас-медіа вживається на позначення прикордонної території Чехії, Польщі та Німеччини з високим рівнем забруднення навколишнього середовища: «*Předlistopadové Československo patřilo spolu s Polskem a bývalou NDR k největším znečišťovatelům ovzduší v Evropě. Důsledkem koncentrace tepelných elektráren v pohraničí těchto zemí byla taková koncentrace škodlivin v ovzduší, že se oblasti přezdívá černý trojúhelník*» (HN 20.04.2000).

Яскрава модель перенесення значення представлена метафорами, утвореними на основі функціональної подібності між денотатами. Наприклад, нове значення лексеми *deštník* «що оберігає, охороняє» виражає функціональну подібність зі значенням, зафіксованим у словниках, – «навіс з тканини на металічному каркасі для захисту від дощу» [18]. Розвиток семантичної структури слова відбувся внаслідок актуалізації семи «захист»: «*Oficiálně přitom měly evropské prvky amerického systému vytvořit ochranný deštník proti případnému ohrožení ze zemí jako jsou Írán nebo Severní Korea*» (LN 4.02.2010). До цієї групи належать також лексеми *turistika*, *prazdniny*, *soutěž*, *mantinel*, нові значення яких можемо простежити у таких контекстах: *politická turistika*, *daňové prazdniny*, *soutěž politických stran*, *vymezit mantinely pro jednání*.

Дослідження семантичних процесів у лексичній системі сучасної чеської мови показало, що семантичних трансформацій зазнають найменування, які позначають природні чи фізичні процеси. У політичній публіцистиці лексеми *změkčit*, *zhubnout*, *zeštíhlet* та інші функціонують з інноваційною семантикою, наприклад, *změkčit* – «зробити щось менш серйозним, категоричним; пом'якшити»: *změkčit sociální reformy*, *změkčit prohibici*; *zeštíhlet* – «зменшити кількість»: *česká armada zeštíhlá*. У сучасних ЗМІ спостерігаємо появу кількох нових значень у слові *zhubnout* – «стати кількісно меншим», «зменшити на певну суму»: *politická strana zhubne*, *rozpočet kraje musí zhubnout*.

Варто зауважити, що у результаті міграції чеської лексики між різними терміносистемами метафоричне переосмислення відбувається у лексичних одиницях зі сфери кіно- та музичного мистецтва: *scenář* (*koaliční scénář*, *krizový scénář*), *hit* (*předvolební hit*): «*Téměř deset procent evropských pojišťoven (...) za krizového scénáře by si muselo zajistit další kapitál*» (LN 4.07.2011), «*Poslední předvolební hit: ještě nižší daně pro zaměstnance. ČSSD slibuje další snížení daní po volbách*» (MF Dnes 20.04.2006). Слово *guláš*, що функціонує як лексема з галузі кулінарії та позначає м'ясну страву з перцем, набуло нового значення «безлад, непорядок, хаос» у словосполученнях *cenový guláš*, *politický guláš*: «*Knižní trh čeká od ledna cenový guláš*» (MF Dnes 22.10.2007). На основі функціональної подібності відбулося метафоричне перенесення і в інших лексемах зі сфери кулінарії, наприклад, *grilování* «„допит“ при громадському слуханні, перевірка, тестування,

кандидата на певну посаду»: «*První zkouška nových eurokomisařů: V Bruselu budou „grilovat“ i Füleho. Noví členové Evropské komise budou ode dneška při takzvaném grilování v Evropském parlamentu čelit mnoha otázkám europoslanců*» (LN 10.01.2010).

Актуальними для суспільно-політичної сфери є антропоморфні метафори, наприклад, *matka*, *dcera*, *vnučka*, що позначають типи відносин у торговельному товаристві, *rodina* «група організацій, об'єднаних спільною продукцією, послугами, діяльністю», та зооморфні метафори (*měnový ještěřáb*, *ekonomický tygr východní Evropy*, *burzovní medvěd*).

Формування нових значень слова відбувається внаслідок метонімічного перенесення. «Відомо, що при метонімії може відбуватися як спеціалізація, конкретизація лексичного значення, так і його генералізація, перехід до відповідного родового, узагальненого значення» [10, с. 89]. Метонімічні утворення, головним чином, виконують номінативну функцію, на відміну від метафоричних, які, крім найменування нових явищ, часто виражають яскраву експресивну оцінку.

Продуктивною моделлю метонімічного переосмислення є «місце – подія, яка відбулася у цьому місці». Наприклад, розвиток інноваційного значення фіксуємо у лексеми *Sarajevo*, що стала позначати події, які сталися під час перебування Вацлава Клауса у Сараєво 28 листопада 1997 р., коли до нього звернулися з вимогою покинути пост прем'єра Чехії та керівника партії ODS: «*Topolánek: Klaus ODS nerozloží, Sarajevo se nebude opakovat (заголовок)*» (MF Dnes 30.11.2008). Відповідно дериват *sarajevský* функціонує з новим значенням «той, що стосується сараєвського замаху». Крім цього, метонімічні перенесення значення відбуваються за моделлю «дата – подія, яка відбулася», наприклад, *11. září*: «*Nesmí se opakovat další 11. září*» (MF Dnes 10.09.2007), *listopadový* «який відноситься до подій Оксамитової революції в листопаді 1989 року»: «*Česko si připomíná listopadové události*» (LN 17.11.2012).

У процесі метонімізації утворилися нові значення слів *evropský* «що стосується Європейського Союзу», *holandský* «який нагадує голландський аукціон (при якому ціна товару поступово знижується)», *Lisabon* «Лісабонський договір про реформу принципів функціонування ЄС». На прикладі ілюстрацій метонімічної деривації спостерігаємо звуження лексичного значення твірних основ.

У текстах чеських ЗМІ функціонує модель метонімічного перенесення «найменування місця, дії – група людей, яка з ними пов'язана», наприклад, *magistrát* («адміністративна установа міста» – «її представники»), *nomenklatura* («список важливих функцій у державному управлінні, у економічній, культурній, науковій та ін. галузях, схвалений комуністичною партією» – «вище керівництво»). Метонімічного перенесення назви за схемою «особа – група осіб» зазнали лексеми *bolševik*, *komunista*, які вживаються на позначення комуністичної партії, її влади та мають виразну експресивну оцінку.

Прикладами лексикалізованої метонімії є назви політичних, економічних, національних та міжнародних об'єднань: *čtyřka* – «політичне об'єднання чеських партій KDU-ČSL, US, ODA, DEU», *osmička* – «угруповання восьми держав, яке включає сім економічно найрозвиненіших держав світу (Францію, Італію, Японію, Канаду, Німеччину, США, Великобританію) та Росію», *sedmadvacítka* – інша назва Європейського Союзу, членами якого є 27 держав тощо.

При семантичній неологізації змінюється не тільки сфера функціонування та семантична структура, але і конотативне забарвлення лексичних одиниць. Так, лексема *pupík* почала вживатися зі значенням «впливова, високопоставлена особа» і набула експресивної, зневажливої оцінки: «*Mnohému se nelze divit, když se lidi dovídají, jaké platy berou nejruznější „pupíci“*» [17, с. 377]. Позитивні або негативні смислові компоненти лексем найвиразніше простежуються залежно від контексту,

певної мовленнєвої ситуації. Наприклад, порівняймо вживання слова *okořenit* з новим метафоричним значенням «доповнити чимось нетрадиційним, таким, що привертає увагу, зробити приємним, цікавим, пікантним» у наступних реченнях: «*Na kampaň před volbami do Evropského parlamentu zbývá již jen posledních pár dní, a některé z politických stran se tak rozhodly, že ji trochu **okořenit***» (LN 01.06.2009) та «*Symbolickým rozléváním vlastní krve před budovou thajské vlády **okořenili** opoziční demonstranti v thajské metropoli Bangkoku protesty, které trvají již několik dní*» (LN 16.03.2010). У першому контексті наведена лексема є експресивно нейтральною, на відміну від другого контексту реалізації інноваційного значення, у якому слово *okořenit* набуває негативної конотації.

Зібраний фактичний матеріал засвідчує існування багатокомпонентних словотвірних гнізд серед семантичних суспільно-політичних неологізмів у чеській мові. Наведемо лише кілька прикладів: *hejtman, hejtmanování, hejtmansky, hejtmanský, hejtmanství; tunel, tunelace, tunelářka, tunelářství, tunelář, tunneling, tunelovací, tunelování, tunelovat, natunelovat (si), protunelovat se; masáž, masírovat, masér, masírovaný*. «*Americká kampaň za radar začíná **masírovat** Čechy. „Bezpečnostní **masáž**“ začíná. A taková, jaká se kvůli protiraketovému štítu spouští v Praze, tu ještě nebyla. Pomyslným **masérem** jsou USA, masírovaným evropské státy NATO – zejména Česko s Polskem, kde má být umístěn radar a rakety proti balistickým střelám*» (MF Dnes 23.04.2007).

Як свідчить проаналізований фактичний матеріал, семантична деривація є ефективним способом збагачення суспільно-політичної лексики сучасної чеської мови. Проведений нами аналіз змін у семантичній структурі вказує на те, що загальноживані лексичні одиниці розширюють свій семантичний обсяг і при цьому часто змінюють сферу функціонування. Дослідження семантичних модифікацій у чеській суспільно-політичній лексиці засвідчує особливу активність процесу метафоризації та метонімізації значення. Однак, як бачимо, утворення нових значень на основі метафори відзначається більшою продуктивністю, ніж на основі метонімічного перенесення. Активними метафоричними моделями творення неосемантизмів є перенесення ознак, властивостей з живої реалії на неживу, з конкретного денотата на об'єкт з більш абстрактним значенням, на основі функціональної подібності між денотатами. Ми помітили, що у сучасних мас-медіа поширеними є такі моделі метонімічного перенесення: місце – подія, дата – подія, місце – група людей, особа – група осіб. Здійснений аналіз виявив, що семантичних трансформацій найчастіше зазнають іменники, рідше – прикметники та дієслова. Перспективу подальшого дослідження визначає необхідність вивчення інших типів семантичних перетворень у сучасній чеській лексиці.

Бібліографічні посилання

1. Зализняк А. А. Семантическая деривация в синхронии и диахронии: проект «Каталога семантических переходов» / А. А. Зализняк // Вопросы языкознания. – № 2. – 2001. – С. 13–25.
2. Зацний Ю. А. Розвиток словникового складу сучасної англійської мови. / Ю. А. Зацний. – Запоріжжя : ЗДУ, 1998. – 431 с.
3. Карпіловська Є. Вторина номінація у сучасній українській мові: тенденції розвитку / Є. Карпіловська // Лінгвістичні студії. – 2010. – Вип. 20. – С. 27–32.
4. Колоїз Ж. В. Семантичні неологізми як результат семантичної деривації / Ж. В. Колоїз // Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія : Філологія. – Х., 2005. – № 659. – Вип. 44. – С. 6–11.
5. Конопацька Я. О. Семантична неологія в сучасному французькому медіа дискурсі : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.05 / Я. О. Конопацька. – К., 2005. – 20 с.

6. **Самойлова І. А.** Процеси семантичної деривації в лексиці сучасної української літературної мови (на матеріалі неологізмів 70–90-х років ХХ ст.) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / І. А. Самойлова. – К., 1999. – 165 с.
7. **Стишов О. А.** Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) : монографія / О. А. Стишов. – К. : Вид. Центр КНЛУ, 2003. – 388 с.
8. **Тараненко О. О.** Метафора / О. О. Тараненко // Українська мова: Енциклопедія / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. – 3-тє вид. – К. : Українська енциклопедія, 2007. – С. 307–309.
9. **Тараненко О. О.** Метонімія / О. О. Тараненко // Українська мова: Енциклопедія. – 3-тє вид. – К. : Укр. енциклопедія, 2007. – С. 312–314.
10. **Тараненко А. А.** Языковая семантика в ее динамических аспектах: основные семантические процессы / А. А. Тараненко. – К. : Наук. думка, 1989. – 256 с.
11. **Черникова Н. В.** Метафора и метонимия в аспекте современной неологии / Н. В. Черникова // Филологические науки. – 2001. – № 1. – С. 82–90.
12. **Horecký J.** Analogická nominácia / J. Horecký // Kultúra slova 21, č. 5. – 1987. – S. 129–137.
13. **Chlupáčová K.** K sémantické neologii v současné ruštině / K. Chlupáčová // Slavica Pragensia 25. – 1982. – S. 253–262.
14. **Martincová O.** Problematika neologismů v současné spisovné češtině / O. Martincová. – Praha : Univerzita Karlova, 1983. – 160 s.
15. **Mravinacová J.** Neosémantizmy vzniklé pod vlivem cizího jazyka / J. Mravinacová // Neologizmy v dnešní češtině / kol. autorů pod ved. O. Martincové. – Praha : ÚJČ AV ČR, 2005. – S. 180–187.
16. **Nová slova v češtině.** Slovník neologismů 1 / kol. autorů pod ved. O. Martincové. – Praha : Academia, 1998. – 356 s.
17. **Nová slova v češtině.** Slovník neologismů 2 / kol. autorů pod ved. O. Martincové. – Praha : Academia, 2004. – 568 s.
18. **Příruční slovník jazyka českého.** – Режим доступу : <http://lexiko.ujc.cas.cz/heslare>
19. **Rangelova A.** Neosémantizmy a neosémantizační procesy / A. Rangelova // Neologizmy v dnešní češtině / kol. autorů pod ved. O. Martincové. – Praha : ÚJČ AV ČR, 2005. – S. 159–179.
20. **Rangelova A.** Poznámky k neosémantizmům v dnešní češtině / A. Rangelova // В търсене на смисъла и инварианта : сб. в чест на 80-годишнината на проф. Дина С. Станишева / състав. Янко Бъчваров, М. Вилорова, Й. Трифонова. – София : Из-во св. Климент Охридски, 2008. – С. 326–333.

Надійшла до редколегії 23.02.13

УДК 81.111'373.7

Н. В. Загребельная

Одесская национальная морская академия

АНГЛОЯЗЫЧНЫЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ КАК СОСТАВЛЯЮЩИЕ ПЕРИФЕРИЙНОЙ ЗОНЫ ЛСП «ВОДНОЕ ТРАНСПОРТНОЕ СРЕДСТВО»

Розглянуто англomовні фразеологічні одиниці як складові периферійної зони лексико-семантичного поля «водний транспортний засіб», проаналізовано їх мотиваційну базу на основі чотирьох когнітивних ознак: артефакт, контейнер, пересування, вода.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, лексико-семантичне поле, когнітивна ознака, мотиваційна база, периферійна зона.

Рассмотрены англоязычные фразеологические единицы как составляющие периферийной зоны лексико-семантического поля «водное транспортное средство», проанализирована

на их мотивационная база на основе четырёх когнитивных признаков: артефакт, контейнер, передвижение, вода.

Ключевые слова: фразеологическая единица, лексико-семантическое поле, когнитивный признак, мотивационная база, периферийная зона.

The article studies English phraseological units as the peripheral zone constituents of the lexico-semantic field "water transport vessel". The motivation base on the foundation of four cognitive features (artifact, container, movement, water) is analyzed.

Keywords: phraseological unit, lexico-semantic field, cognitive feature, motivation base, peripheral zone.

Данная статья посвящена изучению периферийной зоны лексико-семантического поля «водное транспортное средство» в англоязычной картине мира.

Водный транспорт с давних времен и по сегодняшний день играет значительную роль в экономической и культурной жизни англоговорящих стран, что нашло отражение в концептуальной и языковой картине мира, собственно, в том ее фрагменте, который содержит совокупность лексикализованных понятий, соотносимых с такими объектами материального мира, как водные транспортные средства. Иерархическая упорядоченность понятий и гиперо-гипонимическая структурированность их лексических обозначений образуют лексико-семантическое поле, изучаемое в нашей работе с позиций лингвокогнитивистики, поскольку данное лексико-семантическое поле (далее – ЛСП) рассматривается, прежде всего, как вербализация общекультурных, а также профессиональных знаний и представлений носителей языка о соответствующем участке окружающего мира. Причем мы исходим из постулата о значительном расхождении двух вариантов данного поля (общезыкового и профессионального). Основанием для этого служат многочисленные наблюдения лингвистов над социолектным расхождением общенационального языкового массива.

Теоретической базой данного исследования послужили научные публикации отечественных и зарубежных ученых. В частности, наша работа базируется на постулатах общего языкознания, почерпнутых из работ Бодуэна де Куртене, С. Д. Кацнельсона, В. И. Кодухова, И. П. Сусова. Труды Н. В. Алефиренко, Н. Д. Арутюновой, Н. Н. Болдырева, Л. М. Васильева, И. М. Кобозевой, Дж. Лайонза, М. В. Никитина, З. Д. Поповой, И. А. Стернина, Е. А. Селивановой, В. Н. Телии, А. А. Уфимцевой, Е. В. Тарасовой, Т. С. Щура, Г. Лэнекера легли в основу нашего изучения семантики исследуемого ЛСП. Когнитивный аспект изучения лексического состава английского языка освещался в работах Е. С. Кубряковой, Дж. Лакоффа, А. А. Потебни, З. А. Харитончик, Л. Барсалоу, У. Крофта, В. Эванс, Ч. Филлмора, Р. Джакендофа, Э. Рош, А. Вежбицкой, Дж. Тейлора. Рассуждения о роли личности в процессах познания и культурного освоения мира мы почерпнули из работ К. Ажежа, В. фон Гумбольдта, Ю. П. Караулова, В. А. Масловой.

Актуальность настоящего исследования заключается в его лингвокогнитивной направленности и включенности в антропоцентрическую парадигму современных лингвистических изысканий. В центре нашего внимания оказывается роль познающего субъекта в процессах восприятия и категоризации мира, которые детерминируют процессы вербализации, ословливания мира.

Целью данной статьи является изучение фразеологических единиц (далее – ФЕ) английского языка, которые образно переосмысливают выделенную нами когнитивную схему: водное транспортное средство – это АРТЕФАКТНЫЙ КОНТЕЙНЕР для целенаправленного ПЕРЕДВИЖЕНИЯ по ВОДЕ.

Материалом исследования послужили ФЕ, отобранные из идиоматических словарей английского языка, а также из общезыковых (толковых и переводных)

словарей при наличии у них словарной единицы соответствующей пометы (idiom., посл. и т. п.).

Данные ФЕ образуют периферию изучаемого ЛСП «водное транспортное средство».

Отметим, что ядро изучаемого ЛСП образуют четыре эквонима: *boat*, *craft*, *ship*, *vessel*, совокупно выступающих в функции гиперонимов по отношению к конституентам медиальной зоны, в которую входят более пятидесяти номинативных единиц, вербально специфицирующих тот или иной когнитивный признак из числа указанных выше (представленных заглавными буквами): *dugout canoe* [АРТЕФАКТ], *tanker*, *cruise-liner*, *whaler*, *gondola* [КОНТЕЙНЕР], *merchantman*, *tramp*, *paddle boat* [ПЕРЕДВИЖЕНИЕ], *ice-breaker*, *submarine* [ВОДА] [1].

Периферийная зона ЛСП «водное транспортное средство» отличается тем, что не все образующие ее фразеологизмы содержат номинацию плавсредства как такового: *ship*, *boat*, *vessel* и т. п. Нередко ФЕ включается в изучаемое ЛСП на основании того, что, даже не имея в своем составе подобного компонента, она тем не менее образно переосмысливает один (или более) из четырех когнитивных признаков, выделенных как смысловой костяк, объединяющий все номинативные единицы поля.

Из числа номинаций судов как таковых чаще всего образному переосмыслению подвергаются ядерные лексемы *ship* и *boat*. Некоторые из таких фразеологизмов можно считать межкультурными универсалиями:

– *a great ship asks deep waters* / большому кораблю большое плавание [выдающаяся личность должна совершать большие дела] [ODEI];

– *to be in the same boat* / находиться в одной лодке [находиться в ситуации, которая небезопасна для всех ее участников в равной степени] [AID].

Другие фразеологизмы присущи только англоязычной картине мира: *when my boat / ship comes in* [когда я разбогатею] [ODEI].

Кроме лексем *ship* и *boat*, во фразеологизмах, содержащих номинацию судна, зарегистрированы однократно использованные единицы *vessel*, *barge*, *ark*, *canoe*, *AI*: *a weaker vessel* [a person less able to withstand strain; слабое звено]; *to paddle your own canoe* [be individual, independent]; *it came off the ark* [extremely old, со времен Ноева ковчега]; *AI* [something of high quality, так регистр Ллойда маркировал суда высочайшего класса] [WCE].

Перейдем к рассмотрению отдельных составляющих ЛСП «водное транспортное средство» в свете их образного переосмысления и образования конституентов периферийной зоны.

Когнитивный признак АРТЕФАКТ лежит в смысловой структуре очень глубоко и манифестируется наименее очевидными средствами.

Нам представляется, что данный признак «прочитывается» в метафорически переосмысленном выражении *to launch something* [to set going, initiate] ← *to launch a ship* [a ship is launched when she slips down the ramps into the water for her maiden voyage] [MED]. Судно спускают на воду (при этом оно соскальзывает со *стапелей*), когда оно построено, т. е. создано человеком, и может выходить в свой первый рейс. Аналогичной процедуре (*launching* = запуск, старт) подлежат рукотворные объекты или некоторые организационные проекты, кампании. К естественно-природным объектам данное действие вряд ли применимо.

Когнитивный признак КОНТЕЙНЕР, в терминах которого мыслится корабль, уточняется различными дополнительными характеристиками, такими как: размер, форма, конструктивное устройство контейнера, его содержимое [2]. Данные уточняющие характеристики, будучи присущими понятию судно, корабль, нередко становятся мотивационной базой для расширения семантической струк-

туры лексем за счет приращения ее образного компонента, для образования фразеологизма.

В некоторых эпидигматических процессах прослеживается актуализация характеристики малый размер КОНТЕЙНЕРА. В этом случае подчеркивается теснота внутреннего пространства судна. В старину кубрики, где размещался рядовой состав экипажа кораблей, были очень небольшие, спальных мест для всех не предполагалось. Матросы спали по очереди на одних и тех же койках. Такое спальное место называлось *hot bunk* [*a bunk used successfully by more than one sailor*] [ODEE], т. е. койка не успевает остыть после спавшего в ней моряка, а в нее уже ложится отдыхать матрос из следующей вахты.

Решением проблемы места для сна в условиях крайней тесноты судовых помещений было использование ночью подвесных гамаков, которые на день убирались, чтобы освободить пространство для других видов деятельности. При этом размер гамака не должен был превышать определенный стандарт. Чтобы проверить, не слишком ли велик гамак, его протягивали сквозь кольцо соответствующего диаметра. Вероятно, это требовало немалых усилий, вся процедура называлась *to go through the hoop* [*passing hammocks through a hoop gauge to check that they were of uniform size*]. Со временем выражение приобрело образное значение [*to undergo an ordeal*] [MED], т. е. пройти суровое испытание.

Внутренне пространство военного, грузового корабля настолько компактно, что сходни, трапы (*gangways*) и т. п. проходы на них обычно узкие, разминуться двоим на них невозможно. Поэтому, когда член офицерского состава подходил к такому проходу, раздавалась команда *Gangway!* [*usually shouted at ratings for them to step aside for a superior naval officer*] [MED], рядовые (*ratings*) должны были уступить дорогу офицеру. В настоящее время восклицание *Gangway!* имеет более общее значение [*get out of the way, прочь с дороги!*]

Проанализированные выше ФЕ, составляющие периферийную зону ЛСП «водное транспортное средство», демонстрируют когнитивную процедуру уточнения одной из характеристик признака КОНТЕЙНЕР, а именно: корабль – это КОНТЕЙНЕР большого размера (взгляд снаружи) и корабль – это КОНТЕЙНЕР маленького размера (взгляд изнутри). С. И. Потапенко называет подобный феномен внешней или внутренней перспективой концептуализации, которая «локализует индивида за пределами трехмерного пространства, соотносимого с КОНТЕЙНЕРОМ, или внутри его» [6, с. 336].

Корабль – это КОНТЕЙНЕР, который должен содержаться в идеальном порядке, об этом свидетельствует ФЕ *ship-shape* [*in good order, tidy, well organized*] [AID]. В сегодняшнем узусе этот фразеологизм приложим к любому другому объекту, организации и т. д., в которых царит порядок. Аналогичным образом функционирует и ФЕ *to run a taut ship* [*to run an organization in an orderly and disciplined manner*] [WCE]. Наличие морфемы / слова *ship(-)* эксплицитно отсылает к образу корабля.

Вместе с тем есть целый ряд фразеологизмов с аналогичной семантикой (порядок на корабле любой ценой), которые тем не менее для носителей современного английского языка утратили такую семантическую ассоциацию, приобретая взамен ложную, «народную» этимологию и трактовку. Так, например, широко известна идиома *the devil to pay* [*smth very difficult to be done*], которая может ложно трактоваться как необходимость заплатить дьяволу за что-то. На самом деле, изначально речь шла о необходимости законопатить и просмолить (*caulking and paying*) линию стыка между палубой и бортовой обшивкой судна (это место называется *devil*). Сложность такой работы (очень мало места, работать приходится в согнутом положении) может усугубляться недостатком горячей смолы

(*hot pitch*). Полная, несокращенная версия этой ФЕ такова: *the devil to pay and no pitch hot* [*smth hell-fire difficult to be done and there is nothing to do it with*] [ODEI].

Мотивационной базой формирования ФЕ также выступает когнитивный признак ПЕРЕДВИЖЕНИЕ судна. Из донорской сферы «судоходство» черпаются следующие уточняющие характеристики: направление и характер ПЕРЕДВИЖЕНИЯ, его дальность и целенаправленность, а также взаимодействие движущихся судов между собою. Будучи перенесенными в целевую семантическую сферу, они мотивируют номинацию процессов, действий, ситуаций, весьма далеких от судоходства. Ниже приводим анализ такого перенесения.

Очевидно, что когнитивный признак ДВИЖЕНИЕ является чрезвычайно востребованным в семантических процедурах метафорической презентации всевозможных процессов, как связанных с физическим перемещением объектов / субъектов, так и в других динамически изменяющихся состояниях чего-либо / кого-либо.

Рассмотрим метафорическое переосмысление признака ПЕРЕДВИЖЕНИЕ, которое сопровождается уточнением направления движения. Напомним, что водное транспортное средство мыслится как КОНТЕЙНЕР такой формы, в которой различаются передняя и задняя части (нос и корма), передвижение этого контейнера также мыслится в первую очередь в координатах вперед / назад.

Движение судна вперед, особенно если оно осуществляется против течения, в мореплавании обозначается словосочетанием *to make headway* [*vessel motions forward against a tide or current*] [MED]. В переносном смысле ФЕ *to make headway* означает [*progress, get closer to, struggle effectively against*]. Семантика этого фразеологизма достаточно прозрачна в отличие от ФЕ *be taken aback* [*be astounded, taken by surprise*] [WCE]. Данный образ почерпнут из опыта парусного судоходства, а именно, ситуации, когда неожиданное изменение ветра надувает паруса в противоположном движению судна направлении, парус оказывается прижатым к мачте и судно останавливается или движется назад [*a sailing ship is «taken aback» when she is forced backward as a result of sudden wind blowing her sails in reverse*] ← *aback* [(*naut*) sails press against the mast and progress is suddenly stopped].

Движение назад может мыслиться не только как физическое перемещение судна в сторону, противоположную носу корабля. Это может быть и в более широком смысле возвращение назад, обратный путь, а в случае боевых действий – отступление, бегство с поля боя. Именно такая трактовка передвижения кораблей лежит в основе широко известного фразеологизма *to burn one's boat* [*to cut oneself off from all chance of retreat, leave oneself with no means of escape, take some irrevocable step*], т. е. высадившись на вражеской территории и сжигая корабли, на которых они приплыли, войска должны завоевать эту территорию, т. к. пути к отступлению (движению назад) у них нет. В итоге любое бесповоротное решение получило обозначение «сжигать корабли», иногда эту же ситуацию метафорически представляют как сжигать за собой мосты, *to burn bridges behind* [ODEI].

Исходное морское выражение *leeway* [*lateral or sideways drift of a ship, the distance she is pushed by the wind*] [MED] перешло в общеязыковой вокабуляр в значении [*запас места, времени, денег для безопасной деятельности*]. Учитывая возможный снос (дрейф) судна влево / вправо, другое судно может продвигаться в большей безопасности → (образн.) имея некоторый запас места / времени / денег, можно действовать с большим успехом.

Рассматриваемые нами фразеологизмы демонстрируют, что в некоторых случаях когнитивный признак ПЕРЕДВИЖЕНИЕ уточняется характеристикой удаления от некоторой точки, где находится субъект. Причем это удаление может быть как желательным, так и нежелательным для субъекта. Так, например,

приказ командира солдату или руководителя подчиненному *shape up or ship out* означает [*correct your behavior, improve your work or go away*] ← *ship out* [*carry smth from a port as cargo*] [WCE]. Иными словами: «или ты ведешь себя согласно установленным здесь правилам, или тебя отсюда выгоняют (отправляя прочь, как груз, т. е. без твоего согласия)», в более чеканной форме это звучало бы: «справляйся / подчиняйся или убирайся». Пресуппозиционно подобное удаление прочь не является желательным для того, кому адресовано подобное предупреждение.

Совсем другое отношение субъекта к возможности переместиться в иное место, удалиться от той точки, где он пребывает, просматривается в известном ФЕ *to miss the boat* [*to lose an opportunity*] [AID]. Русскоязычным аналогом выступает фразеологизм *поезд ушел*. В любом случае речь идет о том, что субъект опоздал, не попал на некое транспортное средство (в английском языке – судно, в русском – поезд), которое переместило бы его вдаль, в иное, желаемое место. Именно сожаление субъекта о том, что он не попал на судно, дало основание для появления фразеологического значения [*утраченный шанс*].

Характер ПЕРЕДВИЖЕНИЯ судна по водным просторам нередко становится основой метафорического переноса. Так, отсутствие проблем и затруднений в работе обозначается в терминах мореходства *plain / smooth sailing*, спокойствие, равновесие и стабильность в делах и настроении, эмоциональном состоянии уподобляется ходу корабля без килевой качки: *on an even keel* [*ship is moving smoothly in proper trim - fore and aft*] ← [*state of stability, well-balanced emotional state*]. Риск и преодоление трудностей фигурально выражаются как противоборство парусного судна с ветром: *sail close to the wind* [*take a big risk*]; *head to wind* [*tough going, facing difficulties*] [WCE].

Четвёртым когнитивным признаком, на котором базируются исследуемые ФЕ, является ВОДА. Именно наличие этого признака в смысловой структуре номинативных единиц-конституентов изучаемого ЛСП отличает обозначаемый референт (судно, корабль) как водное транспортное средство от других видов транспорта: наземных, подземных, воздушных, космических, которые также могут мыслиться как артефактные контейнеры, предназначенные для целенаправленного передвижения.

Водная среда, в которой функционирует судно, оказывается мотивационной базой для образного переосмысления прямых номинаций в идиомы, входящие в изучаемое ЛСП. Данный сегмент периферийной зоны поля не очень велик, около десятка ФЕ акцентируют ту или иную характеристику водной среды как места функционирования судна. К числу таких характеристик, по нашим наблюдениям, относятся: наличие / отсутствие воды, ее глубина, течение / приливы / отливы.

В качестве примера рассмотрим характеристику «наличие / отсутствие воды». Так, ФЕ *to launch smth* [*to inaugurate smth (new project service, etc)*] [MED] означает начало чего-либо, стартовый момент какого-либо процесса, который уподобляется началу функционирования судна. Однако судно не может начать функционировать, пока оно не спущено на воду: *to launch* [*(naut) put a boat into water in readiness to use*]. Иными словами, специально созданное сооружение становится судном (транспортным средством) только, когда оно попадает в воду и оказывается готовым к эксплуатации, т. е. передвижению по воде. Метафорический перенос видим следующим образом: судно, попадающее в воду, нечто, начинающее запланированное функционирование.

Кардинальная роль водной среды как условия нормального существования судна отражается в том, что отсутствие такой среды, т. е. пребывание судна вне водной среды, всегда мыслится как ситуация бедственная, крайне нежелательная. Такую негативную оценочность содержит ФЕ *high, dry and unhandsome* и синони-

мичное ему *high and dry* [*abandoned, ignored, left in isolation by changes or circumstances*] [WCE]. В профессиональном смысле речь идет о судне, стоящем в сухом доке или севшем на мель [*when a boat is taken out of water and put onto blocks, she is «high and dry»; a stranded ship*]. Извлечение судна из нормальной среды (воды) делает его беспомощным и непривлекательным. Такие же характеристики образно приписываются субъекту, которого бросили на произвол судьбы, покинули в одиночестве.

Интересно рассмотреть прямые номинации процесса промеров глубины, легшие в основу фразеологизмов, поскольку анализ показывает их давнюю историческую укорененность. Все перечисленные глаголы (включая глагол *to sound out*) обозначают измерение глубины с помощью лота, т. е. каната с куском свинца на конце. Длина каната, позволявшая лоту достичь дна, показывала, сколь глубока вода под днищем. Существовала даже особая мера глубины *fathom* [MED], равная шести футам [(naut) *a unit of length equal to 6 feet (1.83 meters) used in measurement of marine depths*]. Вероятно, такая глубина в давние времена полагалась достаточной для безопасного движения судна.

Как видим, проанализированные ФЕ образно переосмысливают все четыре когнитивных признака, присущих конституентам ЛСП «водное транспортное средство», а именно: АРТЕФАКТ, КОНТЕЙНЕР, ПЕРЕДВИЖЕНИЕ, ВОДА.

В заключение отметим, что предложенный в работе подход к изучению ФЕ как составляющих конкретного ЛСП может быть экстраполирован на исследование мотивационной базы ФЕ, отражающих разнообразные процессы профессиональной деятельности человека.

Библиографические ссылки

1. **Загребельная Н. В.** Когнитивная структура ядра англоязычного ЛСП «водное транспортное средство» / Н. В. Загребельная // Актуальні проблеми менталінгвістики : зб. ст. за матеріалами VII Міжнар. наук. конф. – Черкаси : Черкаськ. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2011. – С. 17–19.
2. **Загребельная Н. В.** Когнитивный признак КОНТЕЙНЕР как мотивационная база англоязычных фразеологизмов ЛСП «водное транспортное средство» / Н. В. Загребельная // Четвертий міжнар. наук. форум. Сучасна англістика: Традиції. Сьогодення. Перспективи : тези доп. – Харків: ХНУ ім. Каразіна, 2011. – С. 41–43.
3. **Кубрякова Е. С.** Номинативный аспект речевой деятельности / Е. С. Кубрякова – М. : Наука, 1986. – 160 с.
4. **Кубрякова Е. С.** Языковое сознание и языковая картина мира / Е. С. Кубрякова // Филология и культура. – Ч. 3. – Тамбов : Изд-во ТГУ им. Г. Р. Державина, 1999. – С. 6–13.
5. **Никитин М. В.** Курс лингвистической семантики / М. В. Никитин : уч. пособие. – СПб. : Научный центр проблем диалога, 1996. – 760 с.
6. **Потапенко С. И.** Ориентационные когнитивные структуры в языке и дискурсе / С. И. Потапенко // Когнитивные исследования языка. Вып. 9: Взаимодействие когнитивных и языковых структур / гл. ред. серии Е. С. Кубрякова, отв. ред. вып. В. З. Демьянков. – М. : Ин-т языкознания РАН; Тамбов: Изд. Дом ТГУ им. Г. Н. Державина, 2011. – С. 335–344.

Словари

- AID** : NTC's American Idioms Dictionary / Ed. by Richard Spears. – 2nd edition. – № 4: NTC Publishing Group, 1994. – 528 p.
- MED** : Marine Encyclopaedic Dictionary / E. Sullivan. – 2nd edition. – F.I.C.S. LLP Ltd., 1996. – 452 p.
- ODEE** : Oxford Dictionary of English Etymology / Ed. by C. T. Onions. – Oxford: Clarendon press, 1996. – 1025 p.

ODEI : Oxford Dictionary of English Idioms / A. P. Cowie, R. Mackin. – Oxford: Oxford University Press, 1993. – 685 p.

WCE : Webster's College Edition. – New York: Prentice Hall Press, 1986. – 1692 p.

Надійшла до редколегії 05.02.13

УДК 811.161.1'373.45

А. А. Иванова

Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова (г. Киев)

СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НАЗВАНИЙ ДОЛЖНОСТЕЙ И СОЦИАЛЬНОГО СТАТУСА, ЗАИМСТВОВАННЫХ В РУССКИЙ ЯЗЫК ИЗ АРАБСКОГО

Розглянуто деякі назви посад і соціального статусу, запозичені російською мовою з арабської, щодо семантичних змін, які відбулися в їхній структурі за час освоєння мовою-реципієнтом.

Ключові слова: запозичення, арабізми, назви посад і соціального статусу, семантичний аналіз.

Рассмотрены некоторые названия должностей и социального статуса, заимствованные русским языком из арабского, с точки зрения семантических изменений, произошедших в их структуре в ходе освоения языком-реципиентом.

Ключевые слова: заимствование, арабизмы, названия должностей и социального статуса, семантический анализ.

In the article arabizms of similar thematic groups (some names of positions and social status) are examined from the point of semantic changes, that happened in their structure as a result of mastering in the language-recipient.

Keywords: borrowing, arabizms, names of positions and social status, semantic interpretation.

Иноязычные заимствования на протяжении многих веков пополняют словарный пласт каждого из существующих языков. Русский язык также не однороден по своему происхождению. Иностранные слова развивают и обогащают лексическую базу языка-реципиента. В основном, причиной вхождения иноязычных слов признаётся отсутствие соответствующего понятия в лексиконе того или другого языка (Л. П. Крысин, Э. Рихтер и др.). Разработка основ теории лексического заимствования, по мнению Л. П. Крысина, наиболее интенсивно осуществлялась на протяжении XIX – первой трети XX вв. [10, с. 10], когда стали появляться труды, посвященные проблемам перехода лексических элементов из одного языка в другой (см. работы Л. В. Щербы, А. А. Потебни, А. А. Реформатского, В. В. Виноградова, Ю. С. Сорокина, О. С. Ахмановой, Л. П. Крысина, Е. Э. Биржаковой, Л. А. Воиновой, Л. Л. Кутиной, Е. М. Галкиной-Федорук, К. В. Горшковой, Н. М. Шанского, Н. С. Авиловой, П. Я. Черных, А. В. Калинина, М. И. Фоминой, Э. В. Кузнецовой, Е. А. Земской, И. Г. Милославского, М. В. Поповой, Д. Н. Шмелева, Н. С. Валгиной, В. Г. Костомарова, В. В. Колесова, И. А. Стернина, И. И. Огиенко, Фердинанда де Соссюра, Э. Хаугена, М. Фасмера, Рудия Конрада и др.).

Сравнительно недавно описание взаимоотношений между языками в пространстве, результатов контактирования языков на широком культурно-историческом фоне стало объектом лингвистической контактологии – специальной отрасли, вычленившейся в языковедческой науке ввиду многообразия вопро-

сов, заставляющих учитывать закономерности внутренней и внешней истории языка в контексте внутренних и внешних языковых факторов, обширный круг источников, охватывающих явления самого широкого характера, поиск новых интегративных методологий в решении классических задач. Сербский русист Й. Айдукович, разрабатывая проблематику лексической контактологии на материале заимствований из русского литературного языка, обосновывает идею существования собственно контактологического уровня языка, единицами которого являются контактемы. В этой связи исследователь предлагает различать два аспекта анализа контактом-заимствований: 1) этимологический анализ, цель которого – установить язык-источник непосредственного заимствования, 2) собственно контактологический, определяющий судьбу контактемы в принимающем языке. Контактологическая характеристика слова, считает Й. Айдукович, должна учитывать, прежде всего, социолингвистические параметры, при этом глубоко лингвистические факты представляют собой отнюдь не важнейший элемент [1]. В то же время, как отмечает Н. В. Лабунец, несмотря на широкий охват контактологических проблем в русле современных направлений, продолжает оставаться актуальной разработка традиционных вопросов сравнительно-исторического языкознания, которые условно можно обозначить как эволютивные. Работы подобного плана ориентированы на изучение истории формирования контактологических явлений, этимологии лексических фактов. Важным является изучение общих тенденций языкового взаимодействия, закономерностей и универсальных моделей контактирования, их инвариантов и вариантов в спонтанно протекающих этноязыковых процессах [12, с. 5].

В большей степени взаимопроникновение культур происходит между народами, живущими по соседству. Русские и арабы не имели общих границ, однако арабизмы встречаются в русском языке довольно часто. Это говорит о том, что контакты между нашими народами существовали с давних времён.

Влияние арабского языка на русский было разновременным; начавшись в древнейшие времена, влияние продолжалось и в новое время, через европейские языки [13, с. 36]. Подтверждением этих слов являются данные из истории, которые дают понимание того, что в древние века русские и арабы не могли не контактировать. Главной причиной общения служила торговля, которая не возможна без языкового общения. Под покровительством Хазарского каганата славяне вели оживленную торговлю с востоком примерно до X века [9, с. 22]. Конечно же, непосредственные контакты носителей арабской речи и культуры с русскоязычным населением – не единственный путь проникновения иноязычной лексики в русский язык. Восточные мусульманские государства были очень развитыми странами с высоким уровнем культуры. В то время (VIII – XIII вв.) там жили и творили учёные, труды и известность которых дошли до наших дней. Арабский мир того времени оказал значительное влияние на Запад, а уже через западное посредничество, через классические языки, романо-германские (испанский, французский, немецкий и др.) и через западославянский польский арабизмы входили в русский язык. Арабский язык оказывал влияние и на другие языковые системы, о чём свидетельствуют многочисленные работы в области межъязыковых заимствований (Н. А. Магомедов «О некоторых семантико-грамматических аспектах арабских заимствований в аварском языке. Семантика языковых единиц разных уровней» (1997), И. И. Сиразиев «О семантическом освоении арабизмов в татарском языке» (2001), Э. Р. Ибрагимова «Арабизмы в табасаранском языке» (2003), С. Б. Менгисанова «Арабизмы в кумыкском языке» (2002), Л. К. Валиуллина «Лексика арабского происхождения в русском и татарском языках: сопоставительный аспект» (2004), Рахмони Миджгони Равшандухт «Лексико-

семантическая классификация арабизмов в русском и таджикском языках в сопоставительном плане» (2006), Р. М. Оздоева «Арабизмы в ингушской лексике» (2007) и др.). В русистике также есть исследования этой группы слов, направленные на изучение различных языковых аспектов (О. И. Александрова, Л. К. Валиуллина, Т. П. Гаврилова, Рахмони Миджгони Равшандухт, М. Х. Халлави, Хуссайд Аббас Хуссайд). Говоря о восточном посредничестве, надо отметить тюркские языки, оказавшие в своё время значительное влияние на лексику русского и других славянских языков.

Таким образом, контакты русских с арабским миром, под которым сегодня принято обобщенно называть арабские страны Ближнего Востока и Северной Африки, а также входящие в Лигу арабских государств и имеющие арабский язык в качестве одного из официальных страны Восточной Африки, имеют давнюю традицию, а под арабизмами понимаются слова исконно арабского происхождения, непосредственно или опосредованно заимствованные русским языком.

Начиная со среднерусского периода и до сих пор, арабские заимствования проникают в русский язык, ассимилируются на фонетическом, графическом, грамматическом и семантическом уровнях, часто приводя к тому, что их «иностранность» обнаруживается только путём этимологического анализа.

Цель настоящего исследования – определить произошедшие в арабских заимствованиях (некоторых названиях должностей или социального статуса) семантические изменения и установить тип семантических трансформаций (под семантической трансформацией понимается любое изменение семантической структуры заимствований).

Одну из самых многочисленных тематических групп составляют названия человека. В неё входят такие разновидности, как «названия человека по родственным отношениям (*ибн*); по нравственным качествам (*фанфарон*, *ханжа*); по социальному положению: названия титулов (*аятолла*, *визирь*, *гази*, *имам*, *калиф*, *набоб*, *сеид*, *султан*, *хаджи*, *халиф*, *хедив*, *шериф*, *эмир*), названия должностей или социального статуса (*альгвасил*, *алькальд*, *бедуин*, *вали*, *драгоман*, *кадий*, *лакей*, *муфтий*, *наиб*, *факир*, *феллах*, *шейх*), названия социальных классов, сословий и династий (*османы*, *оттоманы*, *райя*, *райяты*); по форме обращения (*сагиб*); по этническому или расовому признаку (*мулат*, *сарацин*); по партийной принадлежности (*мусаватист*).

В настоящем исследовании речь пойдёт о некоторых названиях должностей или социального статуса, достаточно освоенных русским языком: *драгоман*, *лакей*, *факир*.

Согласно «Словарю иностранных слов» Л. П. Крысина, слово **драгоман**, звучащее в арабском языке как «тарджуман», означает «переводчик при европейском посольстве (консульстве) в странах Востока» [11, с. 315], языком-посредником назван немецкий ([нем. Dragoman < араб. targumān переводчик]) [там же]. В «Большом толковом словаре русского языка» С. А. Кузнецова (далее – БТС) указан иной язык-посредник, – французский [4, с. 282]. *Драгоман* – так называли «официальную должность переводчика и посредника между ближневосточными и азиатскими державами и европейскими дипломатическими и торговыми представительствами. Должность предполагала как переводческие, так и дипломатические функции» [6]. Как указано в «Толковом словаре живого великорусского языка» В. И. Даля, «*драгоман* – переводчик восточных языков, при послах, консулах и прочее» [8, с. 107]. Драгомены были переводчиками и писарями-представителями Османской империи и империи Великого Войска Степного, входили в состав европейских дипломатических и торговых представительств и должны были владеть османским или арабским, а также одним или более европейскими языками. Позже так стали называть и переводчиков в делопроизводстве Речи Посполитой, Войска Запорожского Низового и Российской империи [6].

Также драгоманы являлись не только переводчиками, но и хорошо были осведомлены порядками, нравами, традициями и историей страны, в которой им доводилось пребывать [2].

Освоенность лексемы русским языком подтверждается фактом вхождения слова в русский ономастикон, видимо, сначала в виде прозвища *Драгоман*, ставшего в дальнейшем мотивирующей основой для фамилии *Драгоманов*. Эта лексема считается устаревшей в наше время, но иногда может употребляться по отношению к переводчику, состоящему в штате дипломатических миссий высококвалифицированных специалистов, в совершенстве владеющих восточными языками, и является стилистически окрашенной, однако семантический объем заимствования не изменился.

Заимствованное слово *лакей* вошло в русский язык, претерпев фонетические изменения, последовательно через староиспанский, старофранцузский, французский, немецкий и нидерландский языки ([нидерл. *lakei*, нем. *Lakai*, фр. *laquais* < ст.-фр. *alacaüs* < ст.-исп. *alacaüo* прислужник-солдат < араб. *al-kaid* военачальник]) [11, с. 502]. Как отмечает Л. П. Крысин, изначально в арабском языке лексемой *алькаид* именовали военачальника, позднее в староиспанском варианте *алакайо* – прислужник-солдат. По историческим данным, «в 632 г. арабы, только что обращенные в ислам, впервые появились за пределами своего полуострова и начали сногшибательную карьеру завоевателей. Менее чем за сто лет они покорили огромные территории Западной Азии и Северной Африки. Через несколько лет почти вся Испания оказалась под гнетом агрессора. Но к 1300 г. мавры, как называли арабов испанцы, в результате постоянных сражений с христианскими воинами удержались только в Гранаде, королевстве на крайнем юге Испании. В 1492 г. мавров вытеснили даже оттуда. В переводе с языка мавров *al-kaid* означает «главный», и, в основном, это слово употреблялось применительно к военачальникам. Однако арабские солдаты, попавшие в плен, были вынуждены выполнять роль слуг у испанцев-победителей, которые в насмешку называли их *alacaüo* (искаженная форма от *аль-каид*). Постепенно начальный звук [a] редуцировался, слово стало произноситься как *лакей*» [14]. Изменение семантической структуры слова происходило сначала путём сужения: в заимствующем языке сохраняется семантический признак ‘военный’, но утрачивается отнесённость к высшим слоям, актуализируется новая сема – ‘слуга’. Далее, видимо, происходит семантический сдвиг и наименование переносится на любого, а не только военного, человека, выполняющего поручения. Следовательно, исконное значение слова полностью меняется, происходит развитие семантической структуры слова в разных языках по цепочечному типу: «военачальник» → «прислужник-солдат» → «слуга, лакей».

В словаре Д. Н. Ушакова *лакей* – «1. Домашний слуга при господах (дорев. и загр.). *Выездной лакей. Придворный лакей.* 2. перен. О человеке, подслуживающемся к кому-нибудь, раболепствующем перед кем-нибудь, подхалиме (презр.) [15, с. 783]: *Лакей, по слову барскому, Принес кувшинчик с водкою* /Некрасов/. Второе, переносное, значение, с явной пейоративной окраской (*Царский наместник [в Финляндии] прогнан. Лакеи-сенаторы смещены народом* /Ленин/), в современных словарях подается только как словоупотребление, а не самостоятельный ЛСВ: «|| *презрит.* О раболепствующем, выслуживающемся человеке; подхалим» [4, с. 486], однако очевидно дальнейшее развитие семантики данного заимствования, что свидетельствует о его освоенности русским языком.

Ещё одно заимствование, пришедшее в русский язык при посредничестве нескольких языков, – *факир* «[нем. *Fakir*, фр. *fakir* < араб. *fakīr* нищий; волшебник]. 1. Мусульманский аскет, давший обет нищенства. Ср. дервиш, марабут₂. 2. Бродячий фокусник. 3. В цирке: фокусник, демонстрирующий нечувствительность к боли» [11, с. 674]. В арабском мире *факирами* называли людей, которые

являлись членами восточной религиозной секты, давшие обет бедности. Эти нищие люди странствовали по миру и могли показывать различные «фокусы», связанные с возможностями человеческого тела преодоления болевых порогов. Например, ложились на ложе из гвоздей или ходили по раскаленным углям и т. д. [3]. В Европе уже издавна всех восточных фокусников называли *факирами* [16]. В дальнейшем развивается целое искусство факирского дела. *Факирами* начинают называть любых фокусников и иллюзионистов, чьи номера покрыты таинственностью, а само понятие утрачивает своё первоначальное значение «нищего скитальца» и превращается в «профессию» [5]. Бытует мнение, что в современном русском языке *факиром* называют фокусника, йога, глотателя шпага и т. п. [7]. Однако БТС отмечает, что это слово употребляется в двух значениях: «1. У мусульман: аскет, давший обет нищенствования; дервиш. 2. *Цирк*. Исполнитель номера, основанного на демонстрации нечувствительности собственного тела к физической боли (первоначально – общее название бродячих восточных фокусников)» [4, с. 1414], то есть словарь фиксирует расширение значения заимствования, а затем сужение, что обусловлено закрепленностью слова как профессионализма. Уже в этом качестве слово проявляет дальнейшую мотивационную активность, поскольку «“факир” ассоциируется с человеком, который может «управлять огнём», т. к. в последние двадцать лет широко распространяется и развивается целая отрасль искусства: файер-шоу, участников которого называют *факирами*. Они работают с различными огненными и пиротехническими предметами» [7].

Таким образом, в русском языке слово *факир* используется и как экзотизм, и как профессионализм, и как общеупотребительное слов, очевидно расширив свою эпидигматическую структуру и демонстрируя её дальнейшее развитие.

Слова, проанализированные в настоящей статье, связаны с деятельностью восточного человека и были заимствованы славянами как наименования людей (их профессий, рода деятельности и т. д.), вошедшие в словесный обиход людей разных национальностей, в том числе и русских. Рассмотрев особенности изменений семантической структуры арабских заимствований анализируемой тематической группы, употребляемых в русском языке, можно сделать вывод, что семантика заимствованных слов может либо вообще не меняться (*драгоман*), либо происходит частичное изменение их семантики (*факир*) или полное (*лакей*).

Изучение семантических изменений заимствованной лексики дает возможность увидеть, как осуществляется адаптация слов в языке-реципиенте, какие изменения значений происходят в ходе их употребления: сохраняется прежний объем семантической структуры, расширяется или сужается. Степень освоенности заимствований свидетельствует о сходстве или различии контактирующих культур в тех или иных областях (в данном случае названия должностей и социального статуса). При непрямом заимствовании, то есть через язык-посредник, слово, как правило, видоизменяется как в своём звучании, так и в значении.

В перспективе предполагается продолжить анализ семантической структуры арабских заимствований этой же тематической группы (названия должностей и социального статуса) в русском языке.

Библиографические ссылки

1. Айдукович Й. Русский язык как фактор стабильности государства и нравственного здоровья нации / Й. Айдукович. – Режим доступа : <http://ajdukovicj.narod.ru/AjdukovicTirana2010.pdf>.
2. Академик. Драгоман [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://dic.academic.ru/dic.nsf/es/19956/драгоман>.

3. **Академик. Факир** [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_colier/1250/ФАКИР.
4. **Большой толковый словарь русского языка** / сост и гл. ред. С. А. Кузнецов. – СПб. : Норинт, 1998. – 1536 с.
5. **Вадимов А. А.** От магов древности до иллюзионистов наших дней. Факиры, Елена Блаватская и индийский канат, отрывок / А. А. Вадимов, М. А. Тривас. – Режим доступа : <http://www.skeptik.net/cheaters/blavat1.htm>.
6. **Википедия. Драгоман** [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/Драгоман>.
7. **Википедия** [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D4%E0%EA%E8%F0>.
8. **Даль В.** Толковый словарь живого великорусского языка : Т. 1–4. / В. Даль. – М. : Рус. яз., 1981. – Т. 2. – 779 с.
9. **Ионичев Н. П.** Внешние экономические связи России (IX – начало XX века) / Н. П. Ионичев. – М., 2001. – 457 с.
10. **Крысин Л. П.** Иноязычные слова в современном русском языке / Л. П. Крысин. – М. : Просвещение, 1968. – 208 с.
11. **Крысин Л. П.** Толковый словарь иноязычных слов / Л. П. Крысин. – М. : Рус. яз., 2000. – 856 с.
12. **Лабунец Н. В.** Русская географическая терминология в ситуации языкового контакта : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 / Н. В. Лабунец. – Екатеринбург. – 2007. – 51 с.
13. **Огиенко И. И.** Иноземные элементы в русском языке: История проникновения заимствованных слов в русский язык / И. И. Огиенко. – М., 1915. – 345 с.
14. **Слова в истории.** История происхождения слов. Лакей [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://isi.by/23-lakej.html>.
15. **Толковый словарь русского языка** : в 4 т. / под ред. Д. Н. Ушакова. – М. : Госиздат иностр. и нац. словарей, 1938. – Т. II. – 1039 с.
16. **Энциклопедия культур.** Дежавю. Факир [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.ec-dejavu.net/f/Fakir.html>.

Надійшла до редколегії 21.02.13

УДК 811.161.2'42

С. Є. Ігнат'єва

Полтавський національний університет імені В. Г. Короленка

ОПТИМІСТИЧНИЙ ТА ПЕСИМІСТИЧНИЙ ТИПИ ТОНАЛЬНОСТІ У КОМУНІКАТИВНОМУ ПРОСТОРІ ЩОДЕННИКОВОГО ДИСКУРСУ

Визначено дискурсивний статус і функціональні типи оптимістичної та песимістичної тональності у комунікативному просторі щоденникового дискурсу. Доведено, що ці типи тональності відіграють особливо важливу роль у реалізації комунікативних намірів мовця і становлять прагматично зорієнтовану мисленнєво-мовленнєву операцію, здатну передавати широкий спектр оцінно-емоційних відтінків. Доповнено традиційну комунікативну тріаду «продуцент – текст – реципієнт» четвертим значущим компонентом: «продуцент – текст – реципієнт – розуміння тексту/комунікативна невдача» з погляду прагматичної спрямованості щоденникового тексту.

Ключові слова: тональність, типи тональності, текстова категорія, комунікант-продуцент, комунікант-реципієнт, комунікативні перешкоди, розуміння тексту, комунікативний простір, щоденниковий дискурс.

Определен дискурсивный статус и функциональные типы оптимистической и пессимистической тональности в коммуникативном пространстве дневникового дискурса. Доказано, что эти типы тональности играют особенно важную роль в реализации коммуникативных намерений автора, а также становятся прагматически ориентированную мыслительно-языковую операцию, способную передавать широкий спектр оценочно-эмоциональных оттенков. Дополнена традиционная коммуникативная триада «производитель – текст – реципиент» четвертым важным компонентом: «производитель – текст – реципиент – понимание текста / коммуникативная неудача» с позиции прагматики дневникового текста.

Ключевые слова: тональность, типы тональности, текстовая категория, коммуникант-производитель, коммуникант-реципиент, коммуникативные препятствия, коммуникативное пространство, дневниковый дискурс.

The article concerns the discursive status and functional types of optimistic and pessimistic tone types in the communicative space diary discourse. It is proven that these types of tonality play a particularly important role in the realization of communicative intentions of the author, and become pragmatically oriented rational-language operation, capable of transmitting a wide range of assessment and emotional tones. There was complemented the traditional communicative triad «producer – text – recipient» with fourth important component: «producer – text – the recipient – the understanding of text/ communicative failure» with the pragmatists diary text.

Keywords: tone, types of tone, text category, communicant–producer, communicant–recipient, communicative obstacles, communicative area, diary discourse.

Сучасна лінгвістика вирізняється підвищеним інтересом до проблеми взаємозв'язку мови, свідомості і культури. Особливо актуальними є дослідження ментальних утворень і їх мовної реалізації. У кожному із варіантів української культури – художній літературі, фольклорі, побутовому мовленні, щоденниках – моделюється дискурсивно зумовлений фрагмент картини світу: «за кожним типом дискурсу проглядається свій, «можливий світ», дії і об'єкти в якому оцінюються і усвідомлюються за логікою цього світу. Близькість цього можливого світу до реально існуючого може набувати різних форм (від достатньо адекватного його відображення до повного перекинування, від наслідування правди чи істинності фактів до вигадки, фантазії, від заглиблення в минуле – до передбачуваного, бажаного або ж неминучості в майбутньому» [8, с. 529]. Кожний тип дискурсу вирізняється своїми особливостями: середовищем асоціацій, емоційними реакціями мовця і адресата, особливостями комунікативної ситуації, палітрою жанрів тощо.

У комунікативній лінгвістиці дотепер залишаються малодослідженими деякі текстові категорії, зокрема тональність. Важливість дослідження цієї категорії безперечна, оскільки вона виконує важливу роль у психологічній та розумовій діяльності людини.

Наша *мета* полягає у визначенні дискурсивного статусу і функціональних типів оптимістичної та песимістичної тональності. Для цього необхідно визначити конститутивні особливості оптимістичної та песимістичної тональності, вибудувати класифікацію, простежити їхню аксіологічну діяду та описати способи вираження цих типів тональності у щоденниковому дискурсі.

Текст неможливо вивчати поза межами людини, яка є його продуцентом та реципієнтом [12, с. 73]. Кожен текст, окрім того, є відображенням зовнішніх умов спілкування та внутрішнього світу людини. У щоденниковому дискурсі, на нашу думку, завжди є необхідність у виявленні справжньої авторської інтенції, а тональність якраз і є тією емоційною забарвленістю тексту, яку надає йому автор. Тональність відіграє значну роль у реалізації комунікативних намірів мовця, на підставі чого її можна вважати комунікативно зорієнтованою мисленнєво-мовленнєвою операцією, яка може передавати досить широкий спектр оцінно-емоційних відтінків. Зокрема, Тамара Матвеева визначає тональність, як текстову категорію, «в якій відображається емоційно-вольова установка автора в момент досягнення конкретної комунікативної мети. Це психологічна позиція автора сто-

совно того, про що повідомляється, а також до адресата і ситуації спілкування» [10, с. 549]. Проведений аналіз комунікативно-прагматичних можливостей типів тональності засвідчує, що вона впливає на формування смислу тексту в таких різновидах: «офіційно», «серйозно», «жартівливо», «з захопленням», «дружелюбно», «вороже», «саркастично», «недовіжливо», «байдужливо», «песимістично», «обережно», «мрійливо», «з сумом», «надмірно», «агресивно», «з огидою», «наполегливо», «заздрісно», «здивовано», «схвилювано», «хвастливо», «тривожно», «роздратовано», «з образою», «відчужено», «радісно», «притворно», «задумливо», «рішуче», «задирливо», «таємниче», «грубо», «перелякано», «ввічливо», «ласкаво», що забезпечує реалізацію різних мовленнєвих актів.

У щоденниковому дискурсі тональність, по-перше, формує сюжетно-фактичні компоненти тексту. По-друге, важлива фіксація емоцій людей, які стали об'єктами авторських описів у щоденникових записах (або його чимось вразили і, внаслідок цього, спонукали до фіксації інформації). Автор вживає нейтральну лексику з емоційно-семантичним потенціалом. По-третє, у ЩД мають місце експресивні засоби суб'єктивної модальності (експресивна лексика, підсилювальні частки, емоційні вигуки, інверсії тощо), які власне і створюють тональність. Переплітаючись у тексті, всі ці нашарування створюють складний клубок сприймання тональності. У змісті тональності найважливішим є власне авторське «Я» разом з його емоціями, ставленням до того, що відбувається навколо нього. Слушною, на нашу думку, є зауваження Т. В. Матвєєвої про те, що «чим виразнішим є автор, тим сильнішим є поле тональності» [9, с. 26]. Автор намагається донести до адресата свою позицію з приводу того чи іншого питання найбільш доступним і зрозумілим способом. Він представляє свою стилістичну манеру викладу матеріалу, яка уможливорює відбір певних мовленнєвих засобів. Щоденниковий текст у комунікативній стилістиці – це мовленнєвий витвір, створений автором-продуцентом з певним комунікативним наміром – насамперед впливу на читача. Глобальна стратегія комуніканта-продуцента – переконати комуніканта-реципієнта у власному погляді на предмет чи подію, які він репрезентує. Ця глобальна стратегія реалізується за допомогою приватних лінгвістичних стратегій і тактик, які сприяють розгортанню щоденникового тексту в заданому адресантом напрямі. Для того щоб глобальна стратегія – переконання – здійснилася, недостатньо тільки лінгвістичних способів її реалізації, необхідна відповідна реакція з боку адресата як рівноправного учасника комунікації. Без розуміння запропонованого адресатові авторського тексту комунікація не може здійснюватися. Саме тому проблема розуміння тексту стає однією з центральних проблем сучасного мовознавства. Сучасне мовознавство розуміння розглядає як «складний інтелектуальний процес, який не закінчується на рівні перетворювання тексту, він триває на рівні мислення, обростаючи додатковими компонентами емоційно суб'єктивного і прагматичного характеру» [11, с. 66]. Породжуючи щоденниковий текст, комунікант-продуцент розраховує на його адекватне сприймання комунікантом-реципієнтом. Проте знання, які об'єктивовані, і знання, отримані комунікантом-реципієнтом під час сприйняття щоденникового тексту, не завжди співпадають через окремі «комунікативні перешкоди». До «комунікативних перешкод» віднесемо різні смислові позиції комуніканта-продуцента і комуніканта-реципієнта, відсутність або низький рівень необхідних фонових знань, нерозуміння чи незнання контексту ситуації тощо. Як зауважує вітчизняний мовознавець Флорій Бацевич, «у мовленнєвому акті апріорний комунікативний смисл виявляється у межах комунікативних навичок (адресант) і комунікативних очікувань (адресат) асертивно-пресупозитивної та локутивно-ілокутивної побудови типового мовленнєвого акту. У випадку відсутності узгодження комунікативних очіку-

вань і реальної структури мовленнєвого акту спостерігаються різноманітні комунікативні девіації» [1, с. 19]. Все це заважає адекватному розумінню тексту. Щоденниковий текст створюється заради його розуміння, можливо, не сьогодні / завтра, а через роки, десятиліття і навіть століття. Розуміння тексту залежить насамперед від комуніканта-продуцента, який програмує можливість того чи іншого розуміння щоденникового тексту. Це відбувається на основі осмислення, яке ним задається за рахунок відбору та відповідного розподілу слів. Проблема розуміння тексту становить «творчий інтелектуальний процес, успішність якого залежить не тільки від того, хто сприймає текст, але знаходиться в центрі сучасних лінгвістичних досліджень. І якщо простежити традиційну комунікативну тріаду «продуцент – текст – реципієнт» з погляду прагматичної спрямованості тексту, то її можна доповнити четвертим значущим компонентом: «продуцент – текст – реципієнт – розуміння тексту/комунікативна невдача». Для автора щоденникового тексту завдання адекватного прочитання і розуміння створеного ним тексту тісно пов'язане із завданням впливу на адресата: читач повинен не тільки зрозуміти запропоновану йому інформацію, але і включити її як складник власної картини світу, тобто під впливом щоденникового тексту індивідуальна картина світу реципієнта повинна трансформуватися в заданому автором-продуцентом напрямку.

У щоденниковому дискурсі виразно простежуються оптимістичний та песимістичний типи тональності. Вони знаходяться в певних опозиційних відносинах і визначають прагмалінгвістичну релевантну характеристику дискурсу, окреслюють його особливості, розпадаються на окремі функціональні типи й виражаються певними комунікативними засобами. Особливістю оптимістичної тональності щоденникового дискурсу є звертання до адресата, яким часто виступає сам автор. Він веде розмову сам із собою, створюючи ефект діалогу за допомогою питальних речень: *«Бути чи не бути? Вирішується через життєвість мови, через самосвідомість її носіїв. І хоч як прикро буває, я все ж вірю в силу нашої мови, в її майбутнє»* [5, с. 580]. Ці питання, роздуми, як правило, співзвучні з його думками, страхами, сподваннями і надіями. У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» **надія** визначається як «Впевненість у можливості здійснення чогось бажаного, потрібного, приємного; сподівання. 2. Те (той), на що (на кого) можна надіятися, покладатися, що (хто) є відрадою, опорою для будь-кого» [3, с. 559]. В українському щоденниковому дискурсі простежується оптимістична тональність через вираження надії на краще майбутнє для України й українців: *«І хоч кругом злидні, купони, черги, безлад і хаос, та все ж оживає в душі й надія: є народ, є майбутність, якщо такою красою, такими щедрівками зустрічає Україна свій Новий рік... Ніби до всього світу співають ці чисті дитячі голосочки, що так натхненно славлять Божу Матір, вітають Різдво...»* [6, с. 336]. Оптимістична тональність завжди життєстверджуюча і, як правило, визначається як позитивна. Вона охоплює найрізноманітніші теми, зокрема:

- **релігійні:** *«Я религиозен. Я верю в Бога. Я религиозен. Ибо только дьявол, нечистый дух, мог так демонски извратить, исковеркать короткую человеческую жизнь, исполнить ее страданиями, которых бы хватило для сотен поколений рода человеческого»* [4, с. 53].

- **кохання:** *«Божє, яке це щастя – бути закоханим! Як людина одразу кращає в усьому, стає великодушною, проникливою, терпимою, проймається мудрістю доброти... Наскільки чуйніша до всіх стає вона при цім **святі душі**, як легко їй дається бути щедрою і справедливою, вона оцінить прекрасне, побачить суттєве, оте, що сяє в людині, а дрібне вона вибачить, а гідке відсторонить, делікатно відкине з усмішкою... Тільки щастя материнства, мабуть, може зрівнятися з любов'ю закоханості. Ось чому людині в цім душевнім злеті **приходить***

бажання вершинне, божественне – розтанути, зникнути, розсіятись любов'ю, стати нематеріальним, як сяйво, що ореолом окутує любиму істоту, струменить ізлюбимих очей...» [5, с. 117].

• **родини, дитинства:** *«Його душа з літами все більше прагнула віри. Він шукав, хто утвердив би його в ній, розвіяв сумніви. Хотів знову підвестися у світ чистоти дитинства. Важко було» [5, с. 73].*

• **любові до природи:** *«Пережив сьогодні щось фантастичне, божественне! Ішов луками до Дніпра, вечоріло, і раптом хтось наче торкнув за плече: оглянься! Озирнувся – і душа завмерла від ні з чим не зрівняної краси: весь захід повен світла блакитно-зеленого, а понад ним – десть від Києва й до Обухова – півнеба у вінку хмар! Купчасті, розвіялись пелюстками, і на очах стали рожевіти, і вже цвітуть! І птахи по них летять, і барва зорі міниться, грає ще дужче, і верба одинока стоїть серед луку над озером, і я один – у якихось чарах, у диві, дивлюсь не надивлюсь. Не посмів далі йти, бо ж небо погасне... Бо цвіте ж воно тільки мить – одну мить, як і людське життя, коротку... Чую, як сльози здушили мене від цієї краси. Віру відчув у собі, що існують у природі понадсили якісь, і це мені від них дарунок за щось... Господи! Скільки разів хотів останнім часом умерти від горя, а зараз стою перед цим святим небом вже зовсім інший: вічно хотів би жити!» [5, с. 537].*

• **рідної мови, сили слова,** яка: *«для нас, українців, – це не тільки засіб спілкування. За сучасних обставин вона щось значно більше!» [2, с. 580]. Для українців мова це і «пам'ять, і честь, і гідність» [2, с. 580], для народу «це саме життя» [5, с. 580].*

• **мистецтва:** бо *«Віра й мистецтво вимагають від людини всіх сил душі; той, хто служить небесному, має пожертвувати багатьма речами земними» [6, с. 28].*

• **життя:** *«Ми з П'яновим саджаємо на дачі болгарські соняшники та чорнобривці. Ми віримо в життя» [6, с. 92];*

• **віри в краще майбутнє:** *«...вірю я, як той колгоспник: настане час, коли на кордонах люди сіятимуть хліб!» [6, с. 56].*

Віра насправді відіграє суттєву роль у становленні людини, додає впевненості й насаги, зміцнює насамперед дух діариста. Так, у родині Олеся Гончара сталося *«горе тяжке, найстрашніше» – «тяжко занедужала»* донька, яка була не просто донькою, а *«людиною духовно близькою, співзвучною, батьковою улюбленичкою...»*, а ще *«натурою справді тонкою, поетичною»* і в сім'ї *«перед горем цим одразу поменшало все»*. Однак комунікант-продуцент наповнює песимістичну тональність оптимістичною, позитивною – він щиро вірить у видужання доньки: *«Живем зараз тільки вірою, тільки надією...» [5, с. 144].* Внутрішня компактність цієї лексичної одиниці визначає її неабиякий потужний змістовий і понятійний потенціал. Оптимістична тональність щоденникового дискурсу пов'язана насамперед з вірою на краще комуніканта-продуцента і становить її основу. Зміст українського «віра» широкий і водночас досить ємний. У загальному вигляді сутність віри в оптимістичній тональності складається із світоглядної концепції, яка сприймається людиною без наукових доказів – *«...я не покладаю віру, нічого не прошу і тим більше нічого не вимагаю, ні на що не розраховую – я просто вірю» [5, с. 262].* Віра – *«наявність твердої впевненості в чомусь» [3, с. 94].* В цілому віра глибока, тверда, гаряча, справжня, слабка, надзвичайна. Людина може **вірити** в себе, брата, батька, друга; в перемогу, в справедливість, завершення чого-небудь, дійти до кінця. Ми можемо вселяти **віру** в кого-небудь, утверджувати, підірвати її в будь-кого. **Віра** виникла через особливості мислення і свідомості. Людина, з одного боку, прагне пізнати і пояснити явища природи, з іншого – переживає за

результат спричинених дій чи вчинків, а іноді відчуває страх перед ними. Уся діяльність людини відбувається за власним волевиявленням або під впливом вольових рішень, прийнятих іншими людьми.

Отже, оптимістичну тональність у щоденниковому дискурсі визначає християнська ідея Віри, Надії як джерела життя і натхнення: *«Любов – джерело всіх вірувань»* [6, с. 29]. Це, на нашу думку, особливий стан душі комуніканта-продуцента. Поняття віри зведено ним в абсолюти: *«Віра просторіша за знання. Віра – людяніша»* [5, с.13]. Цей стверджувальний постулат широко розкриває внутрішній світ діариста. Всі представлені теми репрезентують віру, уможливають по-справжньому відчувати її в собі, а твердження *«вічно хотів би жити!»* підсилює емоційне сприйняття комунікантом-реципієнтом. Практично всі цінності щоденникового дискурсу визначаються його оптимістичною тональністю і зводяться передусім до визнання духовних цінностей, якими є віра і надія на краще і репрезентується відомою ціннісною тріадою «істина – добро – краса».

Акцентуація ціннісного складника у структурі щоденникового дискурсу визначається ще й песимістичним типом тональності, який виразно простежується в українському щоденниковому дискурсі. Він становить опозицію оптимістичному типу і визначає певною мірою антицінності: *«безвір'я»* – «відсутність впевненості, переконання в існуванні чи здійсненні чогось» [3, с. 94] або *«зневіра»* – «відсутність або втрата віри у кого-, що-небудь, розчарування» [3, с. 377]. Песимістичний тип тональності визначається, по-перше, в кількісному домінуванні негативних оцінних слів: *Пішов на Володимирську гірку. Що це? На місці альтанки, тієї самої, звідки – як ти писав – відкривався один з найчудовіших ландшафтів планети, – там, на купі руйновища, стоїть величезна землерийна потвора на гусеничній ході. Замість альтанки – цей жовто-червоний, ошкірений металевією пащею динозавр. Згріб повен ківш землі, здавив залізним зуб'ям і вдавився. Як на постаменті, мертво стоїть на цьому недобудованім пагорбі, з якого увсібіч стирчить живе, щойно порване коріння, зелене дерево лежить вивернуте впереміш із землею й камінням. Хто звелів, хто прислав цю потвору – щоб розтерзати альтанку, спустошити це місце, улюблене не одним поколінням киян? Місце затишку, роздуму й споглядань, де людина єдналася з глибиною віків, із задніпровською далеччю, – знищено, розтерзано, поглумлено й це! О, ви, байстрюки Батиєві, нищителі сьогочасні – сто тисяч на вашу голову проклять! Які ви хоч є? В яких нощах, в який черв'ятниках залишаєте свої огидні вандальські вчинки? Полохливі пацюки, в темряві все виношуєте, світла денного боїтеся... Часом здається, чиясь тупа злоба робить це все планомірно, ненавидяча рука чиясь вперто й послідовно руйнує наш святий сторозтерзаний Київ... Найнещасніша нація з-поміж усіх – це ми. В жодній республіці нема руйнувань у таких масштабах, ніде культура не здушена так, як тут... Привезли грузини Мольєра, вже афіші по місту, і раптом: ніззя! Тартюф упізнав Тартюфа... Кальдерона поставив Молодіжний театр – зняти! Альтанка стоїть на горі на святій – чого вона там? Щось нагадує? Змести, вирвати з корінням... Серед вандалів жити, серед душителів та нищителів серцю обливатися кров'ю день у день?*

Соромно навіть признатися перед людьми з інших республік, що в нас отак, що терпимо такий глум і наругу... [5, с. 479]. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови наприклад, із іменників, які можна віднести до людини, на одне слово з позитивною оцінністю доводиться двадцять слів із негативним значенням); по-друге, більшість позитивно оцінних слів набувають негативного змісту у складі стилістичної фігури іронії. Особливостями песимістичної тональності у ЩД є негативне ставлення до певної події, людини чи предмета і одночасно сум з приводу цього: *Ще одна геніальна пісня: А у полі дві тополі, одна одну*

перехитусь... Невже їх забудуть? Невже через тисячу років не буде кому співати?» [6, с. 28]. Вона доповнюється відтінком тривоги за майбутнє родини, дітей, країни тощо. Наприклад: «Змінюються часи, та чи на краще? Чи побільшується сила прекрасного на планеті? Чи – за розгулом споживацтва – все вбожішає людство?» [6, с. 22]. Свою зневіру, розчарування в чомусь комунікант-продуцент маніфестує за допомогою частки **невже**, яка виступає допоміжним засобом для оформлення питального речення з відтінком сумніву, здивування, недовіри: «**Невже** не почують? Усі ті, засліплені ненавистю, ті, що мали б почути!» [6, с. 64]; «**Невже** так життя зійде, і не вдасться побувати, скажімо, на Канарських чи інших океанських островах? Де вічна весна, де людину оточує вічна блакить...» [6, с. 26]; «Що відбувається з людьми? Невже кінецьсвіття?» [3, с. 104]; «Не страшно, але безмежно сумно. **Невже** такою покидати Україну й планету?» [6, с. 91]. Вживаючи сполучник **чи** на початку питального речення, автор передає свою непевність, сумнів, припущення: «**Чи** настануть коли-небудь на землі гуманні часи? І що треба для цього? Боже, зроби добрішими усіх нас!» [6, с. 67]. Для песимістичного типу тональності властивий докір, претензія до адресата. Наприклад: «Оця безпричинність злочину – це, може, найстрашніше. Розпад суспільства, виродження людства? **Не хочеться вірити** в таке. Але ж де ті сили, які порятовують людину, відвернуть розпад, поставлять усіх нас на шлях братерства? Хто несе ідеал? Література, мистецтво? Але чи не безсилі вони перед руйнівними процесами, що відбуваються? І все ж маємо всьому цьому протиставити себе, й боротись, **і вірити в досяжність світла**. Втрата ідеалу рівнозначна духовній смерті» [6, с. 83]; «Світанково-юне, нічого не відаюче дитячко серед краси весняних Карпат – це як образ епохи, її найтяжчих протиріч... Куди йдемо? Яким буде наш день прийдешній?» [6, с. 98].

Отже, метою створення оптимістичної й песимістичної типів тональності у щоденниковому дискурсі є насамперед зміна поведінки адресата. Ці типи тональності створюють опозиційну дихотомію у просторі щоденникового дискурсу і реалізуються за допомогою особливих допоміжних засобів – питальних речень, окремих часток, лексичних одиниць тощо. Для комунікантів у щоденниковому дискурсі важливою є віра і зневіра, що є загальною основою життя і охоплюють стосунки людини з навколишнім світом.

Зважаючи на комунікативну мету, яку реалізує щоденниковий дискурс, у подальших наукових розробках простежимо інші типи тональності.

Бібліографічні посилання

1. Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики : монографія / Ф. С. Бацевич. – Львів : ПАС, 2010. – 336 с.
2. Брудный А. А. Психологическая герменевтика /А. А. Брудный. – М. : Лабиринт, 2005. – 336 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – С. 693.
4. Гончар О. Т. Щоденники : у 3-х т. : Т. 1 (1943–1967) / О. Т. Гончар. – 2-ге вид., вир. і доп. – К. : Веселка, 2008. – 455 с.
5. Гончар О. Т. Щоденники : у 3-х т.: Т. 2 (1968–1983) / О. Т. Гончар. – 2-ге вид., вир. і доп. – К.: Веселка, 2008. – 607 с.
6. Гончар О. Т. Щоденники : у 3-х т. : Т. 3 (1984–1995) – О. Т. Гончар. – 2-ге вид., вир. і доп. – К. : Веселка, 2008. – 646 с.
7. Горшкова М. Л. К определению понятия стилистической тональности художественного текста / М. Л. Горшкова // Текст и его категориальные свойства. – К., 1989.

8. **Кубрякова Е. С.** Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е. С. Кубрякова. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – С. 529.
9. **Матвеева Т. В.** Тональность разговорного текста: три способа описания / Т. В. Матвеева // «Stylistyka-V». – Ополе, 1995.
10. **Матвеева Т. В.** Функциональные стили в аспекте текстовых категорий : синхронно-сопоставительный очерк / Т. В. Матвеева. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1990. – 172 с.
11. **Покровская Е. В.** О когнитологических принципах семантической классификации словосочетаний / Е. В. Покровская // Сб. науч. тр. МГЛУ им. Тореца. – М., 1990. – Вып. 357. – С. 66–75.
12. **Попова Е. А.** Человек как основополагающая величина современного языкознания / Е. А. Попова // Филологические науки. – 2002. – № 3. – С. 69–77.

Надійшла до редколегії 24.02.13

УДК:811.1'373.7

Р. О. Каракевич

Дрогобицький державний педагогічний університет

ЗІСТАВНИЙ АНАЛІЗ ЗООІДИОМ-ЛІНГВОКУЛЬТУРЕМ У НІМЕЦЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВНИХ КАРТИНАХ СВІТУ

Розглянуто національно-культурну специфіку фразеологізмів-зооїдіом в українській та німецькій мовах. Здійснено культурно-семантичну реконструкцію цих одиниць у зіставному аспекті у віддалено-споріднених мовних картинах світу. Встановлено, що експресивно-оцінна метафора, розкриваючи аналогії та схожість між об'єктами предметного (тваринного) світу та непередметного світу людських почуттів та емоцій, виявляє систему етнічно зумовлених асоціацій та оцінок. Вона виступає певною лінзою, яка в кожній мові по-різному відбиває погляд етносу на представників тваринного царства.

Ключові слова: лінгвокультурема, зооїдіома, зоосемічний елемент, експресивно-оцінна метафора, модель світу, картина світу.

Рассмотрена национально-культурная специфика фразеологизмов-зооидиом в украинском и в немецком языках. Проведена культурно-семантическая реконструкция этих единиц в сопоставительном аспекте в отдалённо-родственных языковых картинах мира. Установлено, что экспрессивно-оценочная метафора, раскрывая аналогии и сходство между объектами предметного (животного) мира и непередметного мира человеческих чувств и эмоций, выявляет систему этнически обусловленных ассоциаций и оценок. Она выступает определённой линзой, которая в каждом языке по-разному отражает взгляд этноса на представителей животного мира.

Ключевые слова: лингвокультурема, зооидиома, зоосемический элемент, экспрессивно-оценочная метафора, модель мира, картина мира.

The article deals with the national-cultural specificity of phraseological units designating phraseologisms-zooidioms in the Ukrainian and German languages. The cultural-semantic reconstruction of these units in the comparative aspect in distant kindred language pictures of the world is carried out. An expressive-evaluative metaphor, revealing analogy and similarity between objects of the objective (animal) world and non-objective world of human feelings and emotions, exposes the system of ethnic dependent associations and estimations. It appears to be a certain lens which in each language differently reflects the view of the ethnos on representatives of animal kingdom.

Keywords: linguocultureme, zooidiom, zoosematic element, expressive-evaluative metaphor, world model, picture of the world.

© Каракевич Р. О., 2013

Представники тваринного світу все частіше стають об'єктом лінгвістичних описів. Київські дослідники В. І. Мельник та Н. І. Поміркована у розвідці «Зіставний аспект мовного вираження зоосемічного елемента у способі конструювання різних моделей світу» доходять висновків, що зоосемічний елемент властивий майже усім моделям світу. Більша чи менша його роль у формуванні картини світу зумовлена природним середовищем та історичним розвитком етносу, специфікою створеної ним культури. Кожна етнічна свідомість має свій, лише їй властивий спосіб осмислення світу за допомогою зоосемії. Звичні асоціації та конотації, пов'язані з певними тваринами, знаходять своє відображення у мовній картині світу, де зоосемічний елемент представлений у зоометафорах та зооїдіомах [6, с. 180].

Звернемося до характеристики тваринного світу в його мовних іпостасях. Царство тварин як фрагмент реального світу, який дано етносу в емпіричному досвіді, виступає могутнім ініціюючим фактором створення вторинної образної картини світу. Номени тварин вже неодноразово ставали об'єктом вивчення з погляду їхнього метафоричного емотивного переосмислення [2, с. 147–165; 4, с. 30–38; 1].

Розглянемо, які відображення мають свійські та дикі тварини в образній картині світу німецького та українського народів. Номени тварин в їхньому вторинному «антропоморфному» означуванні дозволяють дослідити роботу гностико-асоціативно-оцінного апарату етнічної мовної свідомості. Виступаючи носіями певних національно-детермінованих асоціативних стереотипів, експресивні метафори здатні позначати суттєві віхи в розумінні та сприйнятті етносом того фрагмента реального світу, який він безпосередньо сприймає [1, с. 164]. Специфіка розподілу емоційних оцінок-конотацій між однаковими референтами в різних мовах повинна пролити світло на систему національно-культурних преференцій та цінностей, формування якої значною мірою належить до компетенції колективного підсвідомого.

Слідом за І. О. Голубовською, ми розуміємо метафоризацію як засіб поповнення не лише лексичного, фразеологічного, а й граматичного інвентаря, тому поряд зі словами-зоометафорами розглядатимуться зооїдіоми, тобто ті ФО, що містять ім'я тварин як свій компонент, а також загальнономовні порівняння з елементом-зоонімом. Ми поділяємо погляд тих учених, які вважають, що між метафорою і відповідним порівнянням не існує принципової відмінності, оскільки і в першому, і в другому випадку постулюється подібність [3, с. 181; 8, с. 19–43; 9, с. 77–78].

Актуальність статті зумовлена антропоцентричним спрямуванням сучасних лінгвістичних досліджень на вивчення особливостей вербалізації організованих на основі лігнвокультури, а саме – фразеологізмів-зооїдіом у неблизькоспоріднених мовах, глибоко закорінених у зовнішній і внутрішній формах національно маркованих мовних одиниць, насамперед у фразеологізмах. Свідомість людини, яка є антропоцентричною за своєю природою, здатна створювати еталони чи стереотипи, що служать етносу своєрідними орієнтирами у процесі сприйняття навколишньої дійсності.

Метою даної розвідки є виявлення типологічних закономірностей і відмінностей у номінаціях фразеологізмів-зооїдіом німецької та української мов, а також у символіці.

Об'єкт дослідження становлять номінації фразеологізмів-зооїдіом у німецькій та українській мовх.

Предметом дослідження є типи номінативних одиниць, організованих на основі фразеологічних лігнвокультури-зооїдіом у зіставляваних мовах.

Матеріалом статті послужили фраземи-зооїдіоми, дібрані з «Фразеологічного словника української мови» В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко, з «Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten» / L. Röhrich та інших.

Зіставний аспект – німецька та українська мови – пропонованого дослідження свідчить про його **наукову новизну**.

Походження багатьох фразеологізмів пов'язано з особливостями поведінки диких і домашніх тварин, птахів, комах. З іменами багатьох тварин у різних країнах більш або менш пов'язані образи та символи. Лис є символом хитрості, змія – підступності, лев – сили і великодушності, осел – впертості тощо. Особливості поведінки тварини породжують однакові вихідні образні ідеї і визначають близькі форми вербального вираження у різномовних народів. Але символіка зазвичай співпадає у різномовних народів тільки в загальній своїй частині, але може серйозно відрізнятися в деталях і в функціонуванні символу [5, с. 40].

Всі фразеологічні лігнвокультуреми-зооїдіоми ми поділили на дві групи – свійські та дикі. Почнемо з характеристики найближчих до людей тварин.

Schwein. Свиначство було найдавнішим видом скотарства на території Німеччини на Захід від Ельби. Поширення цієї тварини і її роль у житті населення відображено у звичаях країни і в мові. Порося, як вид домашньої тварини, є символом достатку і добробуту. У фразеологічному фонді сучасної німецької мови є низка ФО з компонентом *Schwein*. Наприклад: *jmd. hat Schwein* – 'комусь щастить, комусь посміхається доля' [14, с. 447]. ФО бере свій початок з рицарських турнірів, змагань лучників та інших змагань. Призом на цих змаганнях було порося. В німецькій мові існують інші вирази з компонентом *Schwein*. Порівняймо: *das nenne ich Schwein* – розм. 'Оце так пощастило, оце так удача'; а словосполучення *wir haben nicht zusammen Schweine gehütet* (розм. грубе) ('що ми разом свиней пасли?') є відповіддю на грубе звертання [14, с. 447]. ФО *armes Schwein* ('нещасний, бідак') вживають на позначення людини, що попала у скрутне становище. Про фізичні страждання говорить інша ФО – *bluten (schwitzen) wie ein Schwein* (грубо) [14, с. 447] – 'сходити кров'ю, потом'. ФО з компонентом *Schwein* використовують для позначення людей у нетверезому стані, пияків. Наприклад: *besoffen wie ein Schwein* – 'бути п'яним у дим' [14, с. 447]. Із пейоративним значенням вживають ФО *kein Schwein* [14, с. 447] – 'ні один дідько, ні одна собака, ніхто'. Для вираження швидкої дії кажуть *im Schweinsgalopp* (жарт. розм.) [14, с. 447] – 'швидко (за відсутності часу), терміново, без ґрунтовної підготовки'. Дослівно це означає 'галопом по Європі, важкою риссю, швидко, але невміло'. Коли говорять про використання грошових заощаджень, вживають КФО *sein Sparschwein schlachten* (розм. фам.) [14, с. 447] – 'пустити в дію свої заощадження', дослівно 'розбити свою грошову скарбничку у вигляді поросяти'. Про щось незрозуміле кажуть: *das frißt kein Schwein; da wird kein Schwein draus klug; das kann kein Schwein verstehen* [14, с. 448].

Розглянемо тепер мовні образи диких тварин, звірів і птахів.

Бедмідь. Бедмідь в українській і німецькій отримує вторинне означування міцної, сильної, але незграбної людини: укр. *ведмежа послуга; великий як ведмідь; дужий як ведмідь*; іронічне *жвавий як ведмідь за мухами; ганяє як ведмідь за горобцями*, тобто 'повільно, незграбно пересуватися'; *звивається як ведмідь у танці* – про людину, що не вміє гарно танцювати; *ведмідь на вухо наступив* – про когось, хто зовсім не має музичного слуху [13, с. 14].

Auf der Bärenhaut liegen: faulenzten – 'на ведмежій шкурі лежати'. Цей вислів бере свій початок з XVI ст. Загальновідомим цей вислів став через студентську пісню «Tacitus und die alten Deutschen» – «Тацитус і старі німці». Сварливе слово *ледащо* вживають стосовно лінивої людини, лежебоки, а також стосовно

неохайної людини, хоча таке слово сьогодні є рідкісним, проте з XVI до XVIII століття є дуже вживаним [17, с. 98]. Існує ще одна ФО пов'язана з образом ведмедя. Порівняймо: *Die Bärenhaut verkaufen, bevor man den Bären hat* – букв. перекладається ‘продавати ведмедя, перш ніж його мати’. Літературний переклад – ‘не вбивши ведмедя, шкури не продавай’. Цей вислів вперше вжито в сатиричній розповіді, в якій двоє мисливців пообіцяли своєму господареві заплатити шкурою ще не вбитого ведмедя. Ця сатирична розповідь і вислів є міжнаціональними, оскільки французькою він має такий вигляд: *Il ne faut pas vendre la peau de l'ours, avant qu'il soit pris* – ‘не потрібно продавати шкуру ведмедя, перш ніж він буде спійманий’ [17, с. 98].

Заєць. Зоонім *заєць* в українській мові отримав асоціації з несміливою, боязкою, полохливою людиною: укр. *заяча душа*; *заячий характер*; *від зайця приніс* (жарт. фолькл.) – ‘з дороги, з поля, з подорожі (про гостинець для дітей)’; *далеко куцо́му до зайця* – ‘хто-небудь не рівня комусь’. Більш прозоре – *далеко собаці до зайця*. Каламбур створюється грою слів: *куций* – заєць і *куций* – собака. Трапляються й інші ФО: *мати зайців в голові* – ‘бути легковажним, безтурботним’; *проїхати зайцем* – ‘прибути, пробратися без квитка, незаконно’. В основі виразу – символ полохливого зайця, на якого й схожий безквитковий пасажир. Під ФО *убивати / убити двох зайців* – ‘намагатися здійснити дві справи’; *як зайцеві бубон* – ‘зовсім не потрібний’. Синоніми: *як п'яте колесо до воза*; *як собаці п'ята нога*. А під сталим виразом *як солоного зайця ганяти* розуміють ‘щось робити без перепочинку’ [13, с. 59].

Щодо німецької мови, то слово *заєць* має стійкі асоціації в ментальності німецького народу. Справа в тому, що на території Німеччини в лісах водилося багато зайців. Спостереження за поведінкою зайців стало підґрунтям для виникнення цілої низки ФО: зайці бігають дуже швидко, так що навіть собаками їх важко наздогнати. Зайці плутають сліди, роблять стрибки вбік і назад. На цій особливості ґрунтується таке ФО: *wissen, wie der Hase läuft* – ‘розумітися на чомусь, знати толк, бути фахівцем у якійсь справі’; буквально ‘знати, як бігає заєць’ [15, с. 322]. Існує подібний за структурою фразеологічний зворот *sehen, wie der Hase läuft* – ‘дивитися як ідуть справи, в якому напрямку розвиваються події’, буквально ‘дивитися, як біжить заєць’ [15, с. 322]. Інші ФО також відображають уявлення німців про роль цієї тварини у мовній та концептуальній картині світу. Наприклад: *Wir werden ja sehen, wie der Hase läuft* – ‘подивимося по ходу справи, що робити’ тощо [15, с. 322].

У цьому ж аспекті слід розглядати і фразеологізм *ein alter Hase* – ‘старий, досвідчений працівник’ (буквально ‘старий, дорослий заєць’) [15, с. 322]. Вживаючи цей вираз, підкреслюють досвідченість у професійній сфері, знання справи, з ним пов'язують позитивні конотації. Інший зворот підкреслює істинність, зміст якоїсь справи: *Da / hier liegt der Hase im Pfeffer* (розм. букв. ‘тут лежить заєць в перці’) – літ. ось де собака заритий. Мовленнєва картина стосується приготованої в гостро перченому соусі заячої печені, в так званій «*Hasenpfeffer*», і унаочнює цим, імовірно, первісний зміст звороту, а власне те, що дехто не вийде більше з певного положення [15, с. 322]. Таким чином, у сучасній німецькій мові фразеологізми з опорним словом *Hase* пов'язують не з поняттям ‘боягузливий, слабкодушій’, а підкреслюють досвідченість, вміння дорослого зайця. Поняття боягузливості, страху передають іншою ФО *Hans Hasenfuß* (тотожне укр. ФО ‘полохливий як заєць’).

У німецькій мові звертають увагу й на інші сторони поведінки або зовнішності зайця. Досвідченому зайцю протиставляють *ein heuriger Hase* – ‘маленька дитина, малюк, недосвідчена людина’ (букв. ‘заєць цього року’); *jmd. ist kein heuriger*

Hase mehr – ‘хтось вже не дитина, не маленький, а доросла людина’ [15, с. 322]. За старовинним східним календарем заєць вважається втіленням ділової активності та винахідливості.

Польовий заєць та дикий кріль були улюбленими об’єктами полювання в Західній Європі. І сьогодні найбільш відомі місця полювання на них – *Erfurter Becken Magdeburger Börden* [5, с. 41]. Безпосередньо стосуються полювання на зайців ФО: *die reine (reinste) Hasenjagd* – ‘побиття невинних’ (букв. ‘справжнє полювання на зайців’); *das Hasenpanier ergreifen* – жарт. ‘дати драла, кинути на втьоки’; *viele Hunde sind des Hasen Tod* (букв. ‘де багато собак, там зайцю смерть’) [14, с. 190]. Плодючість диких кролів стала приказкою: *sich vermehren wie die Karnickel (wie die Kaninchen)* – буквально ‘плодитися, як кролики’ [14, с. 140].

Кролики, через свою беззахисність, стали асоціюватися з легкою здобиччю. Наприклад: *піддослідний кролик* – ‘той, хто стає об’єктом сумнівних експериментів’ [13, с. 90].

Птахи. Птахи в українській та німецькій мові мають значний асоціативний потенціал. Такі птахи як зозуля, горобець мають як меліоративну, так і пейоративну семантику.

Зозуля. Зозуля асоціюється з якоюсь неприємною несподіванкою. В німецькій мові існує така ФО як *der Teufel /Kuckuck soll jmdn./etwas holen!* (за-ст.) – чорт (‘зозуля повинна щось / когось принести’) [15, с. 201].

Горобець. Фразеологічні одиниці з компонентом *горобець* несуть як позитивне, так і негативне забарвлення. Наприклад: *Essen wie ein Spatz* (розм.) – букв. ‘їсти як горобець’ [15, с. 201]. Трапляються і інші ФО. Порівняймо: *важливий птах*; *важлива птиця* – ‘людина з високим становищем’. Синоніми: *велике цабе*; *велика цяця*. Антоніми: *невелике цабе*; *невелика цяця*. Вільним птахом називають людину, незалежну у своїх вчинках. Синонім: *вільний козак*.

Перелітний птах – це людина, яка не затримується довго на одному місці. Синонім: *переїжджа сваха*. *Пізній птах* – людина, яка пізно прибуває або пізно розпочинає якусь роботу. Антоніми: *ранній птах*; *рання птиця*. *Птах високого польоту* – людина, яка займає високе становище в суспільстві. Синоніми: *важливий птах*; *велике цабе*. Антоніми: *птах низького польоту*; *невелика цяця*.

Ранній птах – людина, яка рано встає. Антонім: *пізня пташка*. *Синій птах* – символ щастя, ідеалу. *Стріляний птах* – досвідчена, булава людина. Синоніми: *стріляний вовк*; *стріляний горобець*. Антонім: *жовтороте пташеня* [13, с. 160].

Кропив’янка. Ім’я птаха пов’язане з наступним порівнянням: *jmd. freit sich wie ein Zaunkönig* – жарт. співати від радості, радіти [14, с. 590]. *Zaunkönig* (схід.-сер.-нім. *Schneekönig*) – кропив’янка, маленька пташка, що проживає на всій території Європи. Вона селиться біля людських осель, є надзвичайно рухливою і співає майже увесь рік, навіть взимку серед снігу та льоду. Самець співає особливо голосно і мелодійно. Ця особливість і є причиною для порівняння.

Серед ФО з компонентом-назвою птахів трапляються сталі вирази з назвою *ворон / ворона*. В українській мові трапляється ФО *біла ворона*. Так ми говоримо про людину, що вирізняється чимось серед оточуючих людей. Цей образ є зрозумілим, оскільки в природі біла ворона зустрічається надзвичайно рідко. Своїм кольором вона контрастує з воронами звичайного забарвлення. Але значення німецького фразеологізму *ein weißer Rabe* суттєво відрізняється від українського та російського. *Ein weißer Rabe* вживають на позначення рідкісної, незвичайної людини, що вирізняється поміж інших, але в позитивному значенні [14, с. 470]. Для негативної характеристики людини, що різко вирізняється з навколишнього середовища, в німецькій мові існує ФО *das schwarze Schaf* – біла ворона, буквально ‘чорна вівця’ [14, с. 601]. Початково цей вираз вживали стосовно

якогось члена сім'ї, який різко виділявся серед інших, але з часом цей фразеологізм почали вживати і в широкому значенні з метою дати негативну характеристику людині, що вирізняється серед інших своїми поглядами, поведінкою тощо. Етимологічний аналіз може дати пояснення походження цієї ФО.

Ворон. В українській мові ворон та ворона зустрічаються в значній кількості ФО. Порівняймо: *куди і ворон кісток не заносить* – 'дуже далеко'. Синоніми: *куди Макар телят не ганяв; де козам роги правлять. Чорним вороном* називали машину, в яку забирали заарештованого. В основі виразу не тільки метафора за кольоровою ознакою (машина чорного кольору), а й значення ворона як символу нещастя, передвісника біди [13, с. 23]. Окрім ФО з компонентом *ворон*, в українській мові можна зустріти ФО з компонентом *ворона*.

Ворона. Як і в російській мові, *біла ворона* – той, хто виділяється серед інших чимось незвичайним, зовсім не схожий на інших. Пор. *білий крук*; болг. *бяла сарака* (букв. 'біла сорока'); *бял бивол* ('білий буйвол'); італ. *mosca Bianca* ('біла муха'); *ein weißer Sperling* ('білий горобець'). В основі виразів лежить відоме серед тварин явище альбінізму [13, с. 24].

Риба також має значний образний потенціал і, відповідно, конотативне осмислення в українській та німецькій мовах.

Оскільки життя народу України пов'язано з рибальством, то логічно, що можна знайти значну кількість ФО з компонентом *риба*. Порівняймо: *битися як риба об лід*. 1. Жити в тяжких матеріальних умовах. Синоніми: *перебиватися з копійки на копійку; годувати злидні*. 2. Намагатися, силкуватися робити щонебудь складне. *І риби наловити і ніг не замочити* – будучи винним, вміло уникнути покарання. *Ловити рибу в каламутній воді* – використовувати обставини, всіляко хитрувати для власної вигоди. *Ні риба ні м'ясо*. 1. безвольна, безхарактерна людина. Синоніми: *ні жарене ні парене; як з клоччя батіг*. 2. Щось не зовсім визначене; неясне. Синонім: *ні се ні те*. *Почуватися як риба у воді* – вільно добре [13, с. 166]. Серед риб особливо вирізняється вугор, назва якого зустрічається в фразеологічних зворотах обох мов.

Вугор. *Aal* – вугор, риба з довгим, змієподібним тілом. Річкові вугри поширені по всій території північної частини Атлантики (біля берегів Європи та Північної Америки), зустрічається в значній кількості в басейні Балтійського моря, а також в районі річки Рейн [5, с. 45]. Образ змієподібної риби ліг в основу низки ФО німецької мови. Шкіра у вугра покрита слизом, він є слизьким. Живого вугра важко втримати в руках. Тому й кажуть: *Glatt, wie ein Aal sein*: слизький як вугор, хитрий, дипломатичний, рафінований, пронирливий [17, с. 35]. *Er ist glatt wie ein Aal*: порівнюють з хитрою людиною, яка виривається з рук, яку здавалося вже впіймали. Рухливість вугра в народній мові образно переносили на людину. Кажуть: *sich winden wie ein Aal* – 'витися як вугор'. Вугор досягає 2 метрів у довжину. А звідси: *den Aal beim Schwänze fassen* – починати не з того кінця, буквально 'схопити вугра за хвіст'; *wer den Aal halt beim Schwanz, dem bleibt er weder halb, noch ganz* – прислів'я – хто береться за справу не з того кінця, у того нічого не виходить; виходить з важкої ситуації. *Einen (kleinen) Aal haben* – бути напідпитку. Цей вираз поширений у діалекті: *він має вугра!* Походження ще не з'ясовано [17, с. 35].

Як бачимо, назви тварин, включені у процес вторинного семіозису за допомогою метафоризації, створюють досить своєрідні фрагменти національно-мовних картин світу, зіставне дослідження яких розкриває і універсальні, і етнокультурні властивості асоціативного мислення різних етносів. Тип метафори «тварина – людина» відіграє в досліджуваних мовах роль потужного експресивного засобу, що здебільшого надає суб'єктові метафори яскраво вираженої меліоративної та пейоративної маркованості. Спільність образної семантики

продуктів асоціативної діяльності різних етносів – лінгвокультурних універсалій – є, радше, результатом єдності людського феномена, який зумовлює аналогічність мислення різномовних етносів. Крім того, слід враховувати подібність критеріїв естетичної та логічної оцінок у різних лінгвокультурних спільнотах.

Зазначені лінгвістичні та екстралінгвістичні фактори зумовлюють як спільність, так і національну специфічність системи асоціативних конотацій, викликані фрагментами мовної картини світу «тварини».

Бібліографічні посилання

1. **Голубовська І. О.** Етнічні особливості мовних картин світу / І. О. Голубовська. – К. : Логос, 2004. – 284 с.
2. **Гутман Е. А.** Сопоставительный анализ зооморфных характеристик / Е. А. Гутман, Ф. А. Литвин, М. И. Черемисина // Национально-культурная специфика речевого поведения. – М. : Логос, 1977. – С. 147–165.
3. **Дэвидсон Д.** Что означают метафоры / Д. Дэвидсон // Теория метафоры : сборник : пер. с англ., фр., нем., исп., польск. / под. общ. ред. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журиной. – М. : Прогресс, 1990. – С. 173–193.
4. **Жельвис В. И.** Национально-специфические особенности лексической семантики зоонимов как элемент типологического анализа / В. И. Жельвис // Лексическая семантика и фразеология. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1987. – С. 40–54.
5. **Мальцева Д. Г.** Страноведение через фразеологизмы / Д. Г. Мальцева. – М.: Высш. шк., 1991. – 173 с.
6. **Мельник В. І.** Зіставний аспект мовного вираження зоосемічного елемента у способі конструювання різних моделей світу / В. І. Мельник, Н. І. Поміркована // Проблеми семантики слова, речення та тексту : зб. наук. пр. / Київ. нац. лінг. ун-т; від. ред. Н. М. Корбозерова. – К. : Вид-во Центр КНЛУ. – Вип. 12. – 2004. – С. 178–186.
7. **Сукаленко Н. И.** Отражение обыденного сознания в образной языковой картине мира / Н. И. Сукаленко. – К. : Наук. думка, 1992. – 162 с.
8. **Black M.** More about Metaphor / M. Black // Metaphor and Thought / Ed. A. Ortony. – Cambridge : Cambridge University Press, 1979. – P. 19–43.
9. **Goodman N.** Language of Art / N. Goodman. – Indianapolis : Bobbs-Merrill, 1968. – 250 p.

Словники

10. **Баранцев К. Т.** Англо-український фразеологічний словник / К. Т. Баранцев. – К. : Рад. шк., 1966. – 1052 с.
11. **Похлебкин В. В.** Словарь международной символики и эмблематики / В. В. Похлебкин. – М. : Междунар. отношения, 1994. – 560 с.
12. **Украинско-русский и русско-украинский фразеологический словарь** / под ред. И. С. Олейник, М. М. Сидоренко. – К. : Рад. шк., 1978. – 670 с.
13. **Ужченко В. Д.** Фразеологічний словник української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Освіта, 1998. – 224 с.
14. **Borchard-Wustmann-Schoppe.** Die sprichwörtlichen Redensarten im deutschen Volksmund. – Leipzig : Niemeier, 1955. – 665 S.
15. **Der Duden.** Deutsches Universalwörterbuch / Hrsg. Von Kollektiv unter Leitung von G. Drosdowski. Das große Wörterbuch der deutschen Sprache in 6 Bänden. – Mannheim/Wien/ Zürich, 1977. – 2728 s.; der Band 1. – 480 s.; der Band 2. – 420 s.; der Band 3. – 420 s.; der Band 4. – 440 s.; der Band 5. – 480 s.; der Band 6. – 488 s.
16. **Oxford Advanced Learner's Dictionary** A.S. Hornby / Chief Editor Sally Wehmeier. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – 1780 p.
17. **Röhrich L.** Lexicon der sprichwörtlichen Redensarten. – Freiburg; Basel; Wien: Herder, 2001. – Bd. 1. – 348 S., Bd. 2. – 734 S., Bd. 3. – 1106 S., Bd. 4. – 1502 S., Bd. 5. – 1910 S.

Надійшла до редколегії 07.02.13

УДК 811.161.1'38

А. Е. Коломойченко

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ПРАГМАТИКА ИНОЯЗЫЧНОГО ИМЕНИ СОБСТВЕННОГО В ЭКСПРЕССИВНОМ ТЕКСТЕ

Розглянуто функціонування власних іношмовних, або запозичених, імен у російському експресивному тексті, а саме: у творах художнього стилю та певних жанрів газетно-публіцистичного стилю. З'ясовано та описано прагматичні фактори вибору іношмовного імені в тому чи тому тексті.

Ключові слова: ім'я, власне ім'я, запозичене ім'я, прагматика.

Рассмотрено функционирование собственных иноязычных, или заимствованных, имен в русском экспрессивном тексте, а именно: в произведениях художественного стиля и некоторых жанров газетно-публицистического стиля. Выявлены и описаны прагматические факторы выбора иноязычного имени в том или ином тексте.

Ключевые слова: имя, имя собственное, заимствованное имя, прагматика.

The article deals with the investigation of a foreign name functioning in a Russian expressive text. The paper considers artistic texts and some genres of publicistic style as an expressive text. The article reveals and describes pragmatic factors of a foreign name choice in this or that text.

Keywords: name, personal name, borrowed name, pragmatics.

В данной статье в общем виде ставится проблема исследования прагматической нагрузки одного из видов собственного имени – имени иноязычного. Актуальность данного исследования обусловлена значительной ролью имен собственных (ИС) во многих сферах деятельности человека (общение, деловые контакты, переписка (на бумаге или электронная) и др.).

Немало лингвистических трудов последних десятилетий посвящено различным аспектам ономастики. В России ономастическими исследованиями занимались В. Д. Бондалетов, Н. Ф. Алефиренко, Д. С. Горбаневский, Л. И. Дмитриева, А. Соломоник, А. В. Суперанская, В. И. Супрун [3; 5; 11] и многие другие. Помимо общих проблем структуры и значения имен собственных в современной русистике рассматривается ряд других проблем, связанных с именами собственными. Изучается территориально обусловленное разнообразие ИС. Исследование состава и динамики мужских и женских имен осуществлялось на антропонимном материале отдельных регионов Украины: Буковины (Л. В. Кракалия), Лемковщины (С. Е. Панццо), Одессы (Ю. О. Карпенко, О. Ю. Касим, Л. П. Зайчикова, С. Л. Брайченко), Херсонщины (Р. Д. Петрова), Измаила (А. Д. Жмурко), Волыни (И. М. Скорук).

Антропонимия в русской художественной литературе и фольклоре рассматривается в работах Г. В. Бакатовой, И. П. Зайцевой, С. И. Зинина, М. В. Карпенко, Э. Б. Магазаника, В. Н. Михайлова, В. А. Никонова, Г. А. Силаевой [2; 8; 9; 12] и др. Созданы ономастические словари языка писателей и отдельных художественных произведений. Роль имени собственного в мифологической лексике рассматривают А. Б. Пеньковский, О. А. Черепанова, В. В. Шуклин. Своеобразием имен собственных в великорусских былинах занимались В. И. Абаев, Н. А. Акопян, А. Н. Митропольская, Р. Х. Салимов, А. И. Соболевский. Исследования

И. Н. Апоненко, Л. В. Доровских, М. Н. Морозовой посвящены именам собственным в сказках.

Однако проблема, связанная с функционированием иноязычного имени в русском тексте, еще остается нерешенной. **Целью** данной статьи является выяснение прагматической обусловленности выбора иноязычного имени в русскоязычном экспрессивном тексте.

Как известно, имена собственные в любом языке – особенные слова. На письме в разных языках они, как правило, выделяются написанием с прописной буквы, кавычками, особыми иероглифами или картушами. Кроме того, «орфографически» собственные имена могут выделяться с помощью сохранения старинных или уклоняющихся написаний (например, «Авчинников», «Птицин»). В западноевропейских языках собственные имена могут отражать орфографические нормы другого языка. Собственные имена могут иметь и морфологические особенности (родительный падеж от имени «Любовь» будет «Любови», а не «любви») [4, с. 5]. Связано это с тем, что за именем собственным стоит не любой предмет, а уникальный (рек на свете много, но Днепр или Волга – одни): «имена собственные (ИС) выполняют функцию индивидуализирующей номинации», т. е. «особого, индивидуального обозначения предмета безотносительно к описываемой ситуации и без уточняющих определений» [7, с. 9]. Имя собственное как бы является «минимальной цитатой» [4, с. 5].

Безусловно, литературные антропонимы существенно отличаются от обычных антропонимических единиц. Например, если сравнить антропонимы, носителями которых являются члены какого-либо коллектива, с антропонимами отдельно взятого литературного произведения, можно отметить тот факт, что в литературном произведении перед нами предстает упорядоченная система. Эта система имен собственных играет исключительную роль в реализации идейно-художественного замысла писателя.

Каждый писатель при выборе имен обращает внимание на их фонетику, морфетику, которые способствуют передаче экспрессивных оттенков. Подбирая имена, автор ориентируется на реальный именник, общепринятую формулу, с помощью которой можно передать информацию о социальном, национальном, возрастном положении именуемого лица. Состав и сочетание антропонимов зависит также от социальной и эстетической позиции автора художественного текста, от общей культуры писателя и культуры той среды, в которой живет персонаж.

Прагматическое значение присутствует у имени собственного постоянно, в то время как у нарицательных оно представлено не так регулярно. ИС характеризуется обилием эмоционально-стилистических вариантов, передающих в первую очередь разного рода коннотативное содержание личных имен.

«Передача иноязычных имен собственных – сложная и многогранная проблема. Она связана с многочисленными недоразумениями, курьезами, ошибками» [7, с. 14]. Но причина этого – не только недостаточно высокая квалификация языковых посредников, но и внутренняя противоречивость процесса заимствования – передачи. Ведь «сохранить точно произношение слова при его включении в контекст другого языка невозможно ни при каком способе передачи» [4, с. 6].

В сфере коннотации у собственных имен возникают особые функции, в том числе стилистическая, эмоционально-оценочная, социально-оценочная, региональная и культурно-историческая, к которым в речи или тексте добавляются общая текстообразующая и эстетическая функции [1, с. 17]. Названные функции демонстрируют количественное и качественное отличие слов собственных и нарицательных.

Степень насыщенности художественного текста и всего творчества писателя именами собственными может варьироваться от нескольких единиц до нескольких тысяч. В ономастическое пространство входят и производные образования от имен собственных, и контекстуальные имена собственные, и местоименные субституты, и перифразы ближайшего контекста. В художественном мире ономастическая лексика выступает у каждого писателя как особенно заметное, стилистически и семантически маркированное экспрессивное средство, как яркая примета идиостиля.

Художественный текст направлен не столько на презентацию объективной информации, сколько на передачу субъективной, эмоциональной точки зрения по поводу описываемых событий. В результате, художественный текст тяготеет к словам со вторичным значением, при этом язык выступает как форма искусства, особый тип эстетической словесной структуры.

Ономастические реалии – особая знаковая подсистема, динамично реализующаяся в различных лингвоэстетических и лингвостилистических подсистемах. Основным параметром этой подсистемы является большая (по сравнению с нарицательной лексикой) зависимость от социокультурных обстоятельств. Ономастика соотносится с системой культурно маркированных ценностей и представлений, усваиваемых в процессе приобщения к соответствующей лингвокультуре. Границы между культурно-специфическими и интернационально известными онимами становятся в настоящее время все более подвижными и обратимыми вследствие расширения и углубления процессов межкультурной коммуникации.

Употребление иноязычных имен является своеобразным экспрессивным средством публицистического стиля, причем процесс проникновения подобных разрядов слов в печать с каждым годом становится все интенсивнее. Этому есть объяснения экстралингвистического плана: неуклонное расширение международных контактов. Как правило, публицистические имена собственные употребляются в клишированных контекстах (за исключением газетных заголовков). Это обеспечивает полное восстановление пропущенной информации. В художественном тексте иноязычное имя часто употребляется нестандартно, что приводит к дополнительному смыслоприращению.

Газетно-публицистическая речь активно использует иноязычные слова и элементы слов, в частности приставки *а-, анти-, про-, нео-, ультра-* (*антиконституционный, ультраправые* и др.). Именно благодаря средствам массовой информации в последнее время значительно пополнился активный словарь иноязычных слов, входящих в состав русского языка: *хакер, канвассинг, деноминация* и др. Рассматриваемый функциональный стиль не только привлекает весь запас эмоционально-экспрессивных и оценочных слов, но и включает в сферу оценочности даже имена собственные, названия литературных произведений и т. п., например: *Плюшкин, Держиморда, Человек в футляре* и др. Стремление к выразительности, образности и в то же время к краткости реализуется также с помощью прецедентных текстов (текстов, знакомых любому среднему члену какого-то общества), что сегодня является неотъемлемой частью публицистической речи.

Тексты, включающие в себя имена, несут экспрессивную окраску, выраженную с различной степенью яркости. При этом могут актуализироваться различные компоненты коннотативного значения. Одни имена собственные предпочтительнее для выстраивания смысловой оси текста (участвуют в создании подтекста), тогда как другие выгодно украшают текст, привнося в него образность, выразительность, красочность (выполняют роль текстовых импликаций, по

И. В. Арнольд [1]). Это ни в коей мере не отнимает образной силы у имен, обладающих смыслостроительным потенциалом. Иногда эта функция носит название эстетической, декоративной, функцией отсылки к традиции. Часто писатель видит мир во многом сквозь призму чужих образов и слов, не отделяя их от собственных. Значение заимствованных образов совпадает со значением своих слов. Адресант обращает внимание адресата на уже имеющийся образ или на уже имеющуюся хорошо подходящую характеристику. Функция таких имен – указание на ту культурную линию, в ключе которой хотел бы быть воспринятым писатель.

Каждый из писателей употребляет собственные имена в соответствии со своим творческим методом и конкретными идейно-художественными задачами, стоящими в том или ином произведении. На употреблении имен лежит печать определенной эпохи, литературного направления, позиции автора.

По нашим наблюдениям, прагматика использования иноязычного имени собственного носителями русского языка обусловлена следующими факторами.

Исторический фактор имеет место в том случае, когда в тексте отражен тот факт, что в определенные исторические периоды использовались иноязычные аналоги русских имен. Ярким примером может служить роман «Война и мир» Л. Н. Толстого, где большинство героев носит французские имена: *Элен*, *Пьер*, *Анатоль* и т. п., и роман «Анна Каренина», где преобладают англоизированные имена, тогда как в семейной обстановке используются имена русские. Проиллюстрируем сказанное следующими примерами.

*На третий день после ссоры князь **Степан** Аркадьич Облонский – **Стива**, как его звали в свете...*

*Все три барышни с *т-lle Linon* подъезжали в коляске к Тверскому бульвару в своих атласных шубках – **Долли** в длинной, **Натали** в полудлинной, а **Кити** в совершенно короткой, так что статные ножки ее в туго натянутых красных чулках были на всем виду.*

*Какое время! Другое время такое, что целый месяц за полтинник отдашь, а то так никаких денег за полчаса не возьмешь. Так ли, **Катенька**? Что ты, какая скучная?*

– Я ничего.

– Куда же вы? Посидите еще, – обратился он к Вареньке.

– Мне надо домой, – сказала Варенька, вставая, и опять залилась смехом.

*Оправившись, она простилась и пошла в дом, чтобы взять шляпу. **Кити** пошла за нею.*

Подобное использование имени наблюдается еще в произведениях А. С. Пушкина:

*Но всех более занята была им дочь англомана моего, **Лиза** (или **Бетси**, как звал ее обыкновенно Григорий Иванович) [«Барышня-крестьянка»].*

Очень важны для понимания прагматики имени собственного семейные традиции, когда то или иное имя выбирается «в честь» кого-либо, например:

Сына он назвал Асланбеком, несмотря на сопротивление жены, которая считала, что раз мальчик будет ходить в местную школу и дружить с местными ребятами, то не надо, чтобы он очень уж от них отличался. Мать считала, что, живя постоянно на Украине, можно назвать ребенка славянским именем, но отец был непреклонен. Однако ситуация разрешилась сама собой: и в детском саду, и в школе Асланбека никто полным именем не называл, ему придумывали разные прозвища, как произведенные от имени и фамилии, так и вообще непонятно откуда взявшиеся. Сначала Асланбек был сокращен до Аслана,

потом переведен в более привычного Славу, а потом естественным образом встал вопрос: «А Слава – это сокращенное от чего?» На выбор предлагались Вячеслав, Станислав, Владислав, Ярослав, Бронислав и Мирослав. Мальчик выбрал последний вариант, он ему отчего-то больше других понравился. И тут же появились Славко, Мирко, Мирча и прочие. В конце концов Асланбек стал всем говорить, что его зовут Мироном, и поскольку по-украински он разговаривал свободно, то знание языка в сочетании с типично украинским именем мгновенно сняло все вопросы. Аслана перестали дразнить и коверкать его настоящее имя. Из ингуша Асланбека он превратился в украинца Мирона, и о его национальности вспоминали только тогда, когда заглядывали в его паспорт [А. Маринина. «Иллюзия греха»].

В 20–30-е годы XX века в советской литературе иноязычное имя использовалось для резкой критики «мещанства». Выбор имени, которое звучит подчеркнуто претенциозно, давал возможность резко негативной оценки персонажа:

Это он себе фамилию избрал. Присыпкин. Ну, что это такое Присыпкин? На что Присыпкин? Куда Присыпкин? Кому Присыпкин? А Пьер Скрипкин – это уже не фамилия, а романс! [В. Маяковский. «Клоп»].

Эта традиция иронического или саркастического отношения к персонажу, носящему иноязычное имя, продолжилась и в литературе последующих лет:

Щавеленкову на трибуне сменила представительница международного отряда передового женщинства, польская поэтесса Бандерра Бригадска. Будучи польской, она была в то же время и советской, поскольку жила в Москве со своим мужем, заядлым сталинистом и лауреатом Корнейчучиным [В. Аксенов. «Таинственная страсть»].

Стремление выделить ребенка с помощью иностранного имени занимает важное место как в реальной жизни, так и в литературе. В пьесе В. Маяковского «Клоп» упомянутый выше Пьер Скрипкин мечтает о необычных именах для своих детей:

Что ж я без глаз, что ли? А ежели у нас двойня родится? Это вот на Дороти, а это на Лилиан... Я их уже решил назвать аристократическо-кинематографически... так и будут гулять вместе. Во! Дом у меня должен быть полной чашей. Захватите, Розалия Павловна!

В Интернете при обсуждении иноязычных имен встречаются следующие соображения:

Меня мама хотела назвать Эвелиной, в автобусе ехала, будучи беременной, услышала, как зовут девочку «Инга», оглянулась – такая хорошенькая девочка – и сразу выбрала это имя. А когда мне рассказала эту историю – я жалела, что не стала Эвелиной, и мечтала так назвать свою дочку, но когда родила – не решилась – очень экзотично показалось. Так она стала Яной.

Использование иноязычного варианта имени собственного является также очень популярным приемом в художественном тексте, позволяющим охарактеризовать говорящего и его отношение к персонажу, носящему данное имя. Часто использование иноязычного варианта используется для отрицательной характеристики говорящего, как, например, в следующем тексте:

Ты? – ахнула Марина. – Как ты сюда попала?

Нора выглядела отлично, в роскошном синем платье, которое ей очень шло. Она похудела, как-то подтянулась и помолодела.

– Маринхен, поздравляю, такой успех! Ты молодец! [Е. Вильмонт. «Плвать на все с гигантской секвойи»].

Таким образом, имена собственные в художественном и публицистическом стилях характеризуются идентичным набором функций, тем не менее, своеобразие каждого стиля накладывает отпечаток на выдвижение роли той или иной функции. Художественный текст использует потенциал имен в образовании многомерности смысла, поэтому основными функциями имени, особенно иноязычного, в этом тексте выступают функция создания подтекста, текстообразующая функция, связанная с участием имен собственных в роли ключевых слов произведения, а также экспрессивная, символическая и интегрирующая функции. Для публицистического текста основными функциями иноязычных имен являются идеологическая, функция передачи специфики национального менталитета, эвфемистическая, связанная с особенностями языка дипломатии, и полемическая, основанная на создании эффекта иронии.

Анализ некоторых прагматических факторов использования иноязычных имен является одним из аспектов системного подхода к ключевым проблемам функционирования антропонима в художественном произведении. Применение данного подхода позволяет включить литературный антропоним не только в национальную, а и международную ассоциативно-вербальную сеть и определить антропонимическое своеобразие того или иного произведения. Дальнейшие перспективы исследования мы видим в изучении структуры, которые то или иное иноязычное имя имеет в художественном тексте.

Библиографические ссылки

1. **Арнольд И. В.** Семантика. Стилистика. Интертекстуальность : сб. ст. / И. В. Арнольд / науч. ред. П. Е. Бухаркин. – СПб. : Изд-во Санкт-Петерб. ун-та, 1999. – 44 с.
2. **Бакастова Г. В.** Имя собственное в художественном тексте / Г. В. Бакастова // Русская ономастика. – М. : Наука, 1984. – С. 129–146.
3. **Бондалетов В. Д.** Русская ономастика / В. Д. Бондалетов – М. : Просвещение, 1983. – 224 с.
4. **Гиляревский Р. С.** Иностранные имена и названия в русском тексте / Р. С. Гиляревский, Б. А. Старостин. – М. : Междунар. отношения, 1978. – 240 с.
5. **Горбаневский М. В.** Ономастика в художественной литературе : Филол. этюды / М. В. Горбаневский. – М. : Изд-во ун-та дружбы народов, 1988. – 87 с.
6. **Гудманиян А. Г.** Відтворення власних назв у перекладі : дис. ... д-ра філол. наук / А. Г. Гудманиян. – Ужгород, 1999. – 446 с.
7. **Ермолович Д. И.** Имена собственные: теория и практика межъязыковой передачи / Д. И. Ермолович. – М. : РВалент, 2005. – 416 с.
8. **Зайцева И. П.** Стилистические функции имен собственных в поэтическом тексте (на материале современной советской поэзии) : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01. / И. П. Зайцева. – М., 1988. – 178 с.
9. **Карпенко Ю. А.** Теоретичні засади розмежування власних і загальних назв / Ю. А. Карпенко // Мовознавство. – 1976. – № 1. – С. 23–28.
10. **Курилович Е.** Положение имени собственного в языке / Е. Курилович // Очерки по лингвистике. – М., 1962. – С. 251–266.
11. **Суперанская А. В.** Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. – М. : Наука, 1973. – 366 с.
12. **Фонякова О. И.** Имя собственное в художественном тексте : учеб. пособие / О. И. Фонякова. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1990. – 103 с.
13. **Шайкевич А. Я.** Социальная окраска имени и его популярность / А. Я. Шайкевич // Поэтика. Стилистика. Язык и Культура. – М. : Наука, 1996. – С. 265–280.

Надійшла до редколегії 20.02.13

Е. В. Кузнецова

*Государственный институт подготовки и переподготовки
кадров промышленности (г. Днепропетровск)*

ИМЯ СОБСТВЕННОЕ КАК СРЕДСТВО ИНТРОДУКТИВНОЙ НОМИНАЦИИ ПЕРСОНАЖА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ (на материалах рассказов А. П. Чехова и А. И. Куприна)

Досліджено поетоніми, які беруть участь в інтродуктивній номінації персонажа у творах А. П. Чехова та А. І. Купріна. Проведено структурно-граматичну класифікацію онімів, які репрезентують інтродукцію персонажа, описано антропонімічні одиниці у складі інтродуктивних контекстів в оповіданнях авторів, твори яких досліджуються.

Ключові слова: поетоніми, пропріальна лексика, антропонім, антропонімікон, антропонімічна варіативність, інтродуктивна номінація.

Исследованы поетонимы, участвующие в интродуктивной номинации персонажа в произведениях А. П. Чехова и А. И. Куприна. Проведена структурно-грамматическая классификация онимов, репрезентующих интродукцию персонажа, описаны антропонимические единицы в составе интродуктивных контекстов в рассказах исследуемых авторов.

Ключевые слова: поетоним, пропріальная лексика, антропоним, антропонимикон, антропонимическая вариативность, интродуктивная номинация.

The article deals with the research of poetonims participating in the introduction nomination of personage, in artistic texts of A. P. Chekhov and A. I. Kuprin. The structure-grammatic classification of onims, which represent introduction of personage is conducted, anthroponymic units are described in composition of introduction's contexts in the stories of the investigated authors.

Keywords: poetonim, proper lexis, anthroponomy, anthroponimikon, variantness of anthroponyms, introduction nomination.

Постановка проблеми. Именованіе літературних героїв представляє собою непросту і багатоаспектну проблему, яка остається не до кінця вирішеною в наші дні. В руслі антропоцентричного підходу в лінгвістиці імена власні (іменуєміє інакше онімами, ономастическими єдніцями, пропріальною лексикою) як єдніцї язика/речі, зв'язані з означенієм чловека, детально ізучаються по всьм напрямлєніям, срьдї котрых ведущим можна назватї описаніє утворєнія власних імен в художєствєнных тєкстєх. Антропонім – універсальне срьдство номінації персонажа, срьодовожающеє свого носітєля постоянно. Імя срьдственне, утворєнне в качєствє інтродуктивної номінації, под котрою понімаєтєся слово ілі словосочєтаніє, іспользованне первьї раз для означєнія введімого в повєствованіє персонажа, срьодовітєся простым і еффєктивным срьдством первічного прєдставлєнія героєя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Пропріальна лексика ізучаєтєся в рязличных аспєктєх як літературовєдєми, так і лінгвістєми. В частності, стилістичєскіє функції онімов в художєствєнной літературє іспєлювали Ю. А. Карпенко [5], В. А. Ніконов [11], срьодношєніє поэтічєского і рєального, срьстємность поэтічєской ономастїкї і єє ролї в художєствєнном тєкстє – В. Н. Міхайлов [10], М. В. Горбанєвський [2], О. І. Фонякова [16], І. І. Турута [15], поэтїку імен срьдственных – В. М. Калінкін [4], Э. Б. Магазанік [9], Д. І. Ермолівіч [3], процєскї номінації – Д. І. Рудєнко [12], А. В. Супєранская [14], Н. В. Васільєва [1].

Сложилась новая парадигма исследований литературной онимии, описывающая онимное пространство литературного текста как структурно-семиотического компонента целостного произведения. Прорыв, который осуществил В. М. Калинин [4] в литературной ономастике, расширил теоретические установки современных ономастических исследований.

Несмотря на заметные успехи в современной ономастике, до сих пор существуют проблемные аспекты, которые требуют дальнейших ономастических студий.

Формулировка цели и задач статьи. *Цель* предлагаемой публикации заключается в характеристике способов и моделей создания поэтонимов при интродукции персонажа в рассказах А. П. Чехова и А. И. Куприна [18; 8]. Материалом исследования послужили 1000 контекстов, извлеченных из рассказов указанных авторов, включающих интродуктивную номинацию персонажей. Несмотря на то, что антропонимическое пространство произведений А. П. Чехова достаточно глубоко изучено, такой аспект, как интродуктивная онимная номинация, не затрагивался ни в одном исследовании. Ономастический пласт лексики в художественной прозе А. И. Куприна не изучен вообще.

Для достижения поставленной цели ставятся и решаются следующие *задачи*:

- провести структурно-грамматическую классификацию собственных имен, участвующих в интродукции персонажа в текстах произведений А. П. Чехова и А. И. Куприна;
- описать антропонимические единицы в составе интродуктивных контекстов в рассказах исследуемых авторов;
- выявить художественный потенциал поэтонима при интродуктивной номинации.

Изложение основного материала. Вся система именований действующих лиц является результатом индивидуального творчества писателя, наиболее ярко и широко характеризующая своеобразие авторского подхода к ономастическому пласту лексики. Результатом работы художника слова является соответствие найденного им имени тому или иному персонажу. «Работа писателя над собственными именами представляет собой сложный и трудоемкий процесс: фамилии, имена, отчества должны быть стилистически верны и точны, должны отвечать всему духу, целям, идее произведения, должны нести характерный колорит, а иногда и какой-то специальный смысл, особое значение» [2, с. 4].

Антропонимическая номинация персонажа, служащая в дальнейшем тексте целям идентификации, при первичном употреблении несет большую смысловую и эмоциональную нагрузку.

Именованіе персонажей в интродуктивном контексте включает личные имена с их вариантами, отчества, фамилии и прозвища, которые образуют особую систему среди языковых средств создания первичного впечатления об образе героя. Имена персонажей могут иметь яркое семантическое наполнение, как бы просвечивающуюся изнутри этимологию, но и нейтральные номинации в литературном тексте обладают не меньшей выразительностью.

Таким образом, можно говорить, что не только выразительная семантика антропонима, но и способ подачи «формулы имени» [10, с. 101] (многообразное комбинирование антропонимов) дает писателю возможность передать разнообразнейшую информацию о герое: социальную, национальную, возрастную, временную, половую. Писатель, используя прием «антропонимической вариативности» [19, с. 130], подчеркивает либо человеческую значимость персонажа, определяющуюся его положением в семье, на работе, в обществе в целом, либо фамильярность, ироничность по отношению к носителю данного имени, обуслов-

ленные, возможно, не только социальным статусом, но и чертами характера, особенностями внешнего облика героя, носителя данного имени.

Антропонимикон каждого художественного произведения образует свою систему, детерминированную особенностями стиля писателя, и те или иные критерии классификации имен собственных персонажей являются наиболее приемлемыми в каждом случае.

Задавшись целью проанализировать структурно-грамматические типы антропонимов, участвующие в интродукции персонажа в текстах произведений А. П. Чехова и А. И. Куприна, выделим основные модели антропонимических конструкций.

I. Одночленные модели

1. Личные имена (ЛИ)

- а) ЛИ в полной форме;
- б) ЛИ в деминутивной форме:
 - без суффиксов;
 - с суффиксами;
- в) ЛИ в экспрессивной форме (с суффиксами *-иш-*; *-ушк-*; *-очк-*; *-ашк-*; *-уш/юш-*; *-юшк-*; *-юх-...*)
- г) ЛИ в разговорно-нейтральной форме с суффиксом *-к-*;
- д) ЛИ в иностранной огласовке.

2. Отчества

3. Прозвища

4. Фамилии

5. Фамилии семьи, рода

II. Двучленные модели

1. ЛИ в сочетании с фамилией (Ф):

- а) ЛИ в полной форме + Ф;
- б) ЛИ в деминутивной форме без суффиксов + Ф;
- в) ЛИ в экспрессивной форме + Ф;
- г) ЛИ в разговорной форме + Ф;
- д) ЛИ в иностранной огласовке + Ф

2. Имя и отчество (О)

3. Имя и прозвище (П):

- а) ЛИ в полной форме + П;
- б) ЛИ в деминутивной форме + П;
- в) ЛИ в разговорной форме + П;

III. Трехчленные модели

1. ЛИ + О + Ф

2. Ф + И + О

Так, в общем виде представлены все возможные онимные номинации персонажа в литературном произведении.

В русском языке русский человек идентифицируется тремя типами имен собственных: фамилией, именем и отчеством. Значение этих слов в академическом четырехтомнике сформулировано следующим образом: **фамилия** – это «наследственное семейное наименование человека, прибавляемое к личному имени, переходящее от отца (или матери) к детям» [13, т. 4, с. 550]; у существительного «имя» в том же словаре зафиксировано 3 значения, из которых первое (главное) значение сформулировано так: «**имя** – личное название человека, даваемое ему при рождении» [13, т. 1, с. 664]; **отчество** – «наименование по отцу, состоящее из основы имени отца и окончаний *-ович* (*-евич*) или *-ич* (*-ична*) и прибавляемого обычно к имени собственному» [13, т. 2, с. 722].

В аспекте номинации в триединстве фамилия – имя – отчество семантически ведущим, центральным элементом всего наименования является имя, а фамилия лишь «прибавляется» к личному имени. Отчество же вообще здесь занимает третье место и является факультативным в целом ряде случаев русского речевого этикета.

Если использовать математическую символику, то полное русское наименование типа «*Иванов (a) Иван (b) Иванович (c)*» примет следующий вид: $[a+(b+c)]$. Это значит, что все три элемента не рядоположны, то есть не совсем свободны в своих позициях по отношению друг к другу. Субординативный состав двух блоков *a* и *b+c* в актах номинации может меняться местами. Второй же блок «*Иван Иванович*» – фразеологизирован, имеет фиксированный порядок элементов, который противопоказано разрывать на горизонтальной оси, хотя стилистически оправдано одиночное употребление каждого из элементов.

Появление героя на страницах рассказов А. П. Чехова и А. И. Куприна в большинстве случаев сопровождается указанием на его имя. В зависимости уже от ситуации, в которой находится персонаж в момент своего первичного появления, меняется и антропонимическая конструкция.

Обычно писатель вводит героя в сюжет, обозначая его именем собственным, которое способствует разворачиванию действия, в сочетании с детерминантами, несущими характеристическую информацию. Естественной последовательностью номинации в речи считается такая: вначале абстрактная номинация (гипероним – общее название человека, обозначающее его по полу, возрасту, профессии...), а затем – местоименно-конкретная (гипоним – имя собственное или нарицательное более узкого значения). Нарушение такой последовательности ведет к антиципации (косвенной номинации). С помощью такого «нарушенного» порядка слов создается впечатление, что с героем мы давно знакомы, знаем его по имени, но новым и неизвестным для нас оказывается только то, что происходит с ним в данной ситуации:

«Гриша, маленький, пухлый мальчик, родившийся два года и восемь месяцев тому назад, гуляет с нянькой по бульвару...» [18, IV, с. 8].

«Анна Георгиевна лежала на кресле-качалке, томная, изнемогающая от жары, в легком халате из молдавского полотна, шитого золотом, с широкими, разрезными до подмышек рукавами...» [8, II, с. 149].

Можно сказать, что прием косвенной номинации персонажа в большей степени характерен для чеховской манеры письма, но он не получил широкого распространения в качестве способа интродукции персонажа ни у А. П. Чехова, ни А. И. Куприна (31 % от всего числа контекстов с собственным именем – у Чехова, 20 % – у Куприна).

С точки зрения референциальной теории для предложений такого типа (имя собственное – референциальное подлежащее) первичен прямой порядок слов. И только отношения идентификации требуют, чтобы в позиции сообщаемого находился антропоним.

В зависимости от ситуации, в которой появляется на страницах рассказа персонаж, вводимый писателем с помощью имени собственного, меняется и антропонимическая конструкция. Вариативность антропонимов персонажей зависит и от того, в авторской или персонажной речи появляется онимная интродуктивная номинация действующего лица, ведь полное имя является принадлежностью авторского всезнания. Наблюдение показало, что онимная интродуктивная номинация персонажа – это прерогатива автора, поэтому выбор той или иной комбинации антропонимов целиком зависит от особенностей творческой манеры подачи «формулы имени».

Опираясь на уже существующие исследования категории собственных имен в творчестве А. Чехова [6; 7; 17], отметим, что для раннего творчества Чехова-юмориста характерны комические имена, выступающие как одно из средств достижения краткого, сжатого художественного повествования. Поздний же Чехов отказывается от подчеркнутой характеристической семантики имен собственных: теперь нейтральные фамилии сопровождаются прозвищными, оценочными номинациями. Введенные А. П. Чеховым фамилии, имена, отчества органически вплетены в словесную ткань рассказов, и единство это достигается, главным образом, их лексической общностью, так как общеупотребительная бытовая лексика явилась главным источником формирования фамилий, а имена и отчества отбирались с учетом распространенности, архаичности, иноязычности, социальной значимости. А антропонимы экспрессивного характера, которые включались автором с художественно-изобразительной целью, дополняют собой ряды лексических элементов, составивших своеобразие стиля А. П. Чехова.

Одночленные конструкции, преобладающие при интродуктивной номинации персонажа в чеховских рассказах, включают в себя личные имена (30 %), фамилии (29 %) и отчества (1 %).

Наиболее часто писатель использует полную форму личных имен: *Николай, Любим, Матвей, Пелагея* (16 %); деминутивы (11 %) как без суффиксов – *Лиза, Гриша, Саша*, так и с ними – *Егорушка, Анюта, Агаша* не менее распространены. Зато редки случаи экспрессивных и разговорно-нейтральных форм личных имен: *Николашка, Степка, Варька* (3 %).

Фамилия персонажа (*Лаптев, Еришаков, Галкин, Самойленко, Луганович, Кукин*) как одночленная антропонимическая модель – частый прием интродукции героя на страницах рассказов А. П. Чехова.

Второй вид антропонимических конструкций включает двучленные модели, представленные следующими конкретными разновидностями: 1) сочетание личного имени и фамилии (8 %); 2) сочетание имени и отчества персонажа (22 %).

В конструкции «Имя + Фамилия» отмечен ряд вариантов, связанных с употреблением той или иной формы личного имени. Наиболее часто встречаются сочетания имени в полной форме с фамилией – *Савелий Гыкин, Яков Смирнов, Степан Ключков*, хотя присутствуют и варианты сочетания деминутивов с фамилией – *Митя Кулдаров, Саша Смирнов, Машенька Павлецкая*.

В конструкции «Имя + Отчество» обращает на себя внимание употребление отчеств: наряду с небольшим количеством полных литературных форм – *Николай Степанович, Петр Игнатьевич* – применялись разговорные формы (произносительная норма) отчеств – *Иван Андреич, Михаил Аверьяныч*, а также отчества на *-ов, -ев* – *Иван Васильев, Иона Потапов*, имеющие официальный, приказной тон.

Третий вид антропонимических конструкций описывается трехчленной моделью «Имя+Отчество+Фамилия» (9 %) или «Фамилия+Имя+Отчество» (1 %): *Ефим Захарыч Фендриков, Моисей Ильич Шахкес; Цыбукин Григорий Петров, Ярцев Иван Гаврилыч*. Столь официальное представление героя позволяет автору, во-первых, беспристрастно познакомить с ним читателя, а во-вторых, дает возможность в дальнейшем именовать данного героя любым из антропонимов.

А. Куприн тоже отдает предпочтение одночленным моделям антропонимов при интродуктивной номинации персонажа с явным преобладанием номинации героя по фамилии (39 %): *Свищев, Грузов, Дружинин*. Причем встречаются номинации по фамилии рода, семьи – семья *Зиненок, Покромцевы*.

Не менее распространена в рассказах А.И. Куприна номинация героя по личному имени (27 %) как в полной форме (13 %) – *Зоя, Лука, Николай, Харитина*, так и в деминутивной (14 %) – *Сашенька, Ника, Женя*. Личные имена в экс-

пресивной форме (*Дуняша, Аннушка, Леночка*) и в разговорно-нейтральной (*Сашка, Ленька, Васька, Любка*) крайне редки.

Прозвища и отчества как разновидности одночленной модели антропонимов в качестве интродуктивной номинации персонажа встречаются весьма редко: прозвища: *«Матаня», Ванька-Встанька*; отчества: *Мануйлиха, Прохоровна*.

Двучленные модели составляют 22 % от всего количества контекстов с собственным именем, причем в основном это номинации по имени и отчеству (13 %): *Павел Никифорович, Ольга Петровна, Анна Фридриховна*. В отличие от чеховской манеры употребления отчеств, купринские герои номинированы по полной форме отчества.

Модель «Имя (полная форма или деминутив) + Фамилия» довольно немногочисленна – 9 %: *Никифор Чурбанов, Аркаша Юрлов*.

Трехчленная конструкция представлена только формулой «Личное имя + Отчество + Фамилия»: *Тарас Гаврилович Остапчук, Иван Иванович Семенюта*.

Следует подчеркнуть, что имя собственное не всегда выступает непосредственным первичным обозначением персонажа – 35 % от всего числа контекстов с антропонимами у Чехова и 25 % – у Куприна. Обычно действующее лицо вводится в повествование сочетанием имени собственного с именем нарицательным, характеризующим персонаж. Поэтому небезынтересно проанализировать, какие признаки-характеристики персонажа наиболее часто сочетаются с именем собственным при интродукции. Сразу определимся, что в этих словосочетаниях более значимо: имя собственное или нарицательное. Несмотря на то, что собственное имя выполняет идентифицирующую функцию и имеет значение «индивида, не похожего ни на какие другие индивиды», при сочетании с детерминантами оно не несет основной смысловой нагрузки. Более значимыми в этих словосочетаниях являются имена нарицательные, поскольку они содержат главную информацию о персонаже, характеризуя его по роду занятий, внешнему виду, социальному положению. С точки зрения синтаксиса такие словосочетания, как *«N-ский купец Иван Иванович Кузьмичов»* (А. Чехов «Степь»), *«козачий есаул Сиротко»* (А. Куприн «Брегет»), называются оппозитивными определениями с синтаксической связью – корреляцией. В качестве определяющего при корреляции рассматривается оппозитив, то есть имя нарицательное: *купец, козачий есаул*.

Отметим, что наиболее распространенным признаком, сочетающимся с именем собственным и характеризующим героя в интродукции, является номинация по роду деятельности: 41 % контекстов такого характера в чеховской прозе, 50 % – в купринской:

«Укладкой растений распоряжался сам садовник, Михаил Карлович, почтенный старик, с полным бритым лицом...» [18, VIII, с. 297].

«Всеми делами ворочал бельгийский инженер Андреа, полуполяк, полушвед по национальности...» [8, I, с. 150].

Выводы. Таким образом, были проанализированы интродуктивные поэтонимы в художественном наследии русских авторов А. П. Чехова и А. И. Куприна.

Как показывает наше исследование, для антропонимикона и А. П. Чехова, и А. И. Куприна характерны все три разновидности моделей антропонимов: одночленные, двучленные и трехчленные. Если сравнивать антропонимическое словопотребление этих двух писателей, то общая картина вырисовывается довольно сходной: и Чехов, и Куприн отдают предпочтение одночленным моделям (60 % и 68 % соответственно), нежели двучленным (30 % и 22 %) или трехчленным (10 % и 10 %). Казалось бы, никаких существенных отличий, но это только на количественном уровне. Миллион тонких нюансов раскрывает своеобразие мастерства ка-

ждого из художников слова и свидетельствуют о принципиально разных подходах к антропонимической номинации.

Отбор имен собственных в рассказах осуществлялся авторами мотивированно, в соответствии с замыслом, и демонстрирует отношение к имени как носителю традиций наречения, устоявшейся оценки. Поэтонимы предстают как единицы конкретного идиолекта, отражая определенный фрагмент картины мира писателей. Интродуктивная антропонимическая номинация выявила мощный текстопостроительный потенциал онимов.

Библиографические ссылки

1. **Васильева Н. В.** Собственное имя в мире текста / Н. В. Васильева. – М. : Акад. гуманитар. исслед., 2005. – 244 с.
2. **Горбаневский М. В.** Ономастика в художественной литературе : Филологические этюды / М. В. Горбаневский. – М. : Изд-во УДН, 1988. – 88 с.
3. **Ермолович Д. И.** Имена собственные на стыке языков и культур / Д. И. Ермолович. – М. : Р. Валент, 2001. – 200 с.
4. **Калинкин В. М.** От литературной ономастики к поэтонимологии / В. М. Калинкин // Логос ономастики. – 2006. – № 1. – С. 81–89.
5. **Карпенко Ю. А.** Имя собственное в художественной литературе / Ю. А. Карпенко // Филологические науки. – 1986. – № 4. – С. 34–40.
6. **Колоколова Л. И.** Имя собственное в раннем творчестве А. П. Чехова / Л. И. Колоколова. – К., 1961. – 76 с.
7. **Кунтыш М. Ф.** О номинации персонажей в рассказах А. П. Чехова / М. Ф. Кунтыш // Вестник Белорусского ун-та. – Серия 4. – Филология. – 1990. – № 2. – С. 37–41.
8. **Куприн А. И.** Собр. соч. : в 5-ти тт. / А. И. Куприн. – ТТ. I – V. – М., 1982.
9. **Магазаник Э. Б.** Ономапозитика, или «говорящие имена в литературе» / Э. Б. Магазаник. – Ташкент, 1978. – 146 с.
10. **Михайлов В. Н.** Роль ономастической лексики в структурно-семантической организации художественного текста / В. Н. Михайлов // Русская ономастика : сб. науч. тр. – Одесса, 1984. – С. 101–109.
11. **Никонов В. А.** На пути к теории собственного имени / В. А. Никонов // Конференции по топонимике Сев.-Запад. зоны СССР. – Рига, 1966. – С. 12–13.
12. **Руденко Д. И.** Имя в парадигмах «философии языка» / Д. И. Руденко. – Х. : Основа ХГУ, 1990. – 229 с.
13. **Словарь русского языка** : в 4-х тт. – М., 1981–1984.
14. **Суперанская А. В.** Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская. – М. : Наука, 2007. – 368 с.
15. **Турута И. И.** Собственное имя в художественной речи А. М. Горького (прозвища и фамилии) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / И. И. Турута. – К., 1985. – 22 с.
16. **Фонякова О. И.** Имя собственное в художественном тексте : учеб. пособие / О. И. Фонякова. – Л. : Ленинград. гос. ун-т, 1990. – 104 с.
17. **Хазагеров Т. Г.** Стилистические функции антономасии и трудности ее выявления в рассказах А. П. Чехова / Т. Г. Хазагеров // Языковое мастерство А. П. Чехова. – Ростов, 1988. – С. 7–14.
18. **Чехов А. П.** Собр. соч. : в 12-ти тт. / А. П. Чехов. – ТТ. I–IX. – М., 1985.
19. **Шумарина Т. Ф.** Антропонимическая вариативность в речевой коммуникации / Т. Ф. Шумарина // Русская ономастика : сб. науч. тр. – Одесса, 1984. – С. 130–136.

Надійшла до редколегії 21.02.13

С. Я. Литвак

Класичний приватний університет (м. Запоріжжя)

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ГРАМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ АНГЛІЙСЬКОГО ДІЄСЛОВА

Проаналізовано деякі дискусійні питання категорій англійського дієслова: про граматичну форму майбутнього часу, про семантичний зміст тривалих і нетривалих форм дієслова, про самостійний характер категорії перфекта, про статус категорії стану і способу.

Ключові слова: граматична форма, категорія, опозиція, майбутній час, тривалі і нетривалі форми дієслова, перфект, стан, спосіб.

Проанализированы некоторые спорные вопросы категорий английского глагола: о грамматической форме будущего времени, о семантическом содержании видовых форм, о самостоятельном характере категории перфекта, о статусе категорий залога и наклонения.

Ключевые слова: грамматическая форма, категория, оппозиция, будущее время, вид, перфект, залог, наклонение.

The article deals with the analysis of some disputable problems of verb categories: on the grammatical form of the future tense, on the semantic content of aspect forms, on the specific character of the category of perfect, on the status of the categories of voice and mood.

Key words: grammatical form, category, opposition, future tense, aspect, perfect, voice, mood.

Незважаючи на те, що наприкінці ХХ ст. з'явилася ціла низка фундаментальних досліджень з теоретичної граматики англійської мови [8; 29; 40; 44; 49; 52], деякі її питання все ще залишаються невирішеними. *Метою* нашої статті є розгляд дискусійних питань категорій англійського дієслова. Поставлена мета зумовила необхідність розв'язання таких завдань: 1) довести наявність граматичної форми майбутнього часу в сучасній англійській мові; 2) з'ясувати семантичний зміст тривалих і нетривалих форм дієслова; 3) довести самостійний характер категорії перфекта; 4) виявити статус категорії стану і способу.

1. Деякі лінгвісти заперечують наявність граматичної форми майбутнього часу в сучасній англійській мові. Їхні аргументи чітко визначені Л. С. Бархударовим:

- 1) дієслова *shall* і *will* належать до модальних дієслів;
- 2) значення майбутнього часу в англійській мові виражається різними засобами;
- 3) сполучення *shall/will* + інфінітив не відповідають визначенню аналітичних форм, тому що вони не побудовані на переривчастих морфемах [2, с. 126-127].

На наш погляд, можна висунути такі контраргументи.

Дієслова *shall* і *will*, хоч і належать до модальних, разом з тим уживаються і як допоміжні дієслова – показники майбутнього часу, причому в сучасній англійській мові допоміжне дієслово *will* фактично витіснило дієслово *shall* у першій особі. Вживання *will* з першою особою визнається нормативним у деяких британських посібниках уже в середині ХХ ст. [47, с. 79]. Цей процес раніше завершився в американському варіанті англійської мови, де взагалі відсутнє дієслово *shall* як показник майбутнього часу. Американський варіант виступив як стимулятор укаazanого процесу в британському варіанті, де також з усіма особами все частіше вживається дієслово *will*, виражаючи майбутній час без будь-яких модальних відтінків.

Це явище особливо властиве розмовній мові: *I will have to go there; Where will you be? – I will be at home* [27, с. 154].

У першому прикладі *will* вживається з дієсловом *have (to)*, що означає вимушену необхідність виконання дії, тому в даному разі виключено значення наміру або бажання виконати дію, яке традиційно приписується дієслову *will*, коли воно вжито з першою особою. У другому прикладі констатується місцеперебування мовця в майбутньому – тут дієслово *will* також позбавлене модального відтінку.

Заслуговує на увагу той факт, що нині дієслово *will* часто вживається з першою особою у британському варіанті навіть у питальній формі (*will I? will we?*), де нещодавно віддавали перевагу дієслову *shall* [43, с. 110].

Значення майбутньої дії в англійській мові, дійсно, виражається різними засобами. Зокрема, ще кілька десятків років тому дуже поширеною, особливо в розмовній мові, стала конструкція *be going + інфінітив*. На її високу частотність указують С. С. Беркнер [5, с. 144–145] і М. Я. Блох [7, с. 151].

Як відомо, граматичні явища можна описувати у напрямку «від форми до значення» або у напрямку «від значення до форми». У зв'язку з цим треба зазначити, що зарубіжні дослідники, які заперечують наявність граматичної форми майбутнього часу, при розгляді понять *present*, *past*, *future* допускають непослідовність: вони аналізують *present* і *past* у напрямку «від форми до значення», а *future* – у напрямку «від значення до форми» і, назвавши декілька засобів вираження майбутньої дії, таким чином доводять, що майбутнього часу в англійській мові не існує [44, с. 453–456].

Слід підкреслити, що вираження екстралінгвістичної категорії різними мовними засобами – явище природне і закономірне. До речі, не тільки значення майбутнього, але й значення минулого виражається різними засобами, але на цій підставі ми не доходимо висновку про відсутність минулого часу в англійській мові.

Якщо аналітичним формам англійського дієслова притаманні переривчасті морфеми, то це не означає, що у цього правила не може бути жодного винятку. Адже «в мові немає нічого прямолінійного, одномірного»; «мова – це система і антисистема» [28, с. 73].

Крім того, ми вважаємо, що в цьому випадку варто зіставити форму *will + інфінітив* з аналогічними формами інших мов, зокрема, німецької (*werden + інфінітив*) і української (*бути + інфінітив*), де відповідні сполучення являють собою аналітичні форми. Тут варто навести слова М. П. Кочергана: «...Зіставне вивчення мов важливе не тільки для типологічних досліджень, а й для внутрішніх студій, оскільки сприяє виявленню того, що може бути непоміченим при суто внутрішньомовному аналізі» [26, с. 3].

Навіть якщо розглядати *shall* і *will* як лише модальні дієслова, все одно доведеться визнати наявність граматичної форми майбутнього часу, яка виражається за допомогою граматичного маркера [I] – на письмі 'll [1, с. 110].

На думку І. Б. Хлебнікової, «редукція допоміжних дієслів 'll відображає кінцевий етап драматизації» [39, с. 107].

За нашими даними, в сучасній англійській розмовній мові майбутня дія виражається, головним чином, граматичними формами майбутнього часу (переважно з допоміжним дієсловом *will* або маркером 'll). Наприклад, у романі британської письменниці С. Селліс «*The Apple Barrel*» ужито 535 форм майбутнього часу поряд із 66 зворотами *be going + інфінітив*. У романі американського письменника Б. Маламуда «*Dubin's Lives*» співвідношення форм майбутнього часу із зворотами

be going + інфінітив становить 97 : 3. Ці дані узгоджуються з положенням І. С. Бика про те, що конструкція *shall/will* + інфінітив є основним засобом реалізації футуральності в британському і американському варіантах англійської мови [6, с. 9].

Цікаво, що носії англійської мови на рівні інтуїтивної статистики теж дотримуються такої думки. Як зазначає Р. Морсбергер, на питання: чим виражається майбутня дія в англійській мові? – більшість її носіїв відповіли б, що вона виражається майбутнім часом [51, с. 105].

2. Вид визначається як граматична категорія дієслова, що передає характер плинності дії, виражену дієсловом. Протиставлення аспектуальних значень виступає як вид, якщо воно отримує в мові статус граматичної категорії. Інакше воно розглядається як семантична (поняттєва) категорія [9, с. 83].

Проте деякі лінгвісти вважають категорією виду відтінки лексичного значення дієслів, а також лексико-синтаксичні засоби, які передають характер плинності дії, зокрема, її початок, кінець, багаторазовість, граничність чи неграничність. Наприклад, Е. Крейзінга стверджував, що дієслово *to sit* – недоконаного виду, а дієслово *to sit down* – доконаного [50, с. 222]. А Дж. Керм, виходячи з лексичного і лексико-синтаксичного критеріїв, виділив п'ять видів: тривалий, починальний, результативний, граничний і багаторазовий [45, с. 373–386]. Таке ж розуміння сутності виду трапляється і в роботах окремих сучасних лінгвістів. Так, В. В. Гуревич вважає, що видові значення в англійській мові є лише нашаруванням на основне значення дієслівної форми; вони не протиставляються як граматичні форми, а лише пов'язані з особливостями лексичного значення і типом контексту [13, с. 12].

Змішування граматичних і неграматичних засобів вираження видових значень зазнавало і зазнає критики багатьох дослідників. Ще Г. Суїт зазначав, що різниця у тривалості дії між *fell* та *lay* у фразях *he fell down* та *he lay there nearly an hour* або *to laugh* та *to burst out laughing* не має нічого спільного з граматиною, оскільки воно виражається не за допомогою граматичних форм, а за допомогою лексичного значення дієслів [53, с. 105]. Б. О. Ільш так прокоментував вищезгадане твердження Е. Крейзінга: «Тут, по суті, розглядається не вид як граматична категорія, а видова забарвленість дієслова як лексичної одиниці» [22, с. 163]. Е. Я. Мороховська підкреслює, що визнання морфологічного характеру виду дає змогу виключити з видових значень різні лексичні та лексико-синтаксичні засоби їхнього вираження [30, с. 135]. На неприпустимість змішування видового характеру дієслова і граматичної категорії виду вказує і В. М. Сердюк [35, с. 230].

Визначення семантики тривалих і нетривалих форм залежить від методологічного підходу до аналізу категорії виду. Як відомо, існує три основних трактування тривалих форм:

- 1) вони є формами часу;
- 2) вони є видо-часовими формами;
- 3) вони репрезентують тривалий вид.

Прихильники першого погляду (наприклад, О. Есперсен, Н. Ф. Іртенєва) заперечують наявність граматичної категорії виду в сучасній англійській мові. О. Есперсен розглядав утворення типу *is writing, was writing, will be writing* як часові форми, що виражають дію обмеженої тривалості [17, с. 323]. Н. Ф. Іртенєва назвала тривалі форми нарівні з перфектними відносними часовими формами [23, с. 103].

Прихильники другої точки зору (наприклад, В. М. Ярцева, В. Я. Плоткін, І. П. Іванова) вважають, що категорію виду неможливо відокремити від категорії часу. На думку В. М. Ярцевої, вид як характеристика дії, вираженої дієсловом, представлений в англійській мові за допомогою часових дієслівних форм [42,

с. 52]. В. Я. Плоткін характеризує вид і час як частини єдиної гіперкатегорії [31, с. 82]. І. П. Іванова вважає, що тривалі форми є одним з парадигматичних розрядів англійської видо-часової системи [21, с. 54].

Третій погляд був висловлений півстоліття тому О. І. Смирницьким [37, с. 321–328]. Його правомірність обґрунтовується за допомогою принципу бінарності опозицій англійського дієслова. З цієї точки зору форми типу *writes – is writing, wrote – was writing, will write – will be writing* протиставлені одна одній не як форми часу, оскільки обидві виражають один і той самий час – відповідно теперішній, минулий або майбутній; указані опозиції конституюють іншу граматичну категорію, а саме категорію виду. Можливість розрізнення категорій виду і часу можна довести за допомогою аналізу різного роду опозицій, до яких входить одна й та сама дієслівна форма. Протиставляючи форму *was writing* формі *is writing*, ми виділяємо категорію часу; протиставляючи форму *was writing* формі *wrote*, ми виділяємо категорію виду.

Ця концепція відображена в низці сучасних досліджень. Так, Дж. Каплан, зіставляючи дві пари речень: *Zellig is leaving – Zellig was leaving* та *Zellig left – Zellig was leaving*, зазначає, що у першій парі дієслово вжито в різних часах, а у другій – в різних видах [49, с. 190]. Р. Кверк та інші автори граматики «*A Comprehensive Grammar of the English Language*», аналізуючи речення *Joan sings well* та *Joan is singing well*, підкреслюють, що в обох випадках час дієслова один і той самий, а види різні [52, с. 197]. Н. О. Слюсарєва, коментуючи думку про неможливість розмежування категорій виду і часу, зазначає, що «мовний реальності більшою мірою відповідає трактування співіснування видових і часових значень у дієслівній формі як самостійних семантичних сфер» [36, с. 134–135].

Ми поділяємо точку зору О. І. Смирницького, яка, до речі, набула значного поширення в українській германістиці [4, с. 165–166; 19, с. 75; 25, с. 116; 30, с. 145; 38, с. 137–139].

Характеризуючи семантичний зміст тривалої форми, одні дослідники підкреслюють його принципову відмінність від значення нетривалої форми; інші називають семи, що становлять зміст тривалого виду; треті дають формулювання його інваріантного значення.

Так, О. І. Смирницький указує, що форма тривалого виду звертає увагу на плин дії та розвиток процесу, тоді як форма загального виду передає сам факт дії [37, с. 322]. Л. С. Бархударов вважає, що семантичний зміст форми тривалого виду може бути зведений до двох елементарних сем: тривалість дії та її конкретність [2, с. 115]. Н. О. Слюсарєва зазначає, що інваріантним значенням тривалого виду, незалежним від контексту, є значення динамічної тривалості, продовження дії [36, с. 145].

Як зазначає О. А. Комарова, деякі лінгвісти, зіставляючи нетривалу і тривалу форми англійського дієслова (*goes – is going*), доходять висновку, що видове значення притаманне лише тривалій формі (*is going*), у той час як нетривала форма (*goes*) позбавлена будь-якого видового значення, оскільки вона має занадто невизначене і дуже широке значення [24, с. 53].

Цей висновок означає заперечення наявності категорії виду в англійській мові, оскільки неодмінною умовою існування будь-якої граматичної категорії у будь-якій мові є наявність мінімум двох протиставлених одна одній форм з однорідним граматичним значенням. У мові не може бути одного виду, як і одного відмінка або одного стану.

Крім того, указаний висновок суперечить загальнотеоретичному положенню про значення немаркованого члена морфологічної привативної опозиції, яке дійсно є дуже широким, невизначеним, розпливчастим. Згідно із загальним положенням, сформульованим Р. О. Якобсоном, маркований член морфологічної привативної опозиції виражає певну семантичну ознаку (А), а немаркований член опозиції не виражає цієї ознаки, хоч і не виключає її; немаркований член опозиції використовується насамперед для позначення протилежної ознаки (не-А), але він може також використовуватись і для імпліцитного вираження ознаки А [48, с. 74; 10, с. 85].

Семантичний зміст немаркованого члена можна визначити негативно – через значення маркованого як протилежного йому; у цьому разі це буде значення нетривалості та неконкретності дії. Поряд з цим можна дати і більш детальну характеристику значення нетривалої форми. Залежно від контексту дія, позначувана цією формою, може бути одноразово-раптовою, багаторазовою, такою, що триває протягом цілого періоду часу, або необмеженою у часі [2, с. 115].

Таким чином, категорія виду англійського дієслова є морфологічною категорією, яка представлена граматичними значеннями загального і тривалого видів.

3. Питання про місце перфекта в системі граматичних категорій англійського дієслова, як і раніше, викликає багато дискусій.

Основними трактуваннями англійського перфекта є такі:

1) перфект – це категорія часу [17, с. 314];

2) перфект – це категорія виду [46, с. 289];

3) перфект – це самостійна граматична (морфологічна) категорія, а саме категорія часової віднесеності, відмінна як від категорії часу, так і від категорії виду.

Останній підхід був запропонований півстоліття тому О. І. Смирницьким [37, с. 39]. Його правомірність обґрунтовується доказом від протилежного [11, с. 123] і за допомогою дистрибутивного аналізу [35, с. 233]. Ми поділяємо цю точку зору.

Відомо, що в сучасному усному мовленні вживаються синтетичні перфектні форми, тобто перфектні форми без допоміжного дієслова *have*: *I seen them*; *We been hear* [15, с. 6]. На нашу думку, існування таких форм є додатковим доказом того, що перфект не є категорією часу, бо в них немає жодного показника-часу.

Слід зазначити, що більшість сучасних зарубіжних англістів розглядають перфектні форми поряд з тривалими як видові [44, с. 73; 52, с. 97]. Однак, як справедливо зауважує В. М. Сердюк, прогресив та перфект не можуть бути протиставлені у бінарній опозиції: вони протиставляються не одне одному, а простим формам, тобто нетривалим, неперфектним [34, с. 12].

Отже, перфект – це самостійна морфологічна категорія англійського дієслова.

4. Складність аналізу категорії стану, зокрема, пояснюється тим, що ця категорія, будучи вираженою морфологічними формами дієслова, тісно пов'язана із синтаксичним рівнем мови, на що вказують багато дослідників. Наприклад, О. А. Жаборюк зазначає, що «категорія стану знаходиться в епіцентрі синтаксису» [18, с. 90].

У зв'язку з цим, на наш погляд, потребує уточнення одне з поширених визначень стану як граматичної категорії, що виражає різні відношення між суб'єктом і об'єктом дії.

По-перше, необхідно підкреслити, що йдеться про граматичний суб'єкт і граматичний об'єкт, а не про семантичний суб'єкт і семантичний об'єкт. За справедливим зауваженням С. О. Шубіка, «ніякої зміни напрямку процесу з переходом від активної форми дієслова до пасивної не відбувається: процес завжди спрямований від агенса до пацієнта» [41, с. 46]. По-друге, вищевказане ви-

значення може бути застосовано лише до тричленних конструкцій, бо у двочленних пасивних конструкціях суб'єкт дії не згадується.

Сутність категорії стану чітко сформульована у визначенні О. А. Холодовича, згідно з яким активний стан виражає відношення, при якому підмет речення збігається з семантичним суб'єктом; пасивний стан виражає відношення, при якому підмет речення не збігається з семантичним суб'єктом (цит. за: [21, с. 75]).

Необхідно зазначити, що при аналізі категорії стану недостатньою мірою враховується принципова відмінність між двочленними і тричленними пасивними конструкціями.

Двочленна активна конструкція ($N + V_{\text{active}}$) і двочленна пасивна конструкція ($N + V_{\text{passive}}$) позначають різні реальні ситуації: *John loves*; *John is loved*. Тричленна активна конструкція ($N + V_{\text{active}} + N_1$) і тричленна пасивна конструкція ($N_1 + V_{\text{passive}} + \text{by} + N$) позначають одну й ту саму реальну ситуацію, виражають одне й те саме відношення між суб'єктом і об'єктом дії: дія завжди спрямована від суб'єкта до об'єкта: *John loves Mary*; *Mary is loved by John*. Однак зміна форми стану спричиняє зміну синтаксичної структури речення.

У результаті заміни активної форми стану пасивною у двочленній конструкції підмет стає об'єктом дії; у тричленній конструкції підмет стає об'єктом, а додаток – суб'єктом дії. Відповідна перебудова синтаксичної конструкції спричиняє зміну тема-рематичного членування речення [2, с. 112].

Таким чином, категорію стану англійського дієслова можна кваліфікувати як морфолого-синтаксичну.

5. Ще більш дискусійною є категорія дієслівного способу. Згідно з традиційним визначенням, категорія способу – це категорія дієслова, що виражає відношення дії до дійсності з точки зору мовця [9, с. 321].

Існуючі теорії у більшості випадків розглядають спосіб як категорію морфологічну [3, с. 226; 14, с. 54; 21, с. 68; 33, с. 46]. Категорія способу дієслова є морфологічним (ширше – граматичним) ядром функціонально-семантичної категорії модальності [20, с. 86].

Оскільки модальність є одним із компонентів найважливішої властивості речення – предикативності, – категорія способу пов'язана із синтаксичним рівнем мови. Тому деякі граматисти поряд з морфологічним способом виділяють синтаксичний спосіб. Так, В. М. Ярцева поділяє думку авторів «Граматики современного русского литературного языка» (1970 р.) про те, що морфологічний спосіб слід відрізнити від синтаксичного способу, який використовує морфологічні форми дієслова для вираження об'єктивно-модальних значень речення [42, с. 55].

І. Р. Вихованець зазначає, що дієслівні категорії способу і часу можна кваліфікувати як загальносинтаксичні категорії, оскільки вони закріплені у сфері синтаксису, характеризуючи основну синтаксичну одиницю (речення) з боку модальності та часу [12, с. 44].

Д. А. Штелінг взагалі не вважає спосіб категорією дієслова. На його думку, це «категорія всього предикативного ядра в цілому, ширше – повідомлення когось про щось» [40, с. 48].

Інша причина синтаксичного трактування категорії способу полягає в тому, що, як указує В. О. Плунгян, в романських і германських мовах морфологічні форми способів з часом зазнали сильної десемантизації та правила їхнього вживання в підрядних реченнях почали набувати все більш формального характеру, тобто синтаксична функція грамам способу стала домінуючою [32, с. 320].

Так, Є. А. Реферовська вказує, що в німецькій мові форми непрямих способів (кон'юнктив і кондиціоналіс) уживаються у передачі «чужої» мови, але можуть і не містити в собі сумніву в істинності повідомлення: *man sagt, er sei hier* (кажуть, він тут), *er sagt, sie wurde singen* (він каже, вона буде співати) [9, с. 321].

М. К. Сабанєєва говорить про модальні й амодальні способи у французькій та італійській мовах і наводить приклади підрядних речень, в яких треба обов'язково вжити кон'юнктив незалежно від реальності/нереальності дії [33, с. 47].

На наш погляд, прикладом домінуючої синтаксичної функції граєм суб'юнктива є його вживання в порівняльних реченнях, що приєднуються до головного речення за допомогою сполучників *as if, as though*: *She is looking at me as if she saw me for the first time*. – Вона дивиться на мене так, наче бачить мене вперше; *You speak as though nothing had happened*. – Ви говорите так, наче нічого не трапилось.

Слід підкреслити, що в сучасній англійській мові існує тенденція вживати замість непрямих способів дійсний спосіб. Як зазначає Дж. Каплан, безфлексійний суб'юнктив, що вживається для вираження побажання, виходить з ужитку. Він наводить такий приклад з американської газети: *It is crucial that each student brings his or her registration permit to the registration site* [49, с. 186].

За нашими спостереженнями, це явище характерне і для британського варіанта англійської мови. Ось приклади з британської газети «The Daily Telegraph»: *Mintel suggests that this generation has traditionally had high expectation* (August 23, 1995); *I feel as though someone has hit me though the heart* (March 25, 1994).

У зв'язку з розглядом статусу способу в англійській мові заслуговує на особливу увагу думка П. С. Єрмолаєвої про необхідність розрізнення власне морфології та синтоморфології як різних розділів граматики [16, с. 31].

Якщо виходити з критерію форми і зважити на те, що: 1) в сучасній англійській мові немає морфологічно виражених форм імператива; 2) форми непрямих способів у більшості випадків омонімічні або формам індикатива, або сполученням модальних дієслів з інфінітивом; 3) вживання непрямих способів, як правило, синтаксично зумовлено, то категорію способу можна зарахувати до синтоморфології, бо «морфологічну парадигму виведено у цьому разі із синтагматики, синтаксичні засоби виявляються на службі у морфології» [16, с. 29].

Таким чином, категорія дієслівного способу в сучасній англійській мові є синтоморфологічною.

На підставі вищевикладеного можна зробити такі висновки:

- 1) у сучасній англійській мові існує граматична форма майбутнього часу, яка є основним засобом реалізації семантичної категорії футуральності;
- 2) семантичним змістом форми тривалого виду, незалежним від контексту, є значення тривалості та конкретності дії. Семантичним змістом форми нетривалого виду, незалежним від контексту, є значення нетривалості й неконкретності дії;
- 3) перфект – це самостійна морфологічна категорія англійського дієслова, відмінна як від категорії часу, так і від категорії виду;
- 4) у сучасній англійській мові категорія стану є морфолого-синтаксичною, а категорія способу – синтоморфологічною.

На основі загальнотеоретичних положень, використаних у цій статті, можна визначити статус й інших категорій англійського дієслова.

Бібліографічні посилання

1. **Александрова О. В.** Современный английский язык: Морфология и синтаксис / О. В. Александрова, Т. А. Комова. – М. : МГУ, 1998. – 208 с.
2. **Бархударов Л. С.** Очерки по морфологии современного английского языка / Л. С. Бархударов. – М. : Высш. шк., 1975. – 156 с.
3. **Безпояско О. К.** Граматика української мови / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
4. **Березинський В. П.** Дієслово / В. П. Березинський, А. М. Муховецький // Порівняльні дослідження з граматики англійської, української, російської мов. – К. : Наук. думка, 1981. – С. 157–234.
5. **Беркнер С. С.** Проблемы развития разговорного английского языка в XVI–XX вв. / С. С. Беркнер. – Воронеж : Воронеж. ун-т, 1978. – 230 с.
6. **Бик І. С.** Категорія футуральності в сучасній англійській мові та засоби її реалізації (на матеріалі американських політологічних текстів) : автореф. дис. ... канд. філол. наук / І. С. Бик. – Л. : Львів. держун-т ім. І. Франка, 1995. – 26 с.
7. **Блох М. Я.** Теоретическая грамматика английского языка / М. Я. Блох. – М. : Высш. шк., 1983. – 383 с.
8. **Блох М. Я.** Теоретические основы грамматики / М. Я. Блох. – М. : Высш. шк., 2000. – 150 с.
9. **Большой энциклопедический словарь. Языкознание.** – М. : Большая Российская энциклопедия, 1998. – 658 с.
10. **Бондарко А. В.** Грамматическая категория и контекст / А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1971. – 227 с.
11. **Бублик Г. І.** Системний статус перфектних форм у деяких індоєвропейських мовах / Г. І. Бублик, Б. Й. Роговська // Нариси з контрастивної лінгвістики. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 120–126.
12. **Вихованець І. Р.** Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
13. **Гуревич В. В.** Проблемы семантической производности в грамматике : автореф. дисс. ... д-ра філол. наук / В. В. Гуревич. – М. : МГПИ, 1987. – 26 с.
14. **Гусарова Н. В.** О сослагательном наклонении в английском языке / Н. В. Гусарова // Спорные вопросы английской грамматики. – Л. : ЛГУ, 1987. – С. 53–63.
15. **Дроздова Н. Н.** Перфект без вспомогательного глагола have : автореф. дисс. ... канд. філол. наук / Н. Н. Дроздова. – М. : МГПИ, 1974. – 21 с.
16. **Ермолаева Л. С.** Очерки по сопоставительной грамматике германских языков / Л. С. Ермолаева. – М. : Высш. шк., 1987. – 128 с.
17. **Есперсен О.** Философия грамматики / О. Есперсен. – М. : УРСС, 2002. – 404 с.
18. **Жаборюк О. А.** Категорія стану в сучасній англійській мові та індоєвропейський синтаксичний процес / О. А. Жаборюк. – Одеса : Маяк, 1998. – 204 с.
19. **Жлуктенко Ю. О.** Порівняльна граматики української та англійської мов / Ю. О. Жлуктенко. – К. : Рад. шк., 1960. – 160 с.
20. **Загнітко А. П.** Дієслівні категорії в синтагматичній і парадигматичній / А. П. Загнітко. – К. : НМК ВО, 1990. – 132 с.
21. **Иванова И. П.** Теоретическая грамматика современного английского языка / И. П. Иванова, В. В. Бурлакова, Г. Г. Почепцов. – М. : Высш. шк., 1981. – 285 с.
22. **Ильиш Б. А.** Современный английский язык / Б. А. Ильиш. – М. : Изд-во лит. на иностр. языках, 1948. – 347 с.
23. **Иртеньева Н. Ф.** Грамматика современного английского языка: теор. курс / И. Ф. Иртеньева. – М. : МГПИ, 1956. – 190 с.
24. **Комарова О. А.** Наклонение / О. А. Комарова // Теоретическая грамматика английского языка. – Л. : ЛГУ, 1983. – С. 56–63.
25. **Корунець І. В.** Порівняльна типологія англійської та української мов / І. В. Корунець. – К. : Либідь, 1995. – 238 с.

26. **Кочерган М. П.** Контрастивна семантика на порозі нового тисячоліття / М. П. Кочерган // Загальні проблеми зіставної семантики : зб. наук. ст. – Вип. 5. – К. : КДЛУ, 2001. – С. 3–8.
27. **Литвак С. Я.** Нові явища в іменниковій та дієслівній системах англійської мови / С. Я. Литвак // Вісник Дніпропетров. ун-ту. Мовознавство. – Вип. 9. – 2003. – С. 153–159.
28. **Маковский М. М.** Язык – мир – культура / М. М. Маковский // Вопросы языкознания. – 1997. – № 1. – С. 73–95.
29. **Мілих Н. Г.** Морфологія англійського дієслова / Н. Г. Мілих, В. С. Перебийніс, Е. П. Рукіна. – К. : Либідь, 1995. – 129 с.
30. **Мороховская Э. Я.** Основы теоретической грамматики английского языка / Э. Я. Мороховская. – К. : Вища шк., 1984. – 287 с.
31. **Плоткин В. Я.** Строй английского языка / В. Я. Плоткин. – М. : Высш. шк., 1989. – 239 с.
32. **Плунгян В. А.** Общая морфология / В. А. Плунгян. – М. : УРСС, 2000. – 383 с.
33. **Сабанеева М. К.** О сущности наклонения / М. К. Сабанеева // Вопросы языкознания. – 1994. – № 5. – С. 46–55.
34. **Сердюк В. М.** Еволюція, сучасний статус, функції тривалих та перфектних форм в англійській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук / В. М. Сердюк. – Х. : Харків. держуніверситет, 1997. – 18 с.
35. **Сердюк В. Н.** Проблема категориальной принадлежности длительных и перфектных форм в английском языке / В. Н. Сердюк // Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2000. – № 471. – С. 229–234.
36. **Слюсарева Н. А.** Проблемы функциональной морфологии современного английского языка / Н. А. Слюсарева. – М. : Наука, 1986. – 215 с.
37. **Смирницкий А. И.** Морфология английского языка / А. И. Смирницкий. – М. : Изд-во лит. на иностр. языках, 1959. – 440 с.
38. **Хаймович Б. С.** Теоретическая грамматика английского языка / Б. С. Хаймович, Б. И. Роговская. – М. : Высш. шк., 1967. – 298 с.
39. **Хлебникова И. Б.** Категория времени в микросистемах английского глагола / И. Б. Хлебникова // Иностранные языки в школе. – 1991. – № 4. – С. 107–108.
40. **Штелинг Д. А.** Грамматическая семантика английского языка. Фактор человека в языке / Д. А. Штелинг. – М. : МГИМО: ЧеРо, 1996. – 254 с.
41. **Шубик С. А.** Категория залога в немецком языке / С. А. Шубик // Структура предложения и словосочетания в индоевропейских языках. – Л. : Наука, 1979. – С. 43–51.
42. **Ярцева В. Н.** Контрастивная грамматика / В. Н. Ярцева. – М. : Наука, 1981. – 111 с.
43. **Allen W. S.** Living English structure / W. S. Allen. – Essex : Longman, 1997. – 338 p.
44. **Biber D. and Others.** Longman Grammar of Spoken and Written English / D. Biber and Others. – Essex : Longman, 1999. – 1204 p.
45. **Curme J. O.** Grammar of the English Language / J. O. Curme. – Vol. 3. – Boston, 1935. – 616 p.
46. **Chalker S.** The Oxford Dictionary of English Grammar / S. Chalker, E. Weiner. – Oxford : Oxford University Press, 1998. – 448 p.
47. **Eckersley C. E.** Essential English for Foreign Students / C. E. Eckersley. – London, 1955. – Book 1: Teacher's Book. – 154 p.
48. **Jakobson R.** Zur Struktur des russischen Verbums / R. Jakobson. – Prag, 1932. – 175 s.
49. **Kaplan Jeffrey P.** English Grammar: Principles and Facts / P. Jeffrey Kaplan. – N. Y., 1995. – 438 p.
50. **Kruisinga E. A.** Handbook of Present-Day English / E. A. Kruisinga. – Vol. 2. – Part 1. – Groningen, 1932. – 427 p.
51. **Morsberger R. E.** Commonsense Grammar and Style / R. E. Morsberger. – N. Y. : Thomas Y. Crowell Company, 1975. – 382 p.
52. **Quirk R. and Others** A Comprehensive Grammar of the English Language / R. Quirk and Others. – Essex : Longman, 1999. – 1779 p.
53. **Sweet H.** A New English Grammar / H. Sweet. – Part 1. – Oxford, 1940. – 499 p.

Надійшла до редколегії 14.02.13

УДК 811.161.1'42

Л. В. Мальцева

Горловский институт иностранных языков

ТЕКСТ КАК СИСТЕМА СУБТЕКСТОВ: СОПОСТАВИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА УЧЕБНЫХ И НАУЧНЫХ ТЕКСТОВ

Розглянуто питання про семантичну структуру навчального та наукового текстів. Розкрито об'єм поняття «субтекст» та «політекстуальність». Запропоновано зіставну характеристику навчального та наукового текстів.

Ключові слова: субтекст, політекстуальність, навчальний текст, науковий текст, субструктура.

Рассмотрен вопрос о семантической структуре учебного и научного текстов. Раскрыт объем понятий «субтекст» и «политекстуальность». Предложена сопоставительная характеристика учебного и научного текстов.

Ключевые слова: субтекст, политекстуальность, учебный текст, научный текст, субструктура.

In this article a question about semantic structure of educational and scientific texts is raised. The notion of subtext and polytext is revealed. The author gives comparable description of educational and scientific texts.

Keywords: polytextual system, subtext, educational and scientific texts.

Постановка и состояние изучения проблемы. В настоящее время особый интерес вызывает изучение структурности текста, а именно его политекстуальности. В малой степени изучены субтексты как научных, так и учебных текстов. **Цель** статьи – проанализировать субтексты учебного и научного текста. **Задача** статьи – дать сопоставительную характеристику двух видов текстов научного стиля. Данное исследование внесет вклад в изучение научного стиля и его жанровых разновидностей.

Структурность текста является одним из его главных свойств. Она находит свое выражение в языковых средствах и особых текстовых единицах, поддающихся вычленению, инвентаризации и определенной классификации.

Структура текста рассматривается в единстве линейной, формально-языковой и содержательно-смысловой сторон, т. е. как «многомерная и иерархическая содержательная организация целого текста, подчиненная авторскому замыслу, обусловленная комплексом экстралингвистических факторов, отражающая типовое содержание определенной сферы общения и деятельности, формирующая стилевую специфику данной разновидности текста и объективированная в текстовой ткани во взаимосвязях текстовых единиц, типовых текстовых подсистем, композиции и других составляющих поверхностной формы текста» [1, с. 14].

Структурность текста предполагает его членимость, т. е. возможность выделения в нем взаимообусловленных единиц. С точки зрения формальной и содержательной структуры, можно выделить различные конструктивные единицы текста: абзац, сверхфразовое единство, смысловой блок, сложное синтаксическое целое, строфу, синтагму, высказывание, коммуникат, микротекст, тематический отрезок. Однако «ни один вид членения не может претендовать на то, чтобы быть принятым за единственно правильное» [6, с. 11], поскольку, являясь сложным объектом, текст допускает несколько типов сегментации. Однако, несмотря на наличие различных подходов к проблеме сегментации текста, последний понимает-

ся как структурированное единство высшего ранга, которое состоит из языковых единиц и способно оказывать влияние на эти единицы.

Следовательно, учебный текст (УТ) является сложно организованной политекстуальной системой, которая обеспечивается совокупностью признаков, среди которых важнейшее значение имеют смысловая и формальная целостность, членимость, иерархичность, а также связь со средой.

Е. А. Баженова в своем диссертационном исследовании рассматривает смысловую структуру научного текста и объясняет ее как «особую организацию смыслов, обусловленных экстралингвистическими факторами, имеющих выраженность в поверхностной стороне текста во взаимосвязях текстовых единиц и типовых текстовых структур, специфических для научной речи» [1, с. 17]. Рассматривая, в свою очередь, учебный текст, мы можем спроецировать это определение, чтобы объяснить смысловую структуру учебного текста, с единственным отличием, что для смысловой структуры учебного текста будут использованы типовые текстовые структуры, специфические для учебно-научной речи.

Функциональная и семантическая общность рассредоточенных по пространству произведения языковых номинаций позволяет объединить их в некоторые субструктуры – субтексты, выражающие разноаспектное содержание научного знания, задающие координаты информационного пространства текста, определяющие его смысловую многомерность и композиционную членимость. Субтексты формируют особое качество смысловой структуры текста – его политекстуальность [1, с. 65].

Несмотря на то, что учебный текст является разновидностью научного текста, он функционирует в особой учебно-научной сфере и, наряду с общими характеристиками, которые присущи научному тексту, обладает специфическими особенностями и особым языковым оформлением, которые присущи только данной сфере общения.

И, действительно, каждый функциональный стиль подразделяется на подстили, в которых сохраняются основные черты стиля, но в то же время обнаруживаются специфические особенности именно этого подстиля. Ярким тому подтверждением выступают учебный и научный текст. Прежде всего, в основе научного и учебного текста лежат разные механизмы письменного общения и предоставления информации, так как ориентация текста происходит на разные массы получателей информации. Если в научном тексте адресат и адресант равноправны и обладают одинаковыми фоновыми знаниями, то в учебном тексте языковая картина мира автора и реципиента совершенно различна, следовательно, изложение научного материала должно быть облегчено за счет языковых средств.

Е. А. Баженова подразделила субтексты на восемь типов: 1) субтекст нового знания (представление нового научного знания); 2) методологический субтекст (представление способов получения, обоснования и развития нового знания); 3) субтекст старого знания (представление старого знания, связанного с новым знанием); 4) прецедентный субтекст (представление старого знания как культурного знака); 5) субтекст оценки (выражение оценочного отношения автора); 6) субтекст авторизации (выражение психологического отношения автора к старому знанию, новому знанию и способам его получения); 7) субтекст адресации (управление вниманием адресата, членение научной информации); 8) периферийный субтекст (обобщенное представление содержания основного текста в целях удовлетворения информационных запросов адресата). Эти же субтексты можно выделить и в учебном тексте, с тем только отличием, что субтексты в учебном и в научном тексте будут выполнять разные функции.

Смысловым стержнем как научного, так и учебного текста является субтекст нового знания – это презентация нового, ранее неизвестного знания.

Для учебного текста субтекст нового знания является обязательным для изучения и запоминания, а знание универсально и неоспоримо. «В учебнике содержится установка на воспроизводство точно определенной автором, не подлежащей критическому осмыслению со стороны учащегося информации. Знание преподносится как универсальное и неизменное, всестороннее и определенное» [4, с. 150]. Например, в учебнике по современному русскому языку (Н. М. Шанский, А. Н. Тихонов), мы находим следующий субтекст нового знания: *«Имена существительные обозначают предмет и выражают это значение в формах рода, числа и падежа, выступают чаще всего в функции подлежащего или дополнения, способны также выполнять роль определения и обстоятельства, употребляются в составе именного сказуемого»* [7, с. 90]. Чаще всего в учебном тексте субтекст нового знания представляет собой введение новых понятий и терминов, а также их определений в тезаурус учащегося.

Субтекст нового знания в научном тексте отражает научную картину автора на фоне картины мира данной науки, также в этот субтекст включена формулировка проблемы исследования и первичная констатация вывода. Например, в «Грамматическом учении о слове» В. В. Виноградова говорится: *«Пути перехода форм имени существительного в наречия настолько разнообразны, что до сих пор еще никому не удалось всестороннее описание их. Большая часть групп качественно-обстоятельственных и обстоятельственных наречий развивается за счет имен существительных (например: волосы в скобку, прическа ежиком, езда шагом, впопыхах, на днях, временами, со временем, ощупью, на ощупь, впроголодь и т. п.)»* [3, с. 47].

Методологический субтекст служит для предоставления способов получения, обоснования и развития нового знания. По сути, и в учебном, и в научном тексте методологический субтекст выполняет одинаковую функцию, т. е. идентифицирует форму получаемого знания. Чаще всего выражается в виде общенаучных понятий и модальных глаголов необходимости, а также безличными инфинитивными конструкциями. Например, в учебном тексте находим: *«Нетрудно заметить, что родовые различия неодушевленных имен существительных выражаются системой флексий»* [7, с. 102]. И в научном тексте: *«Взаимодействие категорий имени существительного и местоимения настолько очевидно, что многие лингвисты не различают имен существительных и предметно-личных местоимений»* [3, с. 48].

Субтекст старого знания – это предоставление уже известной информации, которая непосредственно связана с новым знанием. Функции, которые выполняет субтекст старого знания в учебном и научном тексте, прямо противоположны. В учебном тексте субтекст старого знания необходим для актуализации опорных знаний и для повторения уже изученного материала, который подводит реципиента к изучению новой информации. Субтекст старого знания систематизирует уже изученную информацию, помогает адресату не запутаться в новом знании, постоянно отсылая его к уже изученному материалу, ср.: *«В отличие от лексического значения, которое принадлежит только одному конкретному слову и является его индивидуальным семантическим признаком, категориальное значение представляет собой обобщенное значение целой части речи, отвлеченное от конкретной семантики слов»* [7, с. 85]. Из данного примера видно, что субтекст нового знания подается вместе с субтекстом старого знания, в котором описан уже пройденный материал о лексическом значении слова.

Субтекст старого знания в научном тексте связан с диалогичностью и интертекстуальностью, так как каждый научный текст входит в метанаучную коммуникацию и становится субъектом интертекстуального взаимодействия. В данном случае субтекст старого знания возникает на пересечении «своего» и «чужого» текста, ср.: *«Категорию грамматического рода некоторые ученые не без основания считали и считают «наиболее характерным морфологическим признаком имен существительных»* [3, с. 55].

Прецедентный субтекст – это обязательный компонент знаний, который присутствует как в научном, так и в учебном тексте. Но, если в научном тексте ПС не является основным субтекстом, а относится к первому дополнительному уровню, то в учебном тексте ПС является основным и выступает как один из способов выражения субтекста нового знания. В основе прецедентного субтекста лежит прецедентный феномен, к которому, вслед за Е. А. Селивановой, мы будем относить прецедентный текст и прецедентное имя.

Функции, которые выполняет прецедентный субтекст в текстах, совершенно противоположные: в научном тексте происходит свертывание знания, а в учебном развертывание. Это связано с тем, что в научном тексте адресат и адресант равноправны, иными словами, автор и читатель обладают одинаковыми фоновыми знаниями, и объяснять тот или иной концепт не имеет смысла. В учебном же тексте адресант и адресат неравноправны, и, если автор обладает фоновыми знаниями по определенной теме, то у читателя эти знания отсутствуют.

В научном тексте ПС – «это представление старого знания как эпистемического или культурного знака» [1, с. 25]. Наличие прецедентного субтекста необходимо в научном тексте, так как прецеденты обладают большой семантической емкостью при минимальной формальной вместимости. Благодаря прецедентному субтексту, предпосылочное знание выражается имплицитно в научном произведении, а затем разворачивается в сознании адресата. Необходимо отметить, что прецедентный текст иллюстрирует один из типичных приемов сжатия старого знания с целью его сохранения, уплотнения и дальнейшего накопления.

Итак, в ПС научного текста происходит свертывание концептов, например: *«По определению А. Марти, внутренняя форма слова есть "сопредставление", или "созначение", которое образует посредствующее звено между звуками и значениями»* [3, с. 20].

Мы видим, что автор в этом отрывке не дает пояснения, кто такой А. Марти, так как подразумевается, что читающий знает, кто это, и в его сознании происходит развертывание этого концепта.

В ПС учебного текста, наоборот, происходит развертывание концептов, то есть адаптация научной информации для понимания и усвоения реципиентами, на которых такой текст первоначально рассчитан не был. ПС может выступать в виде ссылок, определений, сносок, то есть информация выражается эксплицитно: *«В русской грамматической традиции существуют различные мнения о количестве косвенных падежей. Так, в пределах родительного падежа некоторые русские грамматисты (В. А. Богородицкий, А. А. Шахматов, А. М. Пешиковский, В. В. Виноградов и др.) выделяют два падежа – собственно родительный (ручка двери, чтение книги, вой ветра и т. п.) и количественно-отделительный (немного сахара, горсть песка, навалило снегу, купить хлеба, налить воды и т. п.)»* [7, с. 109].

Субтекст оценки – это выражение оценочного отношения автора к изложенной информации. Субтекст оценки проявляется в тексте в виде маркеров, которые дают понять читателю, какую информацию автор считает более важной, и свое отношение к ней. Например: *сложнейший вопрос, основная проблема, первоочередная задача, наибольшее значение, глобальный процесс, ошибочный вывод.*

В научном тексте субтекст оценки проявляется в большей мере, чем в учебном. Это связано с тем, что в научном тексте автор может выказать свое отношение к проблеме с позиции хорошо/плохо, в учебном же тексте автор описывает устоявшуюся и общеизвестную информацию, которая не требует оценки ни адресата, ни адресанта. Например, в научном тексте мы читаем: *«Акад. А. А. Шахматов со свойственной ему лингвистической проницательностью указал на необходимость в словах мужского рода (где особенно велико разнообразие форм множественного числа) решительно отделять классификацию типов склонения во множественном числе от единственного числа»* [3, с. 120]. Таким образом, мы видим отношение автора к академику.

Субтекст авторизации или рефлексивный субтекст выражает психологическое отношение автора к познавательной деятельности. Смысловым центром рефлексивного субтекста оказывается авторское «Я», индивид как творческая мыслящая личность с его неповторимым набором личностных качеств, с собственным категориальным профилем и познавательным стилем. Субтекст авторизации, как и субтекст оценки, проявляется больше в научном тексте, чем в учебном. Это связано с безличностью автора, который описывает общеизвестную информацию.

Субтекст адресации – это управление вниманием адресата и членение научной информации. Субтекст адресации маркирует наиболее значимые фрагменты излагаемого знания, поэтому он так важен как в научном, так и в учебном тексте. Метатекстовые маркеры этого субтекста: *прежде всего, во-первых, во-вторых, в-третьих, наконец, с одной стороны, с другой стороны, обобщая вышесказанное, подводя итоги.*

Периферийный субтекст – это обобщенное представление содержания основного текста в целях удовлетворения основных информационных запросов адресата. В обязательном порядке присутствует как в учебном, так и в научном тексте. Периферийный субтекст обычно составляют заглавие, оглавление, предисловие, введение, заключение, выводы, примечания, библиографический список. От основного текста периферийный субтекст отличают свернутая форма представления знания с акцентированием его результативности, обобщенное и статичное выражение содержания произведения.

Таким образом, рассмотрев систему субтекстов в учебном и научном тексте, мы можем сделать вывод о том, что, взаимодействуя на общетекстовом пространстве, субтексты интегрируются в единую политекстуальную систему, обеспечивая смысловую целостность и композиционную упорядоченность произведения. Они выполняют текстообразующую функцию и формируют политекстуальную смысловую структуру целого учебного произведения, придавая его содержанию полифоничность и многомерность. Смысл текста не вытекает, однако, из простой суммы смыслов субтекстов, которые, в отличие от целого текста, лишены завершенности. Этот смысл надстраивается над субтекстами, интегрируя их общим авторским замыслом в завершенное полиструктурное целое.

Библиографические ссылки

1. **Баженова Е. А.** Научный текст как система субтекстов : автореф. дисс. ... доктора филол. наук : 10.02.01. / Е. А. Баженова. – Екатеринбург, 2001. – 42 с.
2. **Баженова Е. А.** Научный текст в аспекте политекстуальности / Е. А. Баженова. – Пермь : Изд-во Пермского ун-та, 2001. – 272 с.
3. **Виноградов В. В.** Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М. : Высш. шк., 1972. – 616 с.

4. **Габидуллина А. Р.** Учебно-педагогический дискурс: категориальная структура и жанровое своеобразие (на примере школьного предмета «Русский язык»): дисс. ... д-ра филол. наук : 10.02.02 / А. Р. Габидуллина. – Донецк, 2010. – 417 с.
5. **Данилевская Н. В.** Место оценки в чередовании старого и нового знания (на материале научного текста) / Н. В. Данилевская // Филол. науки. – 2005. – № 4. – С. 60–69.
6. **Торсуева И. Г.** Текст как система, структурно-семантические единицы текста (на сопоставительной основе французского и русского языков) / И. Г. Торсуева. – М. : МГПИИЯ, 1986. – 289 с.
7. **Шанский Н. М.** Современный русский язык. Словообразование. Морфология / Н. М. Шанский, А. Н. Тихонов. – М. : Просвещение, 1987. – 256 с.

Надійшла до редколегії 12.02.13

УДК 811.161.2'373.611

О. І. Мізіна

Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ІНДИВІДУАЛЬНО-АВТОРСЬКИХ КОМПОЗИТІВ (на матеріалі ад'єктивних складнонульсуфіксальних дериватів з першим та другим іменниковим компонентом)

Окреслено тенденції розвитку індивідуально-авторських новотворів (перший та другий іменниковий компонент) з матеріально не вираженим суфіксом у порівнянні з відповідними узуальними дериватами, з'ясовано місце та роль нульсуфіксальних ад'єктивних композитів у сучасному українському мовленні, зокрема у поетичному дискурсі, їх дериваційні, структурно-семантичні та функціональні можливості.

Ключові слова: *ІАН (індивідуально-авторський новотвір), ад'єктивний складнонульсуфіксальний композит, мотивований, напівмотивований, немотивований дериват.*

Очерчены тенденции развития индивидуально-авторских неологизмов (первый и второй именной компонент) с материально не выраженным суффиксом в сравнении с соответствующими узуальными дериватами, выяснено место и роль нульсуффиксальных адъективных композитов в современной украинской речи, в частности в поэтическом дискурсе, их деривационные, структурно-семантические и функциональные возможности.

Ключевые слова: *ИАН (индивидуально-авторский неологизм), адъективный сложнонульсуффиксальный композит, мотивированный, полумотивированный, немотивированный дериват.*

In this article the tendencies of development of individual-authors neologisms (the first and second substantival component) with no materially expressed suffix in comparison with appropriate usual derivatives have been found out, the place and the role of adjectival composites with zero suffix in modern Ukrainian speech, in particular in the poetical discourse, their derivational, structural-semantic and functional possibilities have been cleared out.

Key words: *IAN (individual-authors neologism), adjectival composite with zero suffix, motivated, half-motivated, non-motivated derivative.*

Серед складнонульсуфіксальних похідних, що використовуються у поетичному дискурсі, на окрему увагу заслуговують ад'єктивні деривати з першим та другим іменниковим компонентом. Як справедливо зауважує О. Жижом, складні прикметники є прекрасним засобом образної передачі цілої сукупності ознак описуваних фактів, чим зумовлене широке їх використання в поетичних творах. Основоскладання – досить продуктивний спосіб творення прикметників. Серед прикметників-оказіоналізмів більше 80 % становлять композити, побудовані як за узуаль-

ними, так і за оказіональними моделями, часто своєрідні в семантичному та стилістичному відношеннях [5, с. 158–159].

Інтенсивність інноваційних змін у мові виявляє тенденцію до зростання. Складні прикметники, як структурний компонент поезії мови, як засіб творення традиційних та індивідуально-авторських епітетів, постійно привертають увагу лінгвістів. На основі різноаспектного вивчення інновацій створено низку словників нової української лексики (Г. Віняр і Л. Шпачук, Г. Вокальчук, Ж. Колоїз, Д. Мазурик, А. Нелюба), але незважаючи на те, що цій групі лексики в українському мовознавстві приділена значна увага, складнонужсуфіксальні прикметникові композити з першим та другим іменниковим компонентом вивчалися тільки принагідно в контексті розгляду інших проблем. Фрагментарно вони були предметом дослідження у складі метафоричних конструкцій у роботах Т. Біленко, Н. Гаврилюк, Г. Вокальчук, О. Рудь, О. Жижомі та ін. Дотепер ад'єктивні індивідуально-авторські новотвори з матеріально не вираженим формантом взагалі та з першим та другим іменниковим компонентом зокрема не були предметом спеціального дослідження, чим і зумовлена актуальність обраної теми.

Матеріалом для дослідження послужила картотека, укладена шляхом суцільної вибірки зі Словника української мови [11] (узуальні одиниці) та словників інновацій [4; 7; 10–12; 14] (комполитні новотвори).

Мета статті – виявити активність вживання складнонужсуфіксальних ад'єктивних індивідуально-авторських дериватів з першим та другим іменниковим компонентом, специфіку їх функціонування у поетичному мовленні, дериваційні, структурно-семантичні та функціональні можливості.

Комполитні прикметники, як зазначає Н. Клименко, що співвідносні зі словосполученням «іменник + іменник у родовому, орудному чи місцевому відмінку», називають ознаки предметів за подібністю до інших предметів, у своїй семантиці вони мають обов'язковий елемент порівняння, метафори: *дубоголовий* (з головою, як дуб), *горбоносий* (з горбинкою на носі), *козлоногий* (з ногами, як у козла) [6, с. 179–181].

В узуальному словотворі зафіксовано 23 складнонужсуфіксальні ад'єктивні деривати, що утворені на базі іменниково-іменникового словосполучення. У ролі першого компонента засвідчено 15 основ, найпродуктивнішими серед них є: *сонце-, срібло-, зоре-, огне-*, вони стилістично марковані і вживаються переважно в поетичному тексті. Інші іменникові основи малопродуктивні, тобто вжиті по одному разу: *вітро-, воло-, голово-, дубо-, звіздо-, клапо-, ланцето-, світо-, собако-, шило-, щетино-*.

Переважна більшість дериватів постпозиційних іменникових компонентів має у своїй основі назву соматичного поняття (*-бородий, -вухий, -головий, -зорий, -косий, -крилий, -ликий, -ногий, -окий, -хвостий, -чолий*). Це ті самі основи, що й у багатьох композитах, утворених на базі атрибутивного словосполучення. Найпродуктивнішими серед них є *-головий, -крилий -листий* (по 3 одиниці), *-зорий, -ликий -ногий, -окий, -чолий* (по 2 од.), інші вжиті по одному разу: *-бородий, -вухий, -косий, -хвостий*. Постпозиційна основа дериватів досліджуваної групи може мати похідні від давніх основ *-главий, -ликий, -зорий, -чолий*, що маркують їх стилістичну забарвленість, віднесеність до високого стилю.

На протипагу узуальному словотвору, серед індивідуально-авторських складнонужсуфіксальних ад'єктивних дериватів виявлено значно більше подібних утворень – 96 одиниць. У ролі препозиційного компонента виступають 73 іменникові основи, що у своїй семантиці мають не тільки елемент порівняння, як в узуальних складнонужсуфіксальних ад'єктивах (напр., *айстроокий* ← очі як айстри, *богочоловічий* ← чоловік як бог, *бурштиноокий* ← очі кольору бурштину,

віторогий ← роги як віти дерев та ін.), а й указують на ознаку за властивістю другого компонента мати у своєму складі перший та співвідносяться зі словосполученнями «іменник в орудному відмінку + іменник у місцевому відмінку» (**бронелобий** ← із бронєю на лобі, **злобоокий** ← із злобою в очах, **слиногубий** ← із слиною на губах і т. д.), «іменник + іменник у родовому відмінку» (**березолистий** ← листя берез, **гривокрасий** ← краса гриви тощо) та «іменник + іменник у орудному відмінку» (**гієнокрилий** ← як гієна з крилами і т. п.).

Найпродуктивнішими серед індивідуально-авторських складнонульсуфіксальних ад'єктивних дериватів, що утворені на базі іменниково-іменникового словосполучення, є препозиційні основи різної семантики: **вогне-, сонце-, вітро-, бронзо- горбо-, громо-, звіро-, зірко-, зоре-, колосо-, огне-, серце-**. Малочастотними є основи: **айстро-, березо-, броне-, буришино-, весно-, вихро-, віто-, вітрило-, гієно-, гніво-, горло-, градо-, гриво-, досвіт-, драконо-, дроздо-, дубо-, жаро-, звуко-, злобо-, іскро-, калино-, козо-, коно-, короно-, косто-, криго-, крило-, куцо-, лапо-, ласто-, лобо-, луно- (← лупа), мамонто-, монстро-, небо-, орле-, перло-, ранко-, сило-, скло-, слино-, слідо-, смерто-, смоло-, сніго-, сово-, соломо-, струмко-, терно-, труп-, фіялко-, хребето-, чаро-, шабле-, яструбо-** та три основи, утворені від онімів Ющенко, Янукович, Янус – **ющенко-, януко-, янусо-**.

Квантитативні характеристики досліджуваних складнонульсуфіксальних дериватів з першим та другим іменниковим компонентом в узуальному та в індивідуально-авторському словотворі подані в таблиці.

Деривати	Кількість досліджуваних одиниць	Кількість перших іменникових основ	Кількість других іменникових основ
Узуальні нульсуфіксальні ад'єктивні композити з першим та другим іменниковим компонентом	23	15	12
Індивідуально-авторські складнонульсуфіксальні новотвори з першим та другим іменниковим компонентом	96	73	41

Серед індивідуально-авторських складнонульсуфіксальних ад'єктивних дериватів зафіксовано 40 постпозиційних компонентів, 24 з яких означають соматичне поняття, а 16 – несоматичне. Найуживанішими є іменникові основи **-окий, -крилий, -гривий, -голосий, -лиций, -лобий, -головий, -ликий, -листий, -рогий, -бровий, -видий, -грудий, -зорий, -палій, -перий, -силий, -тілий, -устий, -чолій**. Уперше зустрічаються постпозиційні іменникові основи: **-богий, -динозаврий, -дубий, -згукий, -красий, -росий**.

Помічено, що іменникові основи композитів часом можна поміняти місцями без зміни семантики, бо елемент порівняння при цьому не змінюється, а базове словосполучення може інверсувати, оскільки його атрибутивність синтаксично не закріплена: **злобоокий** → **окозлобий** (*Я – самотній злобоокий звір* (М. Семенко) [4, с. 225], із злобою в очах = очі із злобою); **Лободубі** дуболоби **Дуболобі** лободуби... (Юрко Позаяк) (збережена пунктуація автора)). Такі композити створюють експресію поетичної мови і є засобом її оновлення, нетрафаретного вживання дериватів.

Як твердить Н. Клименко, кожен дериват інтерпретується перифразою, що існує в мовленні, а не за допомогою словесних одиниць, уключених в абстрактну структурну (словотворчу) схему. Такий підхід при доборі перифраз дав змогу

виділяти мотивовані, напівмотивовані та немотивовані деривати. До мотивованих належать слова, що вільно перефразовуються в речення: *горбоносі люди* (П. Тичина) [14, с. 105] – «ті, що мають горбинку на носі». До напівмотивованих – ті, для перефразування яких треба додатково брати слова, що не фіксуються в основі деривата: *сріблокоса жінка* – «та, що має волосся на голові кольору срібла». До немотивованих – лексеми, що не перефразовуються співвідносними за основою словами і пояснюються виключно іншими словами: ад'єктив *дубоголовий* (*бовдур, брехун, балбес, дубоголові дурні* та ін.) заснований на порівнянні голови людини з дубом (*дуб* ужито у переносному значенні, виникає асоціація «твердий – погано сприймає щось») (приклади наші. – О. М.) [6, с. 51–52].

Серед узуальних складнонужсуфіксальних композитів з другим іменниковим компонентом-соматизмом мотивованих дериватів не зафіксовано, напевне, через те, що майже всі вони утворені на основі порівняння, тобто метафоричність композита задана мотивуючим словосполученням. В індивідуально-авторському словотворі виявлено лише два мотивовані деривати, що означають людину за зовнішніми характеристиками: *горбоносі люди* (П. Тичина) [14, с. 105], *зморшколиця жінка* (В. Коротич) [14, с. 62].

Напівмотивовані деривати цієї ЛСГ можна поділити на дві підгрупи: композити, що означають людину й тварину.

Композити, що означають людину. Узуальні складнонужсуфіксальні ад'єктиви *сріблотородий* *чаклун*, *сріблоголовий* *чародій українського кіно* (про О. Довженка. – О. М.) (І. Цюпа), *сріблокоса жінка*, що означають людину за зовнішніми характеристиками, а саме: забарвленням волоссяного покриву на обличчі у чоловіків (борода) та кольором волосся на голові людини, вступають у відношення абсолютної синонімії з композитами, утвореними на базі прикметниково-іменникового словосполучення з першим колірним компонентом *срібно-* з ознакою подібності до кольору та блиску металу (до них можна застосувати перифраз «борода, волосся на голові кольору срібла»).

У поетичному тексті людину за зовнішніми характеристиками — забарвленням шкіри засмаглого обличчя, що має колір бронзи, означає індивідуально-авторський складнонужсуфіксальний ад'єктивний дериват *бронзолиций*, уступаючи у зв'язки абсолютної синонімії з композитами, утвореними на базі прикметниково-іменникового словосполучення з першим колірним компонентом *бронзово-* з ознакою подібності до кольору бронзи (до них можна застосувати перифраз «засмагле обличчя кольору бронзи»): *бронзолиці брати* (М. Нагнибіда) [14, с. 16], *бронзолиці хлоп'ята* (М. Нагнибіда) [14, с. 231], *бронзолиці рибалки* (М. Нагнибіда) [4, с. 127].

Колір губ (уст) або очей означають індивідуально-авторські складнонужсуфіксальні ад'єктивні деривати, у семантиці яких закладено порівняння (подібність) до кольору: ягід – калини та терну: *калиноуста Лада* (І. Калинець) [4, с. 240], *терноокі артистки* (І. Драч) [7, с. 151]; бурштину: *бурштиноокий херувим* (Ю. Бедрик) [2]. Жінку з білими персами (грудьми) означає складнонужсуфіксальний ад'єктивний дериват *снігоперса Лада* (І. Драч) [4, с. 412], він синонімічний до індивідуально-авторського складнонужсуфіксального ад'єктивного деривата із першим колірним компонентом *білоперсий* (І. Драч) [4, с. 412].

Індивідуально-авторські складнонужсуфіксальні ад'єктиви, що утворені на базі іменниково-іменникового словосполучення і номінують колір частини тіла істоти за схожістю, можуть уживатися в метафоричному значенні: *бронзолиці тополі* (М. Луків) [7, с. 20], *бронзососий квітець* (Б. Олійник) [7, с. 20], *бронзотіла*

симфонія мускулатур (А. Малишко) [7, с. 20], *жаролиці троянди* (Ю. Клен) [4, с. 202], *небоокий барвінок* (І. Драч) [4, с. 296]; *смолокрила хмара* (В. Стус) [7, с. 139].

Серед узуальних складнонужсуфіксальних ад'єктивних дериватів досліджуваної ЛСГ зафіксовано небагато композитів, зокрема: *волоокий* (складне утворення з основ слів *воло* і *око*, можливо, співвідносний із перифразою «великі випуклі очі, як у вола»), *капловухий* (*каплавухий*, *каплоухий*) («з відвислими або великими відстовбурченими вухами»), *головоногий* (композит, який зазвичай уживають у біологічній термінології стосовно тварини, може функціонувати й у загальнонавчальній лексиці, зокрема у розмовному мовленні у значенні «футболіст, який має право грати лише ногами та головою»: *змагання головоногих футболістів* [1]), *зоречолий* («із зіркою на чолі»), що означає військового в головному уборі з п'ятикутною червоною зіркою, напр.: *Тільки на узліссі, тільки на кордоні Брат мій зоречолий до зорі не спить* (П. Осадчук) [14, с. 235].

На порівнянні частин тіла людини з частиною тіла тварини, заснованому на метафоричному перенесенні, виникли індивідуально-авторські новотвори як маркери негативної оцінки: *вухоослий дідок* (О. Забужко) («з вухами, як в осла (віслюка)»), *собаколиці баришники* (В. Барка) [7, с. 140] («з обличчям, яке схоже на морду собаки»), *яструбозорий легінь* (В. Вовк) [4, с. 491], *совоока богиня* (К. Москалець) [4, с. 413] («з очима, як у яструба, сови»).

Людину за зовнішніми аномативними анатомічними показниками означає напівмотивований індивідуально-авторський дериват *горболобий старець* (М. Стельмах) (у значенні «який має випуклий лоб» [7, с. 37]).

При описі стану людини вживається напівмотивований новотвір *гнівобровий іранець* (П. Тичина) [4, с. 166] (у значенні «злий, розгніваний»), в якому простежуємо нейтралізацію значення соматичного поняття (брови), в основі цього деривата лежить порушення синтагматичної сполучуваності (гнів на бровах* чи брови з гнівом*). У формуванні негативної оцінності беруть участь індивідуально-авторські складнонужсуфіксальні ад'єктивні деривати *п'яні слиногубі вудкарі* (О. Гончар), *кригоока красуня* (В. Барка) [4, с. 254] (перифраз «очі як крига», синонімічний до композита *холодноокий*). Емоційно позитивний прикметник *чароокий* означає людину з гарними, чаруючими очима, напр.: *Усміхайся черемховим цвітом, Задурманою мій розум ним, Чароока моя Афродіто, Моя панно з ім'ям весняним – Майя* (Г. Горовий) [10, с. 134].

Композити, що означають тварину, майже всі напівмотивовані. Тварину або міфічну істоту, подібну до тварини, за зовнішніми характеристиками (форма, якість, колір, сприйняття на дотик) означають такі індивідуально-авторські складнонужсуфіксальні ад'єктивні деривати: *горбогруді журавлі* (А. Листопад) [12, с. 77, 84] («з випуклими грудьми»); *терноока пташина* (М. Тимчак) [12, с. 168]; *фіялкоокий кінь* [14, с. 80–81]; *огнегріві коні* (М. Рильський) [14, с. 80]; *вогнетіла гадюка* (Д. Павличко) [4, с. 153], *огнеокі потвори* (С. Черкасенко) [4, с. 318] (у значенні «з очима, гривовою, тілом кольору плодів (ягід) терну, квітів фіалки, вогню (огня)»); *віторогий олень* (Н. Кашук) [4, с. 148]; *кущорогії лосі* (П. Воронько) [4, с. 258]; *зіркорогий олень* (Б. Рубчак) [7, с. 59] («з рогами, схожими за формою на віти дерев, гілки кущів, кути зірки»); *костокрилий кажан* (Т. Шевченко) («з крилами, що мають кістки у своїй будові»; *шовкопері птахи* (Ю. Клен) [4, с. 484] («крила з перами, що на дотик – як шовк»).

Зазвичай складні прикметники komponуються з двох твірних основ, де один компонент семантично опорний. У ньому міститься основне значення всього композита, а другий стоїть у постпозиції й уточнює значення основного та залежить від нього. Оказіональний характер складних прикметників зумовлений незвичайною співвіднесеністю опорного й уточнювального компонентів у межах основоскладан-

ня [5, с. 159], зокрема за okazіональною моделлю утворено композит *гривокрасі леви* (Яр Славутич), що означає тварину за «красою гриви».

Міфічних персонажів, які мають частини тіла, схожі на частини тіла істоти, означають індивідуально-авторські складнонультсуфіксальні ад'єктиви, що мотивуються семою «незвичайний вигляд тварини» і в поетичному тексті набувають особливої конотації, породженої асоціаціями, що мають характер алюзій: *гієнокрилий нелюд* (Е. Андієвська) [14, с. 127], *конокрилі дури* (Б. Рубчак) [4, с. 250] («який нагадує гієну або коня з крилами»), *чудовисько, релікт, створіння ластогруде* (Л. Костенко) [4, с. 260] («з лапами на грудях»), *мамонтоголовий Звий* (В. Рубан) («з головою, як у мамонта»), *тигроголовий Звий* (В. Рубан) («з головою, як у тигра»).

Немотивовані деривати, як і напівмотивовані композити досліджуваної ЛСТГ, репрезентовані двома лексико-семантичними підгрупами: складнонультсуфіксальні ад'єктивні деривати, що означають людину й тварину.

Композити, що означають людину. Маркерами негативної оцінки є немотивований узуальний складнонультсуфіксальний ад'єктивний дериват *дубоголовий*, що в СУМ подається з ремаркою «розм.» та індивідуально-авторський ад'єктив *бронелобий* (асоціація «як броня — міцна — пробити знанням не можна»), що мають значення «розумово обмежений, тупий» (синонімічні до *дурноверхий, дурноголовий, твердоголовий, твердолобий, пустоголовий, туполобий, тупоголовий, тупорилий*), тобто семантика цих дериватів виразно негативної аксіології: *бронелобий наркоман* (А. Кудін).

Засобами створення позитивної оцінки людини або міфічної істоти, схожої на людину, є немотивовані індивідуально-авторські складнонультсуфіксальні ад'єктиви, що означають її за внутрішніми характеристиками: *вогнеликій, вогнеокий, огнеокий, зореокий, зіркоокий, сонцеголовий* (у значенні «осяяний яскравим світлом; той, який випромінює яскраве світло // пройнятий радістю, щастям; той, який виявляє радість»). Матеріал дослідження виявив низку синонімічних утворень, з другим компонентом *-окий, -зорий, -лиций, -ликий* та з першим — *вогне- (огне-), зоре-, світо-, зірко-*, об'єднаних інваріантною семою «яскравий» і конотативними семами позитивної оцінки: *вогнелика кранова* (Л. Забашта) [4, с. 152], *вогнеликій бог* [14, с. 15]; *вогнеока циганка* (В. Басок) [4, с. 152], *огнеока юнь* (В. Сосюра) [4, с. 247], *зореокий ангел* (Є. Маланюк) [14, с. 8]; *зіркоокий Вишня* (А. Малишко) [4, с. 224].

Немотивовані індивідуально-авторські складнонультсуфіксальні ад'єктиви з препозиційними іменниковими основами *зоре-, огне-, світо-, сонце-* і постпозиційними іменниками-соматизмами, сполучаючись з іменниками-назвами неістот (топонімами, абстрактними поняттями, назвами природних явищ тощо), у контексті можуть набувати різноманітних переносних значень, заснованих на метафорі та асоціативних зв'язках: *зоречоле щастя* (Л. Романенко), *зорекрила свобода* (І. Нехода) [14, с. 190], *зореока надія* (М. Рильський) [4, с. 234], *огнекриле сонце* (В. Барка) [14, с. 206–207], *огнеликє сонце* (А. Малишко) [14, с. 206–207], *вогнекрила любов* (Д. Павличко) [14, с. 105], *вогнеликій танець* (І. Жиленко) [4, с. 152], *світозорі очі* (Л. Українка) [15, т. 9, с. 96], *сонцекрилий Переяслав* (М. Рильський) [4, с. 418], *сонцеликий жовтень* [14, с. 63].

Виразну позитивну оцінку дають людині немотивовані ад'єктивні композити на зразок *громорукі братчики* (В. Барка) [4, с. 174] (у значенні «сильні, міцні»), *серцепалі руки діда Махотки* (В. Затулівітер) [14, с. 184] (у значенні «добрий, лагідний, чуйний до людей»).

Композити, що означають тварину. Узуальний складнонультсуфіксальний дериват *огнекрилий*, що перефразовується словосполученням «з крилами, кольором, подібними до вогню», вживається переважно у поетичному тексті і може означува-

ти тварин з яскравим забарвленням крил (*огнекрилих метеликів рій*) або міфічних істот (*огнекрилий дракон, огнекрилий херувим* (І. Франко) [15, т. 5, с. 617]).

До композитів, що означають рухові можливості тварини (зокрема коня), належать індивідуально-авторські складнонунульсуфіксальні ад'єктивні деривати із другими іменниковими основами *-гривий, -ногий*. Вони заґрунтовані на порівнянні рухових властивостей частин тіла коня з вихром, вітром, крилами і характеризують тварину за швидкістю та рухливістю: *вихрогровий кінь* (М. Рильський) [4, с. 141], *вітрогрові лошаки* (П. Воронько) [4, с. 149] *крилоногі коні* (М. Зеров) [4, с. 254] (синонімічні до *бистроногий, швидконогий*).

Птахів, крила яких під час руху видають гучний звук, що нагадує гуркоти грому, означає індивідуально-авторський новотвір *громокрилі глухарі* (М. Рильський) [14, с. 36].

У поетичному тексті мотивовані індивідуально-авторські складнонунульсуфіксальні ад'єктиви, що утворені на базі іменниково-іменникового словосполучення, де другий компонент номінує частину тіла істоти, мають оказіональний характер, «обумовлений незвичайністю вживання у контексті складного прикметника з іменником в атрибутивній синтагмі» [5, с. 159], та переходять у розряд немотивованих, ґрунтуючись на метафоричних, асоціативних зв'язках, набуваючи різноманітних значеннєвих відтінків. Такі переноси здійснюються для вираження як позитивної, так і негативної оцінки залежно від контексту. Подібні немотивовані складнонунульсуфіксальні ад'єктивні новотвори виступають у дистрибуції з іменниками, що номінують: 1) явища природи: *вітрилобі хмари* (Є. Маланюк), *кригоокий дощ* [14, с. 55], *костокрилий вітер* (Б. Рубчак) [4, с. 251]; 2) відрізки часу: *квіткочола весна* (В. Яромлюк) [12, с. 111], *шовкопера осінь* [14, с. 138], *градопала пора* (Б. Олійник) [14, с. 161], *шаблебровий день* (І. Драч) [4, с. 480]; *звіролиця доба* (О. Яровий) [4, с. 217]; 3) астрономічні об'єкти: *айстроокі сузір'я* [4, с. 98.]; 4) ландшафт та його частини: *коронусти береги* (Е. Андієвська) [4, с. 475, 251], *сонцечолий край* (Б. Рачок) [12, с. 162]. *колосогрива нива* (В. Яромлюк) [12, с. 112]; 5) будівлі та їх частини: *телескопів лупоокі вежі* (у значенні «очі, як лупи») (М. Руденко) [7, с. 76]; 6) транспортні засоби та їх частини: *козошкіре вітрило* (Б. Рубчак) [4, с. 248], *драконокрилі кораблі* (Ю. Клен) [14, с. 88]; 7) абстрактні поняття: *ранкочолі свята* (Р. Мельников) [7, с. 124], *склоока премудрість* (В. Барка) [14, с. 166], *смертопузі подихи* (М. Бриних) [4, с. 410], *орлекрилі думки* (В. Кочевський) [4, с. 326], *іскроперий* (В. Стус); 8) звукові поняття (симфонія, шурх, шум): *соломокрилий шурх* (П. Тичина) [14, с. 245], *весногровий шум* (І. Ковалів) [4, с. 136].

Індивідуально-авторські складнонунульсуфіксальні ад'єктивні деривати *ющенколикий, януколикий* (у значенні «подібний у своїх діях діям Ющенка, Януковича», «з лицем Ющенка, Януковича») та *янусоликий* (у значенні «дволикий») у дистрибуції з іменником *влада* мотивуються ФО *Дволикий Янус* [15, т. 2, с. 223]. Так реалізується відповідна прагматика словосполучення – вираження негативної оцінки. У цих інноваціях зміст передається не стільки експліцитно, скільки імпліцитно (додаткові смисли домислюємо): *Тому це була «янусолика» виконавча влада, яка повинна була стати або «януко-» або «ющенколикою»* (з газети) [9, с. 167].

Серед складнонунульсуфіксальних ад'єктивів з другим іменниковим компонентом – несоматичним поняттям з указівкою на ознаку за віднесенням до істоти (людини або тварини) виявлено мотивований дериват-оказіоналізм *слідодинозаврий*, що вказує на ознаку за віднесенням до тварини (динозавра) та перефразовується словосполученням «зі слідом динозавра»: *А на пузатому бордюрі*

У *слідодинозаврому* Листячку Сидять двоє хлопців (О. Коцарев) [8] (у реченні збережена пунктуація автора).

Напівмотивовані деривати репрезентовані двома лексико-семантичними підгрупами.

На характеристики людини за фізичною силою вказує індивідуально-авторський складнонужсуфіксальний ад'єктивний дериват *хребетосилий* (М. Стельмах) (перифраз – «той, що має сильну основу, опору, кістяк; великий, дужий» [7, с. 159]).

Композити, що вказують на ознаку за віднесенням до звучання, звукової наповнюваності: *дроздоголосий батько* (В. Затулівітер) (у значенні «людина (батько) з дзвінким голосом, подібним до голосу дрозда»). У семантиці деривата *струмкоголосі пісні* (В. Ярмолук) [12, с. 165] закладено порівняння чистого, високого голосу людини із дзюрчанням струмка. Індивідуально-авторські складнонужсуфіксальні ад'єктивні деривати, що вказують на ознаку за віднесенням до звучання, звукової наповнюваності (з другими іменниковими основами *-голосий*, *-згукий* та першою іменниковою основою *звук-*), набувають різноманітних переносних значеннєвих відтінків у поетичному тексті: *вітроголосий листопад* (К. Герасименко) [7, с. 103], *горлозгукий обрій* (В. Стус) [7, с. 38].

Напівмотивовані складнонужсуфіксальні ад'єктиви з другим іменниковим компонентом – несоматичним поняттям – репрезентовані трьома лексико-семантичними підгрупами.

Композити, що означають частини рослини за зовнішніми характеристиками. Три узуальні напівмотивовані складнонужсуфіксальні ад'єктиви цієї ЛСГ заґрунтовані на подібності: *ланцетolistий* у значенні «з листям, формою, схожими на ланцет (невеликий хірургічний ніж, гострий з обох боків)» (*ланцетolistий ясен*, *подорожник ланцетolistий*); *щетинолистий* у значенні «із щетиноподібним листям» (*щетинолиста мінуарція* (назва рослини)). Забарвлення листя за ознакою подібності до кольору та блиску срібла означає композит *сріблolistий*, до якого можна застосувати перифраз «з листям кольору срібла»: *сріблolistі верби*, *сріблolistа тополя*.

Частини рослини за якістю та формою означають напівмотивовані індивідуально-авторські новотвори *шовколисті тополі* (Т. Шевченко), *лаполисті каштани* (М. Рильський) [4, с. 258], засновані на подібності: листя дерев порівнюється за якістю з шовком або за формою з кінцівками (лапами) тварини, однак припускаємо, що композит *шовколисті* має подвійну мотивацію: ← «листя, як шовк», ← «шовкове листя». Дериват *березolistий* у сполученні з іменником *лісок* утрачає значення другої іменникової основи, що вказує на ознаку за віднесенням до рослини, напр.: *березolistий лісок* (А. Малишко) [14, с. 101] (= березовий лісок). Переносно вжито індивідуально-авторський складнонужсуфіксальний дериват *вогнеквіте знамено* (І. Драч) [4, с. 152], який у своїй семантиці має елемент порівняння квітів червоного кольору з вогнем.

Композити, що означають частини механізмів, а саме літальних апаратів: узуальний дериват *зорекрилий*, що означає літак, який має на крилах червоні п'ятикутні зірки (зорі) (символ Радянського Союзу), напр.: *З-за круч вигулькнув меткий, як оса, «месеріміт», завиваючи, накинувся на гурт зорекрилих бомбардувальників* (О. Бердник) [3].

Композити, що означають вогонь, небо та зорі. Зорі, що схожі на перли за кольором, блиском, чистотою, означає індивідуально-авторський складнонужсуфіксальний ад'єктив *перлозорий*, напр.: *перлозоре небо* (В. Пачовський) [14,

с. 125–126], він також уживається в значенні «безцінний, коштовний»: *перлозора святиня* (В. Почовський) [7, с. 109].

Напівмотивований індивідуально-авторський складнонужсуфіксальний ад'єктивний дериват *світозорий* (у значенні «осіяний яскравим світлом; який випромінює яскраве світло») означає світло, вогонь, зорі, напр.: *Тієї незбагненої, невиловимої секунди, впродовж котрої у твоїх очах спалахнуло сяйво, вони засвітилися щастям – так, я не знаю, як воно має виглядати, але то було саме щастя, я певен – і неземним, світозорим вогнем* (Ю. Пустельний) [13].

Індивідуально-авторські ад'єктиви із другою іменниковою основою *-видий* (у значенні «вигляд») указують на ознаку за подібністю до інших істот, явищ природи, напр.: *вогневида правда* (П. Тичина) [14, с. 165], *монстровидий закон* (з газети) [9, с. 85]. Щоправда, існує думка про належність таких основ до афіксоїдів, тобто такі утворення можна вважати не композитами, а простими прикметниками, утвореними суфіксальним шляхом. Новотвір *вогнесилий*, що має ознаку сили вогню, у дистрибуції з іменником *правда* (П. Тичина) [4, с. 152] також набуває переносного значення.

До немотивованих відносимо композити, що означають рослину та її частини (з іменниковими основами *-зерний*). Індивідуально-авторський складнонужсуфіксальний ад'єктивний дериват *колосозерний* у дистрибуції з топонімом *Україна*, на думку Ж. Колоїз, залежно від контексту набуває переносного значення «відібраний з-поміж інших як найкращий; добірний» [7, с. 68]: *Вона (Україна – О. М.) одна, колосозерна, В святій молитві Кобзаря, Довічних див степи, озера... І чиста вранішня зоря* (В. Калашник) [7, с. 68]. Немотивованим вважаємо й композит *звіробогий*, що має у своїй основі порівняння («той, що подібний і до звіра, і до Бога одночасно»): *І надпочата звіробога даль Над горизонтом ділиться надвоє* (І. Павлюк) [9, с. 54].

Отже, семантика композитів, утворених на базі іменниково-іменникового словосполучення переважно ґрунтується на порівнянні другого компонента з першим або на властивості другого компонента мати у своєму складі перший. Оскільки на порівнянні, як відомо, оснований метафора, то і переважна більшість композитів досліджуваної ЛСГ – індивідуально-авторські новотвори, вживані у поетичному мовленні як засоби образності.

Здійснений аналіз складнонужсуфіксальних прикметникових дериватів з першим та другим іменниковим компонентом в індивідуально-авторському словотворі української мови виявив такі тенденції розвитку системи ІАН:

- на противагу узуальному словотвору, серед індивідуально-авторських складнонужсуфіксальних ад'єктивних дериватів виявлено значно більше подібних утворень;

- особливо високою продуктивністю в поетичних текстах характеризуються прикметники з препозиційними основами *сонце-, срібло-, зоре-, огне-* та постпозиційними основами, похідними від старослов'янізмів *-главий, -ликий, -зорий, -чолій*;

- серед ІАН зафіксовано 59 малочастотних препозиційних іменникових основ, що вживаються лише одноразово, а серед узуальних – лише 11;

- з-поміж постпозиційних іменникових компонентів як серед узуальних складнонужсуфіксальних композитів, так і в ІАН переважають ті, в основі яких закладена назва соматичного поняття, решту складають деривати, другим компонент яких має сему «несоматичне поняття»;

- за встановленням семантичних відношень між похідним словом і його твірною основою складнонужсуфіксальні композити з першим та другим

іменниковим компонентом можна поділити на мотивовані, напівмотивовані та немотивовані деривати;

– мотивовані деривати серед нульсуфіксальних композитних прикметників, що утворені на базі іменниково-іменникового словосполучення і називають ознаки предметів за подібністю до інших предметів, мало поширені, можливо, через те, що вони у своїй семантиці мають обов'язковий елемент порівняння, метафори;

– серед досліджуваних складнонульсуфіксальних композитів, утворених на базі синтагми «іменник + іменник», переважають напівмотивовані деривати, немотивовані репрезентовані значно меншою кількістю одиниць;

– напівмотивованість індивідуально-авторських складнонульсуфіксальних ад'єктивних дериватів пояснюється можливістю, закладеною в порівняння, метафоризуватися, взяти участь в образотворенні, у вияві оцінної семантики;

– нульовий афікс сприяє збагаченню образної системи поетичної мови яскравими композитними утвореннями, що є носіями не лише нової семантичної ідеї, а й особливої художньої виразності.

Передбачено в перспективі проаналізувати тенденції розвитку системи індивідуально-авторських композитів на матеріалі ад'єктивних складнонульсуфіксальних дериватів з першим числівниковим та прикметниковим компонентом неколірної семантики.

Бібліографічні посилання

1. **Бакланов І.** Геометричне ноу-хау в кросі [Електронний ресурс] / І. Бакланов // «Connect!». – 2005. – № 11. – Режим доступу : http://referaty.net.ua/referaty/referat_124858.html
2. **Бедрик Юрій.** Відлунають канонади... [Електронний ресурс] / Юрій Бедрик // СПЕЙС-АРТ: українська космічна поезія. – Режим доступу : http://ok-spacer.blogspot.com/2008/05/blog-post_5686.html
3. **Бердник Олесь.** Пітьма вогнища не розпалює... [Електронний ресурс] / Олесь Бердник // LIKEBOOK.RU Електронная библиотека. – Режим доступу : <http://likebook.ru/books/view/112023/?page=11>
4. **Вокальчук Г. М.** Короткий словник авторських неологізмів в українській поезії ХХ століття // Авторський неологізм в українській поезії ХХ століття (лексикографічний аспект) : монографія / Г. М. Вокальчук ; за ред. А. П. Грищенка. – Рівне : Науково-видавничий центр «Перспектива», 2004. – С. 94–491.
5. **Жижома О.** Роль okazіональних прикметників у формуванні поетичного дискурсу / О. Жижома // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць / уклад. А. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Вип. 18. – Донецьк : ДонНУ, 2009. – С. 156–161.
6. **Клименко Н. Ф.** Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові / Н. Ф. Клименко. – К. : Наук. думка, 1984. – 252 с.
7. **Колоїз Ж. В.** Тлумачно-словотворчий словник okazіоналізмів / Ж. В. Колоїз. – Кривий Ріг : ТОВ «ЯВВА», 2003. – 168 с.
8. **Коцарєв О.** Двоє [Електронний ресурс] / О. Коцарєв // Мовою поезії. – Режим доступу : http://www-philology.univer.kharkov.ua/podii/poetry/poet_kotsarev.html
9. **Лексико-словотвірні інновації (2007) :** словник / К. Коротич, С. Лук'яненко, А. Нелюба; за ред. А. Нелюби. – Х. : ХІФТ, 2009. – 172 с.
10. **Нелюба А.** Лексико-словотвірні інновації (2004–2006) : словник / А. Нелюба, С. Нелюба. – Х. : Майдан, 2007. – 144 с.
11. **Нелюба А. М.** Лексико-словотвірні інновації (2008–2009) : словник / А. М. Нелюба. – Х. : Харків. історико-філолог. товариство, 2010. – 116 с.
12. **Проблеми й перспективи авторської лексикографії.** «Регіональний» словник поетичних неолексем (Рівненщина) / відп. ред. Г. М. Вокальчук. – Вид. 2-е, випр. і доп. – Острого : Вид-во НаУ «Острозька академія», 2008. – 192 с.

13. Пустельний Ю. (Ільченко Юрій). Добрі та погані сни після смерті [Електронний ресурс] / Ю. Пустельний (Юрій Ільченко) // Український центр. – Режим доступу : http://pustelny.io.ua/s11763/dobri_ta_pogani_sni_pislya_smerti
14. Рудь О. М. Поетичне слововживання складних прикметників та дієприкметників / О. М. Рудь – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2001. – 270 с.
15. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980.

Надійшла до редколегії 20.02.13

УДК 811.161.2'42

В. В. Мозгунов

Донецький національний університет

СОЦІАЛЬНІ РОЛІ УЧАСНИКІВ КОМУНІКАТИВНОГО АКТУ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ І ВИКОРИСТАННЯ МОДАЛЬНОЇ РАМКИ ДІАЛОГІЧНОГО ТЕКСТУ

Представлена стаття є своєрідним елементом серії публікацій автора, присвячених проблемам модальності як лінгвістичної універсалії, що має текстотвірне значення і виявляється на всіх рівнях мовної системи. Подано психологічні, комунікативні та соціальні основи використання модальних рамок висловлення. У зв'язку із цим коротко охарактеризовано основи проведеного дослідження, які полягають у синтезі наукових поглядів А. Вежіцької, Ш. Баллі та М. Бахтіна. Охарактеризовано парадигму наукових пошуків у галузі лінгвістики і обґрунтовано необхідність її зміни у зв'язку із розвитком технологій початку ХХІ ст. Стаття містить опис соціальних ролей учасників комунікативної ситуації, основи їх виділення, приклади, що розгортаються у семантичних експлікаціях.

Ключові слова: модальність, модальна рамка тексту, комунікативна ситуація, текст, текстотвірна функція, мовець.

Предложенная статья является своеобразным элементом серии публикаций автора, которые посвящены проблемам модальности как лингвистической универсалии, которая имеет текстообразующее значение и проявляется на всех уровнях языковой системы. Представлены психологические, коммуникативные и социальные основы использования модальных рамок высказывания. В связи с этим дана краткая характеристика теоретических основ исследования, которые состоят в синтезе научных взглядов А. Вежицкой, Ш. Балли, М. Бахтина. Также представлена характеристика парадигмы научных изысканий в лингвистике и обоснование необходимости её изменения в связи с развитием технологий начала ХХІ века. В статье содержится описание социальных ролей участников коммуникативной ситуации, основы их выделения, примеры, развернутые в семантических экспликациях.

Ключевые слова: модальность, модальная рамка текста, коммуникативная ситуация, текст, текстообразующая функция, говорящий,

The suggested article is a specific unit in author's series of studies, dealing with the problem of modality as linguistic universals, that has text-building significance and is presented at all levels of language system. The psychological, communicative and social bases of modal frames usage are given. The bases of conducted study, that are the synthesis of A. Wierzbicka's, S. Bally's and M. Bakhtin's views, are characterized briefly on this case. Paradigm of scientific searches in linguistic branch and the need of its change due to technological development of early ХХІ is also highlighted. The article contains the description of social roles of participants of communication situation, sources of their definition, examples, expanded in semantic explications.

Key words: modality, modal frame of text, communication situation, text, text-building function, speaker.

Вивчення кола проблем, пов'язаних з модальністю як мовною універсалією, що виявляється на всіх рівнях мовної системи, залишається одним із актуальних питань сучасної теоретичної та прикладної лінгвістики. У той же час сміливо можна стверджувати, що є маса аспектів вивчення цієї проблеми, до яких ще «не дійшли руки» лінгвістів. Причиною такої специфічної ситуації є, на нашу думку, й бурхливий розвиток інформаційних технологій, який породжує нові явища не лише у поточному мовленні, але й у структурі тексту як основної форми переказування інформації.

Поява нових інформаційних технологій дала поштовх для розвитку нових напрямів дослідження не лише у природничій, але й у гуманітарній царині людських знань, зокрема і в галузі лінгвістики. У зв'язку із цим вважаємо доречним нагадати, що ХХ століття для європейського мовознавства пройшло під знаком аналізу. Нові інформаційні технології зумовили зміну парадигми не тільки суспільного, але й наукового мислення, тому на сьогоднішній день можна говорити про необхідність переходу від аналізу до синтезу у наукових дослідженнях в галузі лінгвістики. Цікавим є й той факт, що наука про мову зароджувалася як синтетична і довгий час залишалася такою. Тут можна згадати не лише античного ученого Аристотеля [1], праці якого були не суто філософськими, а мали універсальний характер, але й систему вищої освіти в Європі епохи Середньовіччя, Відродження та бароко. Не буде винятком у загальноєвропейському контексті і Україна з її Києво-Могилянською академією. Спудеї не лише вивчали граматику, але й вчилися говорити в курсі риторики, причому риторика була обов'язковою для всіх, оскільки тогочасне суспільство усвідомлювало дуже просту закономірність, що людина з високим рівнем освіти відрізняється від малоосвіченої у першу чергу мовленням. Та й учених ХІХ ст. швидше можна назвати філологами, ніж чітко визначити – лінгвісти вони чи літературознавці, варто згадати О. О. Потебню, І. С. Срезневського, Ф. І. Буслаява та ін.

Усе змінилося у столітті ХХ: у природничих науках матерію розщепили на молекули й атоми, у гуманітарних науках філологію – на лінгвістику і літературознавство, а лінгвісти, у свою чергу, чітко «розклали по полицях» фонологію, лексикологію, фразеологію, словотвір, морфологію, синтаксис, стилістику. Відповідно, і наукові дискусії лінгвістів відбувалися з питання, що визнати основною одиницею мови – слово чи речення. І в цій дискусії вже не бралися до уваги результати психологічних досліджень, нейрофізіології, відповідно до яких чітко вимальовувалася картина, що людське мислення – це мислення текстами, або певними образами, що вміщуються в поняття текст.

Важко заперечувати, що друга половина ХХ століття була надзвичайно плідним періодом досліджень з проблем модальності, варто згадати праці В. В. Виноградова, Ю. С. Степанова, В. Г. Гака, Н. Д. Арутюнової, Г. П. Немца, В. М. Русанівського, І. Р. Вихованця, В. М. Бріцина, А. П. Загнітка та ін., у фундаментальних працях яких представлений величезний і надзвичайно цікавий матеріал, що так чи інакше характеризує явище модальності в мові [2; 5; 6; 7; 8; 10; 12; 13; 14; 15; 16; 19; 20; 21]. Проте прийшов час змінити взагалі наукову парадигму досліджень цієї проблеми, і вивчати не окремі її аспекти чи окремі вияви на різних рівнях мовної системи, а показати її універсальний текстотвірний характер. З цією метою ми звернулися до праць видатного лінгвіста професора А. Всєжбіцької, яка представила ідею семантичних примітивів (або семантичних експлікацій) у кількох своїх фундаментальних роботах (див.: [31; 32]). На нашу думку, ця ідея може стати методологічною основою нового вивчення модальності і водночас допоможе показати її універсальний характер, що виявляється на всіх рівнях мовної системи і має текстотвірне значення. Іншим відправним пунктом у

новому вивченні модальності може стати ідея, висловлена видатним швейцарським ученим Ш. Баллі, який першим у європейській лінгвістиці висунув положення про модальну рамку тексту [3]. Надзвичайно важливою при цьому також є ідея М. Бахтіна про жанри мовлення [4], та теорія мовленнєвих актів, розвинута у працях Дж. Остіна, У. Чейфа [23; 24]. Саме синтез усіх цих ідей дав можливість по-іншому характеризувати явище лінгвістичної модальності, яке утримує весь каркас мовної системи, народжується разом з мовою й підлягає еволюційному розвитку разом з нею. Універсальність і всеохопність цієї категорії знаходить своє вираження як в окремих формах, що народжуються в момент народження мови, так і в тих, що є результатом розвитку мовної системи. Першими модальними словами можна вважати сполучники, причому це сполучники сурядності. Адже те, що один тип явищ «об'єктивної» дійсності людина поєднує в мовленні сполучниками *i (ta)*, а інші – сполучниками *a, але* вказує на факт певного ставлення мовця як до змісту сказаного, так і до явищ дійсності. Саме через застосування тих, а не інших сполучників ми даємо свою оцінку явищам реальної дійсності. Доречність і дієвість такого синтетичного підходу підтверджується проведеними автором дослідженнями щодо визначення модальних рамок конкретних текстів (див.: [17; 18]).

На сьогоднішній день всі європейські мови, зокрема й українська, перебувають у стані, коли можуть впливати на поведінку носіїв, або навіть визначати цю поведінку. Це певним чином співвідноситься із загальним розвитком технологій у світі: спочатку людина створювала нові машини, а тепер новостворені машини визначають спосіб життя людини. Так само і з мовою: мова довгий час формувалася разом із розвитком людського мислення, а на сьогодні мова пропонує носієві набір модальних рамок, які він може (а інколи – зобов'язаний) використати в конкретній комунікативній ситуації. Відмова від такого використання може призвести до фатальних наслідків процесу комунікації, а стійке несприйняття правил використання модальних рамок мовлення може поставити носія мови за межі не лише своєї соціальної групи, а й за межі соціуму взагалі.

Водночас проведені попередні дослідження виявили необхідність описати соціальні ролі учасників комунікативних актів, які сприймаються у суспільстві людей, що спілкуються, на свідомому і підсвідомому рівнях. Тому *метою* запропонованої статті є дати характеристику соціальних ролей учасників комунікативних ситуацій. Реалізація цієї мети буде вимагати виконання таких *завдань*: дати опис еволюційних процесів у формуванні текстів різного типу; навести соціальні чинники для формування в суспільстві соціальних комунікативних ролей; описати психологічні чинники формування соціальних комунікативних ролей; описати мовленнєві ситуації як чинник, що зумовлює мовленнєву поведінку людини.

Діалог, як первинний, найбільш природний, тип мовлення, звичайно підлягає еволюційному розвитку. Цей розвиток діалогу безпосередньо пов'язаний із еволюцією людського суспільства, з розвитком свідомості мовців-учасників комунікативної ситуації. Зараз важко визначити, коли саме це відбувалося, але точно можна говорити про те, що на певному етапі розвитку людина стала усвідомлювати необхідність диференціювати своє мовлення залежно від комунікативної ситуації. Насправді, функціональні стилі мовлення виникли задовго до появи наукового вчення про це явище. Більше того, саме вчення будувалося на необхідності розрізняти або класифікувати вторинний тип мовлення – мовлення писемне. Усвідомлення ж необхідності диференціювати набір мовних засобів, на нашу думку, з'являється в мисленні людини не лише задовго до появи вторинного типу мовлення – монологу, – а й задовго до появи писемності.

Соціальне розшарування людського суспільства відбувається задовго до появи писемності, відтак, і мовлення люди починають диференціювати з зароджен-

ням класового суспільства. На сьогоднішній день ситуація виглядає дещо по-іншому. Мовна система сформувала певні «канонічні» форми, які інколи називають «кліше» (але у вузькому розумінні, маючи на увазі окремі звороти чи слововформи, наприклад: *Дозвольте звернутися; Шановний пане; Зобов'язаний повідомити* тощо). Напевно, сучасний мовець повинен бути ознайомлений із цим набором канонічних форм і знати, в якій комунікативній ситуації і в якій соціальній ролі учасника комунікативної ситуації він може (або зобов'язаний) використати певну форму із запропонованого йому набору. Помилка у виборі форми або помилкова оцінка соціальної ролі кожного з учасників комунікативної ситуації суттєвим чином можуть вплинути на результативність (успішність) комунікативного акту і водночас можуть сигналізувати про рівень комунікативної компетенції окремого мовця (поняття комунікативної компетенції в науковий обіг увів Н. Хомський (див.: [22])).

Незнання запропонованих мовою форм або стійке небажання з боку окремого мовця користуватися цими формами призводять до того, що мовець ставить себе поза суспільством або виходить на його маргінес.

Отже, мова протягом довгої історії свого розвитку сформувала набір засобів соціалізації людини. Саме ці мовні засоби соціалізації діють у першу чергу при оцінці соціальної ролі індивіда. У даному випадку важко говорити, що учасники комунікативної ситуації спільно будують модальну рамку висловлення. Мова вже сформувала ці рамки (модальні рамки і є тими мовними кліше, в межах яких діють індивіди, стаючи учасниками комунікативної ситуації), відтак, роль учасників полягає в тому, щоб спільно скласти відповідні «пазли» в єдину картинку, яку ми будемо кваліфікувати як модальну рамку діалогу. Слід зауважити, що мова сформувала величезну кількість таких «картинок»-форм, правила наповнення яких зобов'язаний засвоїти кожен носій мови. Чим більшу кількість таких форм має у своєму арсеналі кожен окремий індивід, тим вищий рівень комунікативної компетенції він має.

Доречним, на нашу думку, буде охарактеризувати умови поведінки мовця як чинник, що впливає на формування соціальної ролі учасників комунікативної ситуації. Вагомими при цьому будуть і результати психологічних досліджень, оскільки людина не лише реагує на певні обставини, безвольно піддаючись їх тискові, як інколи стверджують біхевіористи (див.: [9]), а намагається їх контролювати, відповідати на обставини свідомими діями. Звернемо увагу й на те, що участь свідомості в діях людини не є однаковою. У концепції З. Фрейда психічне життя йде двома напрямками – свідомим і підсвідомим, причому підсвідомий шлях для психічного життя важливіший, оскільки саме він зумовлює поведінку людини (див.: [9]). Якщо навіть вважати, що свідомість є конститутивною характеристикою людської особистості, то мусимо звернути увагу на наявність великої кількості автоматизованих дій, що виконуються як навички. Свідомість необхідна в процесі творення навичкових дій. У той момент, коли вони вже створені, відбуваються самі і некеровані. Тому переважна більшість правил публічного порядку не усвідомлюється повною мірою, а підпорядкування їм відбувається безрефлекторно. Самі правила зауважуються лише тоді, коли їх хтось свідомо перестає дотримуватися, або не може дотримуватися в силу якихось причин. У цьому випадку відбувається маргіналізація індивіда, він виводить себе за межі соціуму, зокрема і мовленнєвою поведінкою, небажанням скористатися однією із рамок, що пропонує йому мова.

Розуміння індивідуальних дій людини – це сприйняття їх за допомогою категорій культури, а також приписування діям станів суспільної свідомості. Соціалізація відбувається через сприйняття системи цінностей, що має статус явища

культури, а відтак фільтром, крізь який соціальна група спостерігає дійсність. Процес сприйняття поведінки, зокрема і мовленнєвої, відбувається через такі процедури: 1) усвідомлення психічного стану автора-діяча; 2) визначення спільності поведінки; 3) ідентифікація з позиції автора-діяча або її заперечення.

Майже в кожній ситуації мовленнєвої комунікації виділяються і закріплюються зразки поведінки, які регулюють порядок комунікації: привелі її початку і закінчення, темп, тип модальної рамки діалогу, більш традиційний чи більш індивідуалізований перебіг комунікативної ситуації. Ці зразки можна визначити як соціальні ролі, що виступають стабілізаторами мовленнєвої поведінки. Саме вони великою мірою визначають її передбачуваність і залежать:

- від тривалості контакту;
- від ступеня офіційності контакту;
- від соціального рангу учасників комунікативної ситуації.

Соціальні ролі учасників комунікативної ситуації можуть бути:

1) тривалими (відбуватися в офіційних контактах з однаковим статусом (директор – директор, учитель – учитель), з неоднаковим статусом (керівник – підлеглий, учитель – учень, священник – віруючий); та у неофіційних контактах з однаковим статусом (батько – мати, брат – сестра) та з неоднаковим статусом (дід – внук, свекруха – невістка, дитина – батьки)).

2) нетривалими (в офіційних контактах з однаковим статусом (у потягу, автобусі, театрі) та з неоднаковим статусом (чиновник – відвідувач установи, продавець – покупець); у неофіційних контактах з однаковим статусом (знайомі, що випадково зустрілися)).

Той факт, що адресат мовлення має можливість поставити себе на місце мовця-діяча, а мовець-діяч може виконувати цілу гаму соціальних ролей (справжніх і вигаданих), відрізняє комунікацію людей від інших самокерованих кібернетичних систем.

У теоретичній рефлексії, яка намагається сприйняти сутність мовленнєвої поведінки, можна виділити дві позиції. За однією із них, мовлення кожної людини є її особистою інвенцією. Відповідно до другої, існують соціальні і психічні зобов'язання, що зумовлюють будь-яку мовленнєву дію. В. Гумбольдт зазначав, що «людина говорить певним чином не тому, що хоче так говорити, а тому, що повинна говорити певним чином» [26].

У першому випадку мовленнєві дії є здатністю вільно керувати висловленням, або умінням приймати і відбивати у мовленні соціальні і мисленнєві зобов'язання.

У другому випадку мовленнєву поведінку можна розтлумачувати як прийняття зобов'язань і свідому їх реалізацію.

На сьогоднішній день можна виділити три основних теоретичних підходи в розв'язанні цих проблем.

Перший теоретичний комплекс пов'язаний концепціями Н. Хомського, який сформулював проблему керованості як найважливішу проблему мовознавства. Керованість, за Н. Хомським [22], є процесом творення безкінечної кількості речень з обмеженою кількістю елементів за допомогою усталеного механізму, який можна визначити. Керованість у такому тлумаченні є виявом свободи з двох причин: а) утворювані речення можуть не залежати від безпосереднього впливу керівника; б) вони не залежать від ситуації, оскільки в абсолютно нових ситуаціях ми можемо створювати речення, які відповідають цим ситуаціям. Водночас це відповідає нашій тезі про те, що певний набір ситуацій мовлення відповідає певному набору модальних рамок, які наповнюються мовцем відповідно до життєвого, а відтак, і мовленнєвого досвіду.

Розвиваючи ідеї Н. Хомського щодо проблеми свободи, М. Кромпець [28, с. 41] пропонує інше тлумачення. Процес комунікації визначається чинниками: а) зміст пізнання; б) свобода інтерпретацій цього змісту; в) вживання знаків мови. Найсуттєвішою ознакою як людського пізнання, так і вживання мовних знаків є воля людини. Саме це визначає, що хочемо пізнати і як хочемо говорити. Тому мова є особистою інвенцією кожної людини. Свобода полягає в тому, що людина або ознайомлюється зі зразками мовленнєвої поведінки (наборами модальних рамок) і вирішує власну мовленнєву поведінку вибудовувати в межах цих зразків (за рахунок чого відбувається соціалізація індивіда), або відкидає цей набір зразків, таким чином, ставить себе за межі соціуму.

Друга концепція виникає з концепції керованості мови. Її можна пояснити такою закономірністю: людина у своїх мовленнєвих діях є вільною настільки, наскільки сприймає необхідність. Основним теоретиком цього напрямку є Д. Гаймс, творець «етнографії мовлення» і один із найбільших критиків концепції Н. Хомського (див.: [27]). На думку Д. Гаймса, у свідомості мовця вміщено не лише знання про правила творення речень (як цього хоче Н. Хомський), але також знання про способи пристосування речень до різних суспільних ситуацій, тобто модальних рамок, які відповідають тим чи іншим суспільним ситуаціям. Висловлення і ситуації зв'язані правилами відповідності, а набір таких правил становить систему модальних рамок. Тому творенням є будування висловлень, відповідних до суспільних ситуацій. Ця відповідність визначає комунікативну компетенцію, яка є результатом соціалізації; вона є набутою і формується разом із набуттям життєвого досвіду.

З таких же позицій, говорячи про стилі мовлення, виступає Т. Скубалянка (див.: [34; 35]). На її думку, стиль є функціональним різновидом мови (офіційний, риторичний, художній) і відзначається певними сталими ознаками, які можна виділити із набору мовних явищ, і які можна розглядати як «набір детермінантів». Форма такого набору детермінантів, що визначає сутність кожного стилю, більше пов'язана із загальнокультурними умовами (наприклад, у випадку розгляду сутності риторичного стилю до уваги беруться умови розвитку європейської культури і виявляється, що набір детермінантів риторичного стилю в багатьох європейських мовах формується за схожими зразками), ніж з безпосереднім впливом соціальних і ситуативних чинників у межах окремої мовної спільноти. Будування висловлення в межах певного стилю вимагає більшого обсягу знань щодо мовних явищ, які детермінують цей стиль. Знання про це можна назвати стилістичною компетенцією, і вони є знаннями усвідомлюваними, а творення стилістично маркованого тексту є дією цілеспрямованою.

Таким чином, розрізняється стилістична і комунікативна компетенція, яка, на думку Д. Гаймса, є результатом соціалізації, а отже, ефект соціального впливу не завжди усвідомлюється особою. Іншими словами, комунікативна компетенція дається мовцеві, а стилістичну компетенцію він сам свідомо мусить здобувати. Сутність мовленнєвих дій виявляється як свідоме або несвідоме вміння реалізації необхідності.

Третя концепція визначається нами як детерміністична. За нею не людина творить мову, а мова створює спосіб мислення і визначає правила поведінки особистості. Ця концепція закріплена тезою Гердера – Гумбольдта (див.: [25; 26]) і дослідженнями етнолінгвістів. Виявляється вона також у теорії Сепіра – Уорфа, а найвиразніше представлена Б. Бернштайном (див.: [30; 33]).

За теорією Сепіра – Уорфа мова, супроводжуючи людину від народження, формує спосіб сприйняття дійсності. Мислення завжди відбувається в межах певної мови, кожна мова є набором стереотипів і кліше (які ми називаємо модальними рамками). Напрямок розуміння є таким: суспільство створює мову → мова зумовлює спосіб мислення: ми мислимо так, як цього вимагають мовні стереотипи, тобто оперуємо системою модальних рамок, саме вони визначають сприйняття дійсності.

Б. Бернштайн висловлюється саме в такій системі координат. Він стверджує, що і мовний код, і процес його здобуття є детермінованими: соціальна структура (яка є комплексом символів і їх значень) зумовлює форми суспільних відносин (визначає порядки і розряди значень), а вони, у свою чергу, закріплюються в знаках мовного коду. Учений також зазначає, що «дитина, яка вчиться говорити, тим самим вивчає вимоги, визначені соціальною структурою. Процес навчання перетворює досвід дитини, але сам процес генерується її власними, на перший погляд спонтанними, мовленнєвими актами. За цією концепцією головна роль відводиться переконанню, що оскільки в певних соціальних групах є багато підгруп, то повинно бути багато мовних кодів, які роблять обов'язковими різні типи поведінки.

Відтак можна стверджувати: якщо суспільна ситуація нав'язує спосіб мовленнєвої поведінки, то сутність цієї поведінки полягає в суворому дотриманні правил, визначених суспільною групою. Крайні погляди, незважаючи на свою привабливість, не беруть повною мірою до уваги дійсності, яка засвідчує, що людина у своїй мовленнєвій поведінці є детермінованою і творчою одночасно.

Створюючи текст, мовець повинен реалізувати мовні соціальні ролі, пристосовуючись, таким чином, до розумових можливостей адресата, професійної спеціалізації і позиції, яку він займає в суспільній ієрархії.

Для того щоб висловлення стало комунікативним актом, мовець і адресат повинні об'єднатися психічною готовністю до проведення інтеракції (бажання розмови і зусилля, що доклав мовець при початку інтеракції), а також повинна бути культурна тотожність, визначена спільною системою цінностей, які дозволяють приймати дійсність в однакових інтелектуальних категоріях і приблизно однакових емоціональних категоріях.

Далі наведемо приклади комунікативних ситуацій, учасники яких мають різний соціальний статус щодо один одного, і покажемо, як це впливає на заповнення ними модальних рамок.

Мовленнєві інтеракції з однорідними рангами співрозмовників:

Фрагмент розмови приятелів у студентському гуртожитку (роль постійна (тривала), контакт неофіційний: розмова знайомих):

– *Привіт, старий! Сто років...* ('Я хочу сказати, що радий тебе побачити. → Я знаю (і ти знаєш), що ми давно не бачилися. → Я думаю, що за час, коли ми не бачилися, у твоєму житті відбулося багато подій. → Я думаю, що мені буде цікаво про них дізнатися').

– *Привіт, а що тебе принесло з самого ранку?* ('Я думаю, що ти прийшов до мене не за тим, щоб дізнатися про новини мого життя. → Я думаю, що ти потребуєш від мене якоїсь іншої інформації, яка принесе тобі користь. → Я хочу, щоб ти не приховував своїх справжніх намірів візиту').

– *Ти сам? Шукаю Юрка. Не знаєш, де його можна знайти?* ('Я знаю, що ти живеш не сам, а з Юрком. → Я шукаю, власне, контакту з ним. → Я думаю, що ти можеш мені допомогти у пошуках Юрка').

– *Вийшов удосвіта – напевно, зараз на лекціях* (‘Я знаю, що Юрко, якого ти шукаєш, вийшов з кімнати рано.→ Я знаю, що Юрко відповідальний у своєму ставленні до навчання.→ Я думаю, що Юрко зараз на заняттях’).

У даному фрагменті ми спостерігаємо, як два учасники інтеракції досить грамотно щодо своїх ролей наповнюють модальну рамку діалогу.

Мовець, потурбувавши адресата, як форму вибачення застосовує зворот, яким він начебто дає знак, що цікавиться новинами з життя адресата. Адресат, у свою чергу, чітко розуміє, що справжні інтенції мовця полягають у здобуванні інформації іншого змісту. Тому з метою економії часу свого і мовця він уживає таку конструкцію, яка змушує мовця повернутися до висловлення запиту про інформацію, якої він потребує на даний момент, за якою він звернувся до адресата, без втрати часу на етикетні звороти спілкування з метою викликати позитивне ставлення до себе з боку адресата.

Фрагмент розмови двох незнайомих осіб в автобусі (роль нетривала, контакт офіційний: розмова незнайомих):

– *Але й тягнемоя.* (‘Я хочу почати розмову, але сумніваюся в тому, до кого з присутніх і в якій формі звернутися’).

– *Повільно їде, бо слизько. Мені краще пізніше доїхати, але безпечніше. А ви до самого Донецька?* (‘Я зрозумів ваш запит на спілкування.→ Я думаю, що спілкування зі мною може вам чимось допомогти, особливо, якщо це стосується мого місця проживання – Донецька.→ Я готовий вислухати вас’).

– *Ні, я їду далі. У Донецьку треба пересідати, але не знаю, чи встигну?* (‘Я подорожую далі, за межі місця вашого проживання, Донецька, але в Донецьку я потребуватиму допомоги.→ Я шукаю того, хто може і захоче допомогти в Донецьку, якого я не знаю’).

– *А ви спитайте водія, може, доїде вчасно. А як ні, то, може, скаже, як дохати далі.* (‘Я думав, що ви потребуєте від мене лише якусь інформацію.→ Я бачу (розумію), що вам треба надати й допомогу іншого характеру.→ Я не буду вам надавати цієї допомоги.→ Я думаю, що ви можете пошукати допомоги в когось іншого’).

Виявляється, що обидві ролі, які реалізуються в ситуації однакових (рівних) рангів співрозмовників, відзначаються протиставними ознаками.

Мовленнєві інтеракції з нерівнорядними рангами співрозмовників:

Фрагмент розмови керівника з підлеглим (роль постійна (тривала), офіційний контакт, службова розмова):

– *Але повернемося до справи. Така ситуація не може продовжуватися. Ви візьмете машину, візьмете п'ятеро людей і негайно привезете. Це треба зробити сьогодні. Ви за це відповідаєте.* (‘Я незадоволений ситуацією, що склалася.→ Я хочу, щоб вона була виправлена.→ Я даю вам можливість (створюю умови), щоб виправити ситуацію.→ Якщо ви цього не зробите, то будете покарані.→ Я можу вас покарати, тому що маю право санкції щодо вас, і я знаю, що ви це також знаєте’).

– *Я поїду, зроблю, що можна, але...* (‘Я знаю, що повинен докласти зусиль до виправлення ситуації.→ Я сумніваюся, що до кінця зможу все зробити’).

– *Я не хочу чути ніяких «але», вважаю, що справу вирішено...* (‘Я знаю, що виконання мого завдання може стати під загрозою.→ Я вимагаю докласти максимум зусиль до виконання завдання.→ Я знаю, що маю право вимагати беззастережного виконання завдання’).

Фрагмент розмови з адміністратором готелю (роль тимчасова (нетривала), контакт офіційний, розмова в ситуації організації послуг):

– *Вибачте, будь ласка. Я хотів би зарезервувати номер* ('Я хочу, щоб ви надали мені послугу. → Я знаю, що можу висловити своє бажання. → Я знаю, що ви за службовими обов'язками повинні докласти зусиль до реалізації мого бажання').

– *На коли?* ('Я готовий(-а) надати вам послугу, про яку ви запитуєте. → Я повинен(-а) знати час надання послуги').

– *З 18 на 19 червня, це, по-моєму, з четверга на п'ятницю.* ('Я хочу оселитися у вашому готелі з 18 на 19 червня').

– *Мені шкода. Усі номери зайняті.* ('Я знаю, що ми не зможемо виконати ваше бажання. → Я знаю, що це неможливо з об'єктивних обставин').

– *Але, може, ви щось знайдете. Я дуже прошу. Мені треба бути в цей час у Києві.* ('Я хочу, щоб ви ретельніше поставилися до своєї роботи в наданні послуг. → Я повинен бути в Києві у зазначений період, тому звертаюся з проханням уважно перевірити зайнятість номерів у вашому готелі').

– *Мені шкода...* ('Я доклала(-в) усіх можливих зусиль, але моя інформація про відсутність вільних номерів у потрібний для вас час точна').

– *А, може, хоча б місце в якомусь номері на дві особи?* ('Я знаю, що для мене необхідність перебування в Києві у зазначений період настільки важлива, що я готовий навіть на незручний для себе варіант поселення. → Я хочу, щоб ви розглянули цей незручний для мене варіант').

– *Немає нічого. Пошукайте в іншому готелі.* ('Я знаю, що нічим не зможу вам допомогти. → Я знаю, що в місті є інші готелі. → Я знаю, що ви повинні звернутися до іншого готелю').

У даному випадку ми можемо спостерігати, як відбувається у процесі мовлення коригування щодо модальної рамки діалогу. Спочатку мовець виступає з позиції особи, що може вимагати виконання певних дій від адресата. Але після того, як адресат повідомляє про негативний для мовця результат дій, мовець переключається на другий варіант модальної рамки, коли мовець виступає прохачем.

Подальші дослідження у цій галузі, за нашим переконанням, дадуть можливість підтвердити тезу про те, що модальність має виразний егоцентричний характер, з одного боку, і в такому разі важко говорити про наявність так званої об'єктивної модальності, з іншого боку. Таким чином, сучасна лінгвістика постає перед необхідністю нового опису мовної системи, якій ми даємо робочу назву «модальна граматики».

Бібліографічні посилання

1. **Аристотель** Сочинения в 4-х томах / Аристотель. – Т. 4. – М.: Мысль, 1983. – С. 645–680.
2. **Арутюнова Н. Д.** Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт / Н. Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1988. – 338 с.
3. **Балли Ш.** Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
4. **Бахтин М. М.** Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М.: Искусство, 1986. – 444 с.
5. **Брицын В. М.** Синтаксис и семантика инфинитива в современном русском языке / В. М. Брицын. – К.: Наук. думка, 1990. – 320 с.
6. **Будагов Р. А.** Человек и его язык / Р. А. Будагов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 262 с.
7. **Виноградов В. В.** Избранные труды / В. В. Виноградов // Исследования по русской грамматике. – М.: Наука, 1972. – 559 с.
8. **Вихованець І. Р.** Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.

9. **Выготский Л. С.** Мышление и речь / Л. С. Выготский // Собрание сочинений. – Т. 2. – М. : Педагогика, 1982. – 504 с.
10. **Гак В. Г.** Языковые преобразования / В. Г. Гак. – М. : Языки рус. культуры, 1998. – 763 с.
11. **Гумбольдт В. фон.** Избранные труды по языкознанию / В. фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1984. – 397 с.
12. **Загнітко А. П.** Теоретична граматики української мови. Синтаксис : монографія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
13. **Звегинцев В. А.** Проблема знаковости языка. Материалы к курсам языкознания / В. А. Звегинцев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1956. – 34 с.
14. **Кацнельсон С. Д.** Типология языка и речевое мышление / С. Д. Кацнельсон. – Л. : Наука, 1972. – 216 с.
15. **Мельчук И. А.** Опыт теории лингвистических моделей «Смысл – текст». Семантика, синтаксис / И. А. Мельчук. – М. : Наука, 1974. – 314 с.
16. **Мельчук И. А.** К принципам описания означаемых (о лингвистической семантике) / И. А. Мельчук // Принципы и методы семантических исследований. – М. : Наука, 1976. – С. 201–217.
17. **Мозгунов В.** Особливості вияву категорії модальності в епістолярному жанрі мовлення / В. Мозгунов // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. – Донецьк : ДонНУ, 2008. – Вип. 17. – С. 231–236.
18. **Мозгунов В.** Модальність предикатів дозволу: спроба експлікації / В. Мозгунов // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. – Донецьк : ДонНУ, 2010. – Вип. 20. – С. 164–171.
19. **Немец Г. П.** Семантико-синтаксические средства выражения модальности в русском языке / Г. П. Немец. – Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. ун-та, 1989. – 144 с.
20. **Немец Г. П.** Грамматические средства выражения модальности в русском языке / Г. П. Немец. – Х. : Око, 1991. – 176 с.
21. **Степанов Ю. С.** В трехмерном пространстве языка: семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства / Ю. С. Степанов. – М. : Наука, 1985. – 335 с.
22. **Хомский Н.** Язык и мышление / Н. Хомский. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 126 с.
23. **Чейф У.** Значение и структура языка / У. Чейф. – М. : Прогресс, 1975. – 482 с.
24. **Austin J.** How to Do Things with Words / J. Austin. – Oxford, 1962. – 167 p.
25. **Herder J. G.** Sprachphilosophische Schriften / J. G. Herder // Verlag von Felix Meiner. – Hamburg, 1960. – P. 132–164.
26. **Humboldt W. von.** Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts / W. von Humboldt // Gesammelte Schriften. – T. 1. – Berlin, 1907. – P. 112–145.
27. **Hymes D.** Sociolinguistics and the Ethnography of Speaking / D. Hymes // Język i społeczeństwo. – Warszawa. – S. 41–82.
28. **Krapiec M. A.** Język a świat realny / M. A. Krapiec. – Lublin : KUL, 1985. – 143 s.
29. **Lyons J.** Semantics II / J. Lyons. – London, 1977. – 307 p.
30. **Whorf B. L.** Science and Linguistics / B. L. Whorf // Language, Thought and Reality. – Massachusetts Institute of Technology. – Massachusetts, 1957. – 327 p.
31. **Wierzbicka A.** The Semantics of Grammar / A. Wierzbicka. – Amsterdam–Philadelphia, 1988. – 257 p.
32. **Wierzbicka A.** Semantic Primitives and Lexical Universals / A. Wierzbicka // Quaderni di semantica 19. – 1989. – 1. – P. 103–121.
33. **Sapir E.** The Status of Linguistics as a Science / E. Sapir // Selected Writings of Eduard Sapir. – California : University of California Press, 1951. – P. 160–166.
34. **Skubalanka T.** O ekspresywności języka / T. Skubalanka // Annales UMCS, Sectio F. – 1972. – S. 123–135.
35. **Skubalanka T.** Założenia analizy stylistycznej / T. Skubalanka // Problemy metodologiczne współczesnego literaturoznawstwa / red. H. Markiewicz, J. Sławiński. – Kraków. – S. 250–273.

Надійшла до редколегії 28.02.13

О. В. Нашиванько

*Государственное учреждение «Днепропетровская медицинская академия
Министерства здравоохранения Украины»*

ВИДЫ СЕМАНТИЧЕСКОЙ НЕОДНОЗНАЧНОСТИ ТЕРМИНОВ МЕДИЦИНСКОЙ КОСМЕТОЛОГИИ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

На матеріалі термінології медичної косметології розглянуто різновиди семантичної неоднозначності у сучасній російській мові. Визначено, що у межах досліджуваної термінологіки реалізується такий тип полісемії, як категоріальна, що утворюється за певними моделями. Розглянуто явище амбісемії термінів медичної косметології та визначено його причини.

Ключові слова: термінологія, медична косметологія, семантична неоднозначність термінів, категоріальна полісемія, амбісемія.

На материале терминологии медицинской косметологии рассмотрены разновидности семантической неоднозначности в современном русском языке. Установлено, что в рамках исследуемой терминологии реализуется такой тип полисемии, как категориальная, возникающая по определенным моделям. Рассмотрено явление амбисемии терминов медицинской косметологии и определены его причины.

Ключевые слова: терминология, медицинская косметология, семантическая неоднозначность терминов, категориальная полисемия, амбисемия.

Different kinds of semantic ambiguity have been analyzed on the basis of medical cosmetology in the modern Russian language. It has been defined that the following type of polysemy, as categorical one, has been realized within investigated terminological lexis, which is formed according to the definite models. The phenomenon of medical cosmetology terminological ambisemy has been described and its reasons have been determined.

Keywords: terminology, medical cosmetology, semantic ambiguity of terms, categorical polysemy, ambisemy.

Центром семантичної варіативності в різних терміносистемах, як відомо, є лексико-семантичне варіювання термінологічних одиниць – *полісемія*, представляюча собою основний тип неоднозначності терміна, внаслідок чого поняття «многозначність» і «неоднозначність» іноді використовуються як синонімічні [7, с. 10]. Однак, як показують дослідження В. А. Татарінова, С. Д. Шелова і других ведучих термінологів, крім власне многозначності, під якою розуміється властивість терміна мати два або декілька значень, в термінологічних системах спостерігаються і інші види різнозначності, що включаються в невизначеність семантичного об'єкта терміна або в його здатність відноситися до декількох денотатів. Явище невизначеності і розмитості понятійних меж окремих термінів, не укладаючись в рамки полісемії, допускається і активно обговорюється в останнє час багатою лінгвістами і термінологами. Для позначення таких семантично невизначених термінів пропонуються відповідно терміни *амбісемія*, *еврісемія* [8, с. 168–170], *понятійна поліморфність*, або *поліморфізм* [9, с. 59–83].

Целью настоящего исследования является описание случаев проявления многозначности и амбисемии в кругу терминологии медицинской косметологии (далее – МК) русского языка.

П о л и с е м и я. В работах терминологов, стоявших у истоков терминоведения, а также ученых середины и конца XX ст., внесших немалый вклад в развитие теории и практики современного терминоведения, многозначность традиционно рассматривалась как один из основных недостатков терминологии, поскольку при полисемии одна лексическая форма используется «для обозначения двух связанных понятий в пределах одной терминологии», что создает определенные трудности [1, с. 37]. Считалось, что однозначность термина непосредственным образом предопределяется таким конституирующим признаком, как точность.

Однако со временем в работах многих исследователей на примере описания функционального поведения терминов в естественной среде их бытования – специальных текстах – была установлена подверженность термина всем лексико-семантическим процессам, свойственным общеупотребительным словам. В свете новых знаний идея об однозначности терминологического знака получила несколько иную интерпретацию. В научном обиходе стали все чаще появляться утверждения о том, что природа термина определенным образом может ограничивать проявление в нем полисемичности, но не может помочь ему ее избежать; о том, что моносемичность термина следует рассматривать лишь как тенденцию, желательное качество или требование к рационально построенной терминологии. Исследователи, обращаясь к вопросам о полисемии и синонимии, все чаще цитируют высказывание Н. З. Котеловой, ставшее в наши дни своего рода афоризмом: «...термины – это слова, и ничто языковое им не чуждо» [3, с. 121].

Проведенное нами исследование показало, что наиболее распространенным случаем полисемии в терминологии медицинской косметологии является категориальная полисемия, которая заключается в том, что содержание понятия складывается из признаков, принадлежащих одновременно нескольким категориям. Категориальная многозначность возникает, когда один и тот же термин выражает категориально разные значения и базируется на метонимическом переносе, то есть переносе «по смежности понятий» [4, с. 55]. Ученые отмечают, что метонимические отношения между значениями термина достаточно регулярны, что позволяет говорить о возможности выделения типов терминологической полисемии. В основе регулярной полисемии терминов лежит повторяемость семантических отношений между производящим и производным. Эта повторяемость вызвана однотипностью производящих значений, единым характером семантического сдвига и, в результате, однотипностью производных значений [10; 5, с. 126]. Когнитивный подход к изучению метонимии позволяет увидеть, что при метонимии происходит сложный процесс смены категориальных структур, срабатывает система категориальности мышления. Человек с помощью полисемии структурирует окружающую его действительность, устанавливает между явлениями категориальные связи, концептуализирует эти связи с помощью данных ему языковых средств [8, с. 235]. Таким образом, метонимия является активным способом пополнения терминологических ресурсов языка науки.

Категориальная полисемия в кругу терминологии МК отмечена у слов *пилинг, маска, лифтинг, терапия*. Рассмотрим эти случаи более подробно.

У терминов *пилинг* и *маска* развивается многозначность по метонимической модели «косметологическая процедура – средство для процедуры», что позволяет отнести многозначность этих терминов к межкатегориальной (см. об этом: [4, с. 55]). Как обозначение процедуры *пилинг* (от англ. to peel – очищать, снимать кожу, шелушиться) имеет значение «обработка лица и/или тела с помощью химических и абразивных веществ для удаления поверхностного слоя кожи – эпидермиса для сглаживания морщинок и неровностей от угрей» [2, с. 346]. В «процедурном» значении лексема сочетается с атрибутами, обозначающими:

а) способ воздействия: *механический п., химический п., аппаратный, или физический п., вакуумный пилинг* и т. д.; б) вещество или средство, с помощью которого производится процедура: *феноловый п., гликолевый п., энзимный п., ТСА-пилинг, пилинг Джейснера* и др.

«Предметное» значение лексемы выражается при помощи атрибутов, указывающих: а) на форму, в которой применяется вещество: *пилинг-маска, пилинг-крем, пилинг-гоммаж, пилинг-сыворотка* и др.; б) на состав средства: *гликолевый п., феноловый п., ферментивный п.* и др. Чаще всего у наименований этой подгруппы «процедурное» и «вещественное» значения различаются только в контексте, ср.: «В последнее время **гликолевый пилинг** стал популярной процедурой. ... Входящие в состав **гликолевых пилингов** арбутин, койевая кислота и экстракт толокнянки эффективно устраняют пигментацию» (КИ, 2009/1, с. 74).

В свою очередь, лексема *маска* обозначает и «лечебную процедуру, призванную активизировать кровообращение кожи и улучшать ее питание за счет использования питательных и лечебных средств» [2, с. 262], и «слой наложенного на лицо крема, лекарственного состава и т. д.» [ТСИС], и само такое средство. В каждом конкретном случае употребления значение лексемы устанавливается только по контексту, так как и в «процедурном», и в предметном значениях слово может употребляться с одними и теми же видовыми конкретизаторами: *маска для лица, питательная маска, маска для сухой и чувствительной кожи* и т. д. Приведем пример контекста, иллюстрирующего использование слова в разных значениях: «**Маски** («средство». – О. Н.) хорошо усваиваются после массажа. Их часто назначают в сочетании с паровой ванной («процедура»). ... Почти каждая **маска** («средство») состоит из основы и дополнительных лечебных и питательных средств. **Питательные маски** («процедура») желательно применять систематически, курсами. При сухой и нормальной коже **маски** («слой вещества») накладывают на очищенное лицо...» [2, с. 262].

Другой подтип категориальной многозначности характеризует лексему **лифтинг** (от англ. lift «подъем») – «косметологические процедуры, выполняемые с помощью косметических средств, массажа, методов аппаратной косметологии, эстетической хирургии с целью улучшения контура лица и тела, видимого улучшения внешнего вида кожи за счет усиления ее механического натяжения» [2, с. 251]. Нетрудно заметить, что уже в самом определении скрыта так называемая внутрикатегориальная многозначность [4, с. 55], при которой разные значения характеризуют термины одной категории. В данном случае у «процедурного» термина **лифтинг** в косметологическом дискурсе отмечаются значения «хирургическая операция»: *хирургический лифтинг, фронто-темпоральный лифтинг, эндоскопический лифтинг*, и «нехирургическая процедура»: *аппаратный лифтинг, лазерный софтлифтинг, микротоковый лифтинг, мезолифтинг, SPA-лифтинг* и др.

Неоднозначно в терминосфере медицинской косметологии употребляются и термины *косметика, косметология, терапия*.

Коротко напомним, что у термина *косметика* развиваются смежные значения «косметические средства» и «вид искусства / деятельности, основанные на применении косметических средств». Со временем второе значение расширяется за счет включения в понятие средства различных способов улучшения внешности человека и в трансформированном виде может быть определено как «деятельность по улучшению внешнего вида». Позднее всего у слова *косметика* оформляется значение «учение, наука о применении косметических средств». Однако этот ЛСВ очень скоро начинает вытесняться аналогичным значением термина *косметология*, вошедшим в профессиональный обиход в начале прошлого века.

В свою очередь термин **косметология**, помимо «научного» значения («наука», «научная дисциплина», «учение», «раздел медицины», «отрасль медицины» и др.), зафиксированного в лексикографических источниках, в сочетании с определением употребляется для обозначения: а) направления, отрасли косметологии: *антивозрастная косметология, лазерная косметология, мануальная косметология*. Ср.: «...продукты данного ухода разработаны на основе последних открытий в антивозрастной косметологии» (К., 2009/1, с. 26); б) совокупности методов, например: *аппаратная косметология* – группа разнородных методов эстетической и лечебной косметологии, объединенных тем, что для их проведения необходимо аппаратное оборудование [2, с. 39]; в) косметологических процедур: *ультразвуковая косметология (ультразвуковая чистка), инъекционная косметология*; см.: «инъекционная косметология – это процедуры эстетической медицины, которые связаны с введением определенных веществ внутривенно, подкожно или внутримышечно» (<http://edit.ua>).

Как видим, речевая практика свидетельствует о развитии у термина **косметология** межкатегориальной многозначности, соответствующей модели «наука» – «отрасль деятельности» – «методы и процедуры, применяемые в ходе деятельности».

Остановимся на характеристике многозначности термина **терапия**, который в общелитературном лексикографическом источнике определяется следующим образом: «**Терапия** – 1. Раздел медицины, изучающий внутренние болезни, их профилактику и лечение. 2. Лечение внутренних болезней. 3. *разг.* Терапевтическое отделение больницы» [ТСИС]. Семантическая структура полисеманта в этом случае отражает межкатегориальную многозначность, которая реализуется в метонимической модели «наука – деятельность на основе науки – место деятельности».

В терминологии МК лексема **терапия** используется как терминокомпонент в составе многочисленных сложных и составных терминов, называющих, с одной стороны, направления лечения, разновидности терапии: *радиочастотная терапия (RF-терапия), антиоксидантная терапия, бальнеотерапия*, а с другой – виды косметологических процедур: *гидроколлотерапия, ароматическая пневматическая пульсовая терапия, вибротерапия* и т. д. Приведем типичный для косметологических дискурсов контекст, иллюстрирующий применение сложений с компонентом **терапия** для обозначения процедур: «В качестве косметологической коррекции на первый план выступают процедуры, улучшающие микроциркуляцию: *направленное лазерное облучение, магнито-лазерный фототерапевтический эффект, LPG массаж и др.*» (КИ, 2009/1, с. 12).

У термина **терапия** в составе сложений развивается и предметное значение «средство», например: «**Трихотерапия**. Эксклюзивный противовозрастной уход, аналогов которому пока нет. С помощью *трихотерапии* можно предотвратить преждевременное увядание кожи ... В состав средств *трихотерапии* входят экстракты двух видов трюфелей – белых и черных. **ISHI Трихотерапия** – первая и единственная линия средств антивозрастной терапии на основе трюфелей, эффект которой во много раз превышает обычные косметические средства» (<http://www.isradent.info/ru>)

Во многих случаях неоднозначность терминов возникает вследствие амбивалентности (вариантности) их дефиниций.

Амбивалентность терминов порождается рядом экстралингвистических факторов, в частности стремлением различных научных школ, направлений и отдельных исследователей к более глубокому проникновению в сущность объекта исследования, стремлением отразить его ранее не изученные стороны и аспекты. Под *амбивалентностью* термина понимается его свойство функционировать в языке с разным объемом семантики. Это свойство вызывается не отсутствием точности в

описании предмета мысли, а развитием науки, профессиональной деятельности, в какой-то степени стилем изложения. Важно, что до тех пор, пока варьирующаяся часть семантики термина не сформируется как величина категориальная, термин остается однозначным, хотя и функционирует в речи с различным объемом содержания [8, с. 168, 240].

Амбисемия проявляется в вариантности дефиниций одного и того же понятия. В кругу терминологии медицинской косметологии амбисемия наблюдается в тех случаях, когда толкования одного и того же термина содержат разные слова-идентификаторы понятия. В частности, определения терминов с лексемой *терапия* различаются идентификаторами *лечение, процедура, метод, методика*. Приведем ряд Интернет-контекстов, подтверждающих сказанное: «**Криотерапия** – консервативная лечебная методика; **Криотерапия** – метод лечения холодом (чаще всего при помощи жидкого азота); **Криогенная терапия** – лечение холодом. Используется как локальная терапия при острых воспалениях. Как метод определяет криотерапию Ю. Ю. Дрибноход, см.: «**Криотерапия** – метод терапевтического лечения, использующий глубокое охлаждение (замораживание) тканей с целью лечебного воздействия на них...» [2, с. 226]; «**Парафинотерапия** – лечебно-косметическая процедура, которая состоит в погружении кистей или стоп в ванночку с горячим парафином»; «**Парафинотерапия** – аппликации (накладывание) на кожу теплого парафина... В косметологии используется как самостоятельная процедура...». Словарная дефиниция опирается на слово-идентификатор *метод*: «**Парафинотерапия** – метод теплового лечения с использованием расплавленного парафина в виде аппликаций...» [2, с. 332]; «**Ультразвуковая терапия** – аппаратный метод косметологии, основанный на действии на ткани высокочастотных звуковых колебаний»; «**Ультразвуковая терапия** – косметологическая процедура, основанная на воздействии высокочастотных акустических волн на ткани тела пациента». Ср. со словарным определением: «**Ультразвуковая терапия** – метод воздействия на организм энергии высокочастотных механических колебаний упругой среды» [2, с. 463]. Ряд подобных примеров может быть продолжен.

На границе с амбисемией и омонимией находятся значения термина **фотопигментация**, с одной стороны, употребляющегося для обозначения дефекта кожи, а именно: появления темных пятен, вызванных воздействием солнечного света, а с другой – для обозначения косметологической процедуры, предназначенной для борьбы с растяжками. Приведем контексты, иллюстрирующие употребление термина в разных значениях: «*Пластифицирующая отбеливающая маска Мирра-Люкс действует благодаря подавлению выработки меланина в клетках кожи, эффективно уменьшает фотопигментацию, осветляет веснушки и пигментные пятна*» (<http://casual-info.ru>); «*Фотопигментация справляется сразу со всеми проблемами растяжек. Световые лучи активизируют collagen, подтягивают кожу, восстанавливают начальную структуру кожи. Во время процедуры в места рубцов идет лишь слабое тепло*» (<http://www.patee.ru>). Фотопигментация во втором значении позиционируется в качестве одной из новых косметологических процедур, в то время как в значении дефекта кожи этот термин известен давно. На наш взгляд, использование слова в «процедурном» значении вряд ли можно считать удачным и целесообразным. Думается, что со временем это осознают те, кто им пользуется в практической деятельности, и заменят «модный» термин на правильно ориентирующий.

Именно амбисемия терминов становится объектом беспокойства специалистов, отмечающих, что «особенность медицинской косметологии, как подавляющего большинства других медицинских отраслей, заключается в её прикладном характере, и беспорядок в использовании дефиниций не может идти на пользу ни научной базе косметологии, ни практикующим специалистам. Трансформация или недопонимание сути термина влечет за собой практические ошибки в тактике ведения пациентов и даже технике выполнения процедур. Таким образом, косметологические термины и определения нуждаются в анализе, обосновании и устойчивых общепринятых формулировках» [6].

Проведенное исследование показало, что свойственное для терминологии МК явление семантической неоднозначности проявляется в виде полисемии и амбисемии терминов. Наиболее распространенным случаем полисемии в терминологии медицинской косметологии является категориальная и межкатегориальная многозначность, возникающая на основе метонимических связей понятий и терминов. Амбисемия, проявляющаяся в вариантности дефиниций одного и того же понятия, наблюдается в тех случаях, когда толкования одного и того же термина содержат разные слова-идентификаторы понятия. Явления семантической неоднозначности в отраслевой терминологии требуют в каждом отдельном случае специального рассмотрения.

Библиографические ссылки

1. **Гринев С. В.** Разновременная скрытая многозначность / С. В. Гринев // Научно-техническая терминология. – Вып. 2. – М., 2001. – С. 37–39.
2. **Дрибноход Ю. Ю.** Косметика и косметология : словарь-справочник / Ю. Ю. Дрибноход. – Изд. 2-е, доп. и перераб. – Ростов н/Д. : Феникс, 2008. – 540 с.
3. **Котелова Н. З.** К вопросу о специфике термина / Н. З. Котелова // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М. : Наука, 1970. – С. 121–139.
4. **Лотте Д. С.** Основы построения научно-технической терминологии : Вопросы теории и методики / Д. С. Лотте. – М. : Наука, 1961. – 157 с.
5. **Неженец Э. В.** Вариантность терминов правоведения в системном и коммуникативном аспектах / Э. В. Неженец // Очерки по русской терминологии экономики и права : монография / Т. С. Пристайко, Е. А. Конопелькина, Э. В. Неженец. – Днепропетровськ : Нова ідеологія, 2011. – С. 55–148.
6. **Парсагашвили Е. З.** Определимся в дефинициях [Электрон. ресурс] / Е. З. Парсагашвили. – Режим доступа : <http://www.maspi.ru/work-expert-materials-436.asp>.
7. **Пристайко Т. С.** Семантическое варьирование терминов в языках для специальных целей / Т. С. Пристайко, Э. В. Неженец // Вісник Міжнар. слов'янського ун-ту. – 2004. – Т. 7. – № 1–2. – С. 10–14.
8. **Татаринов В. А.** Теория терминоведения : в 3 т. – Т. 1. Теория термина: история и современное состояние / В. А. Татаринов. – М. : Московский лицей, 1996. – 311 с.
9. **Шелов С. Д.** Термин. Терминологичность. Терминологические определения : монография / С. Д. Шелов. – СПб. : Филол. фак-т СПбГУ, 2003. – 280 с.
10. **Шестак О. В.** Терминологическая полисемия как один из путей развития терминосистемы / О. В. Шестак // Потенциал русского языка : Проблемы и решения. – Краснодар, 1997. – С. 160–176.

Список сокращений

- К** – Косметолог : проф. издание. – 2008–2011 гг.
ТСИС – Крысин Л. П. Толковый словарь иноязычных слов. – М. : Эксмо, 2005. – 944 с.
КІІ – Kosmetik International Journal / Косметик интернешнл джорнал. – 2009. – № 1.

Надійшла до редколегії 15.11.12

А. К. Нестеренко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ КІЛЬКІСНОГО ВИЯВУ ОЗНАКИ

Розглянуто випадки втрати прикметниками значення кількісного вияву ознаки, а також поодинокі випадки зворотного процесу – набуття ад'єктивами української мови семантики градації. З'ясовано роль контексту в цьому процесі.

Ключові слова: прикметники безвідносного ступенювання ознаки, градація, контекст, функціональний стиль, утрата та набуття семантики, основне й переносне значення.

Рассмотрены случаи потери прилагательными значения количественного проявления признака, а также единичные случаи обратного процесса – приобретения адъективами украинского языка семантики градации. Определена роль контекста в этом процессе.

Ключевые слова: прилагательные безотносительной степени признака, градация, контекст, функциональный стиль, потеря и приобретение семантики, основное и переносное значение.

The article describes the cases of adjectival loss of the meaning of quantitative manifestation of attribute as well as single cases of the reverse process - the acquisition of the semantics of gradation by Ukrainian adjectives. The role of context in the process is defined.

Keywords: adjectives of irrelative degree of attribute, gradation, context, functional style, the loss and the acquisition of semantics, basic and figurative meaning.

Якісні прикметники української мови мають властивість передавати ознаку, яка виявляється неоднаковою мірою. Унаслідок цього в мові виокремилася категорія кількісної градації ознаки (або безвідносної міри якості), в основу якої покладено протиставлення кількісних виявів ознаки (надмірного або недостатнього) нормальному (помірному) ступеню. Зважаючи на цю опозицію, можемо говорити про семантику градації ознаки, яку мають деякі прикметники сучасної української мови, зокрема ад'єктиви безвідносного ступенювання.

Як зазначено в Енциклопедії української мови, *градація* – це розташування послідовно нагромаджуваних семантично близьких і/або синтаксично однотипних компонентів конструкції в напрямі поступового наростання, посилення або послаблення інтенсивності їх значення [10, с. 757].

Вивченням явища градації ознаки в різні часи займалися М. І. Греч, В. В. Виноградов, Л. П. Дідківська, Р. Г. Волошук, С. С. Плямовата, Ю. П. Князєв, О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, Ю. Л. Воротников, Л. О. Дорошенко, Г. І. Радченко, Л. М. Марчук, С. Є. Олійник, Д. В. Рязанцева, Т. Л. Хомич та інші. Науковці вважають, що ад'єктиви безвідносної міри якості мають здатність функціонувати в більшості стилів, але особливо характерні вони для розмовного й художнього. Як слушно зауважено в «Граматичі української мови» за редакцією О. К. Безпояско та К. Г. Городенської, прикметники кількісної градації ознаки мають свої особливості вживання в різних стилях мови, адже незначне розрізнення семантики цих прикметників підсилюється сферою їхнього функціонування [1, с. 112], тобто контекстом.

Доволі поширеними є випадки, коли контекст впливає на втрату градаційної семантики прикметниками безвідносного ступенювання, а також на набуття її лексемами, які не мають формальних показників кількісного вияву ознаки.

Отже, **мета** статті – установити роль контексту в процесі втрати та набуття семантики кількісного вияву ознаки ад’єктивами української мови.

Прикметники безвідносного ступенювання можуть уживатися в різних функціональних стилях української мови. Утрата цими ад’єктивами семантики кількісного вияву ознаки під впливом контексту відбувається, в основному, в науковому та офіційно-діловому стилях, де згадані лексеми набувають статусу терміносполук.

Наукове й офіційно-ділове мовлення здебільшого уникає вживання слів із семантикою збільшеного або зменшеного вияву ознаки, оскільки вони можуть вносити небажане емоційно-експресивне забарвлення. Загальний офіційний тон наукової мови позбавляє будь-яких емоційно-експресивних відтінків (а разом з ними й семантики градації взагалі) ад’єктиви безвідносного ступенювання, коли вони все-таки вживаються в такому стилі. Фіксуємо низку випадків, коли такі прикметники втрачають семантику градації, якщо входять до складу терміносполук (пор. **грімучий** – який створює, видає голосні, гучні, різкі звуки і **грімучий газ** – вибухова суміш, що складається з одного об’єму кисню і двох об’ємів водню; **грімуча змія** – тропічна отруйна змія, деякі види якої мають на кінці хвоста своєрідні погрімки, що створюють шарудіння, шум; **грімуча ртуть** – вибухова речовина у вигляді безбарвних або сірих кристалів; **напівсухий** – не зовсім сухий або майже сухий і **напівсухе вино** – вино, яке містить до 3–4 % цукру; **надновий** – дуже, надзвичайно новий і **наднові зорі** – змінні зорі, блиск яких за кілька днів зростає у сотні мільйонів разів, а потім повільно спадає; **пахучий** – який має, видає сильний запах і **пахуча трава** – рід рослин родини злакових, містить пахучу речовину кумарин; **м’ясистий** – який має багато м’яса і **м’ясистий занесок** – патологічне утворення, яке виникає в матці або матковій трубці при загибелі плода; **надлишковий** – який перевищує загальноприйняту норму чи потребу в чому-небудь і **надлишкові потужності** – машини та обладнання, наявні на підприємстві понад ті, що придбані для роботи в номінальних, розрахункових умовах; **лисуватий** – з невеликою лисиною і **равлик лисуватий** – різновид равликів родини лімациди тощо). Подекуди прикметники із суфіксами **-ист-** та **-аст-** можуть позначати хімічні терміни, які не мають семантики кількісного вияву ознаки, функціонуючи виключно в науковому стилі (**йодистий** – який містить йод; **фтористий** – який містить фтор; **залізистий** – який має у своєму складі залізо; **сірчистий** – який містить у своєму хімічному складі сульфур з певною кількістю оксигену тощо).

Зауважимо, що втрата прикметниками градаційного значення в терміносполуках – поширене явище, хоча в окремих сталих словосполученнях термінологічного походження, зокрема **плакуча верба**, кількісний вияв ознаки стосується не ад’єктива **плакучий** («який часто плаче, схильний до плачу, сліз; плаксивий; рідко. Наповнений сльозами, заплаканий (про очі)»), а всього синтаксичного номена («який має звислі довгі стебла, гілки (про дерева, кущі, трави)»). Як бачимо, у цьому випадку градаційне значення пов’язане не з кількістю плачу/суму, а з довжиною стебел верби.

Окремі одиничні лексеми-терміни в поодиноких випадках також можуть указувати на кількісний вияв ознаки (**праслов’янський** – належний до найдавнішого, спільного для всіх слов’ян періоду їхньої історії; **крохмалистий** – багатий на крохмаль тощо).

Прикметники у формі безвідносного ступенювання можуть уживатися в науковому мовленні, зокрема в науково-популярних текстах, не втрачаючи семантики кількісного вияву ознаки: «У центрі рогівки спершу виникає **круглуватий сіро-жовтий непрозорий інфільтрат**, який невдовзі розпадається, утворюючи **прогресуючу виразку**» (зі статті на медично-довідниковому сайті spravochnik.vse-

zabolevaniya.ru) або ж «Шанка... **оливкувата, зеленкувата** або чорна, не вицвітає, гола, **клейкувата**, із рівним або хвилястим, тупим, **гладеньким** краєм. Шкірка знімається до половини шапки. Пластинки білі, пізніше **жовтуваті**... М'якуш білий, у молодому стані **їдкуватий**, з часом солодшає, сіріє, згодом коричневіє, при розрізуванні трохи сіріє, з гострим неприємним запахом» (зі статті на довідниковому сайті uk.wikipedia.org).

Утрата прикметниками безвідносного ступенювання градаційного значення можлива не тільки в науковому та офіційно-діловому, але й в інших стилях, зокрема в розмовному та художньому. Зокрема, йдеться про багатозначні слова, які втрачають семантику градації лише в одному зі значень. Наприклад, ад'єктив **кістлявий** залежно від контексту може набувати різної семантики, зокрема «який має багато дрібних кісток», передаючи збільшений вияв ознаки. Таку семантику кількісної градації ознаки лексема **кістлявий** має переважно тоді, коли йдеться про страву з риби (*кістлява риба, кістлявий оселедець* тощо). Інше значення цього ад'єктива вказує на зовнішні та фізичні особливості істот і виявляється в словосполученнях на зразок *кістлявий собака, кістляві корови, кістляві птахи* тощо. У контексті на кшталт «*Біля зупинки стояв **кістлявий** парубок і смалив цигарку*» (запис на навчальному порталі znanija.com) наявний ще й відтінок іронії. Крім того, прикметник **кістлявий**, набуваючи незалежних ознак роду, числа та відмінка, може субстантивуватися у формі жіночого роду однини. У цьому випадку лексема **кістлява** втрачає семантику кількісного вияву ознаки й стає синонімічною до слова *смерть*.

Прикметник **зернистий** найчастіше має семантику збільшеного вияву ознаки, позначаючи «той, який має в собі багато зерен». Проте це значення може втрачатися у словосполученні з лексемою *ікра*, де ад'єктив набуває семантики подібності («Структурою подібний до зерна»). Крім того, словосполучення **зерниста ікра** може термінологізуватися, позначаючи сорт чорної ікри, яка добувається з осетрових риб.

Іншим прикладом залежності семантики кількісного вияву ознаки від контексту є прикметник **пречистий**. У словосполученнях на зразок *пречистий одяг, пречиста кімната, пречисте взуття* тощо лексема **пречистий** містить семантику збільшеної кількості ознаки, тобто має словникову дефініцію «дуже чистий». Але в поєднанні з іменниками *діва, мати, матір* тощо (а часто й без такого сполучення, субстантивуючись) це слово набуває значення «Богородиця», що супроводжується втратою семантики збільшеного вияву ознаки. Так само й лексема **надприродний** залежно від контексту може мати два значення: «1. Якого, за містичними уявленнями, не можна пояснити в природний спосіб; не підлеглий законам природи. 2. Який перевищує звичайну міру, норму, звичайний ступінь вияву чогонебудь; незвичайний».

Як бачимо з попередніх прикладів, однією з причин утрати семантики кількісного вияву ознаки є перехід прикметника безвідносного ступенювання в розряд іншої частини мови, зокрема іменника. У більшості випадків субстантивуватися можуть ад'єктиви, утворені за допомогою префікса **пре-** (**престарий** – дуже стара людина; **престарілий** – людина, що дожила до глибокої старості; **прехороший** – людина з дуже привабливою зовнішністю, а також ад'єктив **превелебний**, який поряд із застарілим значенням «гідний великої поваги, пошани (часто при ввічливо-шанобливому звертанні до когось); пов'язаний з вираженням великої поваги, пошани до кого-небудь» має й іншу семантику – «те саме, що єпископ»). Подібними є випадки втрати семантики градації, коли прикметник безвідносного ступенювання стає власною назвою, зокрема прізвищем людини: *Фермерське господарство «Вікторія» М'якенького Павла Олександровича* (інформація з довідни-

кового інтернет-класифікатора b2btoday.com.ua) або ж назвою вулиці: *провулок Колосистий*, м. Харків (інформація з сайту – каталогу поштових індексів України ua-zip.net). Зазначимо, що інколи саме субстантив починає виражати градаційне значення. Наприклад, лексема *молоденький* має суто оцінну семантику («Пестл. до молодий»), але субстантив *молоденькі* вже вказує на кількісний вияв ознаки («Ті, хто має небагато років»).

Наголосимо також на тому, що зміна контексту чи сфери вживання прикметника не завжди може спричиняти втрату ним значення кількісної градації ознаки. Частими є випадки збереження вказаної семантики лексемами, ужитими в переносному значенні. Наприклад, ад'єктив *їдкуватий* має словникову дефініцію «трохи їдкий» і характеризує здебільшого запах або смак. Проте цей прикметник може вживатися й стосовно людини: «Але й їдкуватий, скептичний Валер'ян по-боювався нещадного леза Плужникової думки» (Л. Череватенко, «Все, чим душа боліла (рецензія на вірші Є. Плужника)»). Як бачимо, у цьому випадку лексема *їдкуватий* не втрачає градаційної семантики й передає зменшений вияв іншої ознаки, пов'язаної з характером людини. Лексема *тупуватий*, яка має значення «дещо тупий», у сполученні зі словами на позначення предметів побуту (*ніж, ножиці, сокира* тощо) є стилістично нейтральною, але уживаючись із такими словами, як *людина, хлопець, чоловік, жінка* тощо, набуває відтінку згрубілості і має вже іншу семантику – «не дуже розумний». В обох випадках прикметник *тупуватий* вказує на кількісний вияв ознаки.

Як засвідчує аналіз фактичного матеріалу, у прикметниках із градаційним значенням подекуди можуть функціонувати полісемічні афікси. Так, суфікс *-ист-* має значення не тільки збільшеної кількості ознаки (*дуплистий* – з великим дуплом або дуплами; *плечистий* – який має широкі плечі; *морозистий* – досить морозний; *м'язистий, голосистий*), але й подібності до чого-небудь (*крейдистий* – схожий на крейду), зовнішніх особливостей предмета (*йоржистий* – який стирчить догори) та схильності до певної дії (*напористий* – який виражає, має настирливість, рішучість, завзяття). Фіксуємо також випадки полісемії й інших формантів, зокрема суфіксів *-аст-* (*комірчастий* – прикм. до комірця і *крисастий* – який має широкі криси (про капелюх, бриль і т. ін.); *-ив-* (*правдивий* – 1) Який відповідає правді, істині. 2) Який говорить правду; чесний, справедливий. 3) Справжній, явний і *зажерливий* – який без міри, багато їсть); *-уват-* (*їжакуватий* – схожий на голки їжака; настовбурчений (про волосся) і *червонуватий* – трохи червоний, з червоним відтінком).

Процес утрати ад'єктивами безвідносного ступенювання семантики кількісного вияву ознаки подекуди має певні особливості, пов'язані з процесом творення цих лексем. Наприклад, прикметник *незліченний* має семантику збільшеного вияву ознаки, підсилену препозиційною частиною форманта *не-*, і позначає «який складається з великої кількості чого-небудь або має, становить велику кількість; незчисленний; дуже великий». Натомість ад'єктив *зліченний* такого значення не має й тлумачиться як «який можна полічити, порахувати».

У поодиноких випадках з'ясувати поза контекстом, чи має прикметник із формальними показниками безвідносного ступенювання семантику кількісного вияву ознаки, допомагає наголос, який бере на себе розрізнявальну функцію в омографах. Так, маємо лексему *знаменний*, морфемну структуру та семантику якої неможливо зрозуміти поза контекстом. У цьому випадку показником наявності/відсутності семантики градації є наголос: *знаме́нний* – надзвичайний, дуже важливий у якому-небудь аспекті; видатний, визначний; який вирізняється з-поміж інших якими-небудь надзвичайними рисами, якостями, особливостями (наявна семантика кількісного вияву ознаки), але *знаме́нний* – стос. до знамен

(лексема не передає кількісного вияву ознаки). Під час аналізу мовного матеріалу ми помітили, що деякі форманти, зокрема суфікс *-ист-*, перебувають у наголошеній позиції лише тоді, коли вказують на кількісний вияв ознаки (*плечі́стий* – який має широкі плечі; широкоплечий). Якщо ж такої семантики немає, цей суфікс має ненаголошену позицію (*вана́дистий* – який містить у своєму складі ванадій, легований ним).

Лексикографічне закріплення тлумачень окремих прикметників кількісного вияву ознаки є неусталеним. Так, джерела по-різному подають семантику деяких лексем, у складі яких наявний формант безвідносного ступенювання прикметників. Зокрема, ад'єктив *крейдуватий*, за Академічним тлумачним словником в 11-ти томах та за Великим тлумачним словником сучасної української мови за редакцією В. Т. Бусела, не має градаційної семантики («Який містить крейду» [2]), а за навчальним посібником зі словотвору В. О. Горпинича, – указує на неповноту вияву ознаки у предметі: «суфікс *-уват-* [уживається] у прикметниках зі значенням наявності певної ознаки в зниженій кількості, у зменшеній мірі (у значенні «трохи», «небагато», «ледь-ледь»): *слабуватий, рябуватий, рижуватий, сизуватий, крейдуватий, короткуватий*» [3, с. 54]. Це ж стосується й прикметника іншомовного походження *екстраординарний*. Сучасний словник іншомовних слів О. І. Скопненка і Т. В. Цимбалюк і Тлумачний словник Д. М. Ушакова подають дефініцію «надзвичайний, винятковий», указуючи на наявність у слові *екстраординарний* семантики збільшеності ознаки [8, с. 257; 11, с. 1221]. В інших джерелах, зокрема Тлумачних словниках за редакцією В. В. Дубічинського та В. Т. Бусела, семантика цієї лексеми розкривається як «рідкісний, відмінний від звичайного» [9, с. 281; 2, с. 342]. Таке тлумачення не передбачає наявності в лексемі *екстраординарний* значення надмірності ознаки.

Проаналізувавши мовний матеріал, ми звернули увагу, що в поодиноких лексичних одиницях градаційна семантика наявна лише в переносному значенні. Можемо стверджувати, що такі прикметники набувають значення кількісного вияву ознаки. Типовими прикладами набуття прикметниками семантики кількісного вияву ознаки можуть слугувати лексеми на позначення кольору волосся людини, утворені за допомогою суфікса *-ав-*: *білявий* – який має світле волосся; *біловолосий*, *чорнявий* – який має темне волосся; *темноволосий* тощо. Для таких ад'єктивів значення, що вказує на особливості зовнішності людини, є основним. Фіксуємо, проте, випадки функціонування вказаних одиниць на позначення недостатньої кількості ознаки. Так, у контексті «*За тобою завше будуть мандрувати Очі материнські і білява хата*» (В. Симоненко, «Лебеді материнства») лексема *білявий* має значення «який має білувате забарвлення».

В українській мові існує низка прикметників (часто – відносних), які взагалі не мають формальних показників градаційної семантики. Ми зафіксували випадки набуття такими лексемами значення кількісного вияву ознаки. Так, зокрема, відносний прикметник *бісерний*, крім значення «*прикм. до бісер; оздоблений бісером*», може вказувати на кількісний вияв ознаки в поєднанні зі словом *почерк* (у цьому випадку словосполучення *бісерний почерк* має словникову дефініцію «*дуже дрібний, рівний почерк*») [2, с. 85].

Це стосується й лексеми *гіпохлоритний*, яка, маючи формальний показник ступенюваності вияву ознаки (зменшувальний префікс іншомовного походження *гіпо-*), не вказує на кількісний вияв ознаки. Словники подають дефініцію цієї лексеми як «*Прикм. до гіпохлорит*» (іменник *гіпохлорит*, до речі, також не вказує на кількісний вияв ознаки, позначаючи «сіль із однозарядним гіпохлорит-аніоном, який складається з атома Хлору та оксигенового атома»). Проте в поєднанні із субстантивом *кислота* прикметник *гіпохлоритний* утворює термінологічне слово-

сполучення *гіпохлоритна кислота*, яке позначає «нетривку, дуже слабку основну кислоту, яка існує лише в дуже розведених розчинах», передаючи, таким чином, недостатню кількість вияву ознаки.

Отже, контекст має великий вплив на втрату прикметниками безвідносного ступенювання семантики градації ознаки. Функціонуючи в офіційно-діловому або науковому текстах, такі лексеми майже завжди перестають указувати на кількісний вияв ознаки у предметі, якщо вони набувають статусу терміносполук. Семантику градації ознаки лексеми можуть утрачати і в інших функціональних стилях, набуваючи переносного значення й поєднуючись із іншими словами (*напівсухе вино, зерниста ікра* тощо) або в субстантивованих ад'єктивах (*пречиста, превелебний, Всевишній, престарілий* тощо). У прикметниках із градаційним значенням можуть функціонувати полісемічні афікси, що також спричиняє втрату цими лексемами кількісного вияву ознаки. Процес утрати семантики градації може мати особливості, пов'язані з творенням ад'єктивів безвідносного ступенювання, а також із явищем омонімії цих лексем. Лексикографічні джерела можуть по-різному тлумачити деякі лексеми. Аналіз мовного матеріалу засвідчив, що контекст може впливати не лише на втрату, але й на набуття лексемами, зокрема відносними ад'єктивами, семантики кількісного вияву ознаки. Обидва ці процеси є досить частими, але відбуваються непослідовно, хоча й стосуються значної частини прикметників безвідносного ступенювання.

Бібліографічні посилання

1. **Безпояско О. К.** Граматика української мови. Морфологія : підручник / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
2. **Великий тлумачний словник сучасної української мови** (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.
3. **Горпинич В. О.** Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія : навч. посібник / В. О. Горпинич. – К. : Вища шк., 1999. – 207 с.
4. **Дорошенко Л. О.** Семантична характерологія прикметників і прислівників безвідносного ступенювання / Л. Дорошенко // Вісник Львів. ун-ту. Сер. : Філологія. – 2004. – Вип. 34. – Ч. 1. – С. 188–193.
5. **Марчук Л. М.** Категорія градації в сучасній українській літературній мові : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Л. М. Марчук. – К., 2008. – 32 с.
6. **Матвіяс І. Г.** Курс сучасної української літературної мови. Морфологія : посіб. для студентів-заочників пед. інститутів / І. Г. Матвіяс. – К. : Рад. шк., 1962. – 164 с.
7. **Олійник С. Є.** Парадигматика категорії безвідносної міри ознаки в українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / С. Є. Олійник. – Дніпропетровськ, 2001. – 13 с.
8. **Сучасний словник іншомовних слів.** Близько 20 тис. слів і словосполучень / О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К. : Довіра, 2006. – 789 с.
9. **Сучасний тлумачний словник української мови.** 65 000 слів / за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. – Х. : Школа, 2006. – 1008 с.
10. **Українська мова** : Енциклопедія / Русанівський В. М., Тараненко О. О., М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.
11. **Ушаков Д. Н.** Большой толковый словарь современного русского языка. 180000 слов и словосочетаний / Д. Н. Ушаков. – М. : Альта-Принт, 2005. – 1239 с.

Надійшла до редколегії 12.02.13

А. С. Орел, Б. І. Маторін

*Донбаський державний педагогічний університет***ОСОБЛИВОСТІ ПІДСИСТЕМИ КОНСОНАНТИЗМУ
«ДАВНЬОРУСЬКОЇ МОВИ»**

Розглянуто питання історії підсистеми консонантизму східнослов'янських мов. Зокрема досліджено проблеми диференціальних ознак приголосних фонем, формування кореляцій палатальності / непалатальності, твердості / м'якості, напруженості / ненапруженості, дзвінкості / глухості в «давньоруський період». Указано причини фонологічних змін у підсистемі приголосних та встановлено наслідки цих змін для фонологічних систем української, російської та білоруської мов.

Ключові слова: фонологічна система, консонантизм, диференціальна ознака, кореляція, східнослов'янські мови.

Рассмотрены вопросы истории подсистемы консонантизма восточнославянских языков. В том числе исследованы проблемы дифференциальных признаков согласных фонем, формирование корреляций палатальности / непалатальности, твёрдости / мягкости, напряжённости / ненапряжённости, звонкости / глухости в «древнерусский период». Указаны причины фонологических изменений в подсистеме согласных и установлены последствия этих изменений для фонологических систем украинского, русского и белорусского языков.

Ключевые слова: фонологическая система, консонантизм, дифференциальный признак, корреляция, восточнославянские языки.

The article is focused on the development of the sub-system of the consonants in the Eastern-Slavonic languages. The author analyses the origin of the differential characteristics of the consonant phonemes, forming of the correlations of palatality / non-palatality, softness / hardness, tense / lax, voiced / voiceless in the Old-Russian period. The causes of phonological fluctuations in the sub-system of the consonants are indicated, the reflexes of these fluctuations for the phonological systems of Ukrainian, Russian and Belorussian languages are determined.

Keywords: phonological system, consonants, differential characteristics, correlation, Eastern-Slavonic languages.

Лінгвістотіографічний аналіз низки праць, присвячених дослідженню історичної фонології східнослов'янських мов, дозволив зробити певні висновки щодо проблеми формування консонантних підсистем окремих східнослов'янських мов. На наш погляд, фонологічні риси, які з'явилися ще в праслов'янський період як діалектні, безперечно, знайшли своє продовження в українській, російській та білоруській мовах (К. В. Горшкова, В. К. Журавльов).

Лінгвістотіографічний аналіз робіт, присвячених дослідженню проблеми формування консонантної підсистеми східнослов'янських мов, не здійснювався. Деякі коментарі можна знайти в дослідженнях Ф. П. Філіна, В. В. Колесова, Ю. В. Шевельова, Ю. Я. Бурмистровича тощо. Отже, актуальність статті зумовлена браком лінгвістотіографічного вивчення історії консонантизму української, російської та білоруської мов.

Метою статті є лінгвістотіографічне дослідження питань становлення та розвитку консонантної підсистеми східнослов'янських мов у сукупності їх діалектів.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**: 1) установити погляди лінгвістів щодо часу зародження фонологічних особливостей підсистеми приголосних східнослов'янських мов; 2) дослідити основні фонологічні процеси в підсистемі консонантизму східнослов'янських мов, висвітлені в

концепціях мовознавців XX ст. – початку XXI ст.; 3) указати наслідки фонологічних змін у підсистемі приголосних, які відбито в сучасних східнослов'янських мовах.

Відповідно до мети й завдань дослідження в роботі застосовано актуалістичний метод.

Вивчення особливостей підсистеми консонантизму на початку «давньоруського періоду» фонологічної історії східнослов'янських мов дало змогу встановити низку розбіжностей у дослідженнях мовознавців. Порівняймо, наприклад, підсистеми приголосних фонем для початкового періоду «давньоруської мови», запропоновані В. В. Колесовим [8, с. 41] та Ю. Я. Бурмистровичем [1, с. 145].

Аналіз роботи Ю. В. Шевельова дозволив представити класифікацію приголосних фонем для початкового періоду формування слов'янських (зокрема й східнослов'янських) діалектних груп.

Зауважимо, що, хоча подана підсистема й датована VI–VII ст. (пор.: у Ю. Я. Бурмистровича – VII–VIII ст. [там само, с. 145]), склад приголосних фонем у ній значно менший, порівняно з класифікаціями інших дослідників. Крім того, Ю. В. Шевельов указав на непевний статус <w> та <j>, які могли вимовлятися як [y] та [i] відповідно [11, с. 73]. Дієзні фонemi та аффрикати відсутні. Серед палатальних (крім <j>) Ю. В. Шевельов реконструював тільки [ч', ж', ш'], та й ті як алофони відповідних задньоязикових.

Ю. Я. Бурмистрович, навпаки, реконструював низку аффрикат: зімкнено-щільніні <ѡз; ѡ, ѡл', ѡл', ѡл' ѡз' ч'>, носову <мл'> та щільно-зімкнено-щільніні <ж'ѡл', ш'ч'> [1, с. 145]. В. В. Іванов, В. В. Колесов до аффрикат відносять тільки <ѡ, ш'ч, ч', ж'ѡл'> [8, с. 41]. Зауважимо, що навіть у роботі одного вченого немає чіткої визначеності. Наприклад, В. В. Колесов спочатку залучив аффрикати <ш'ѡл' ж'ѡл'> у підсистему приголосних фонем «давньоруської мови» [там само, с. 41], а потім (у тому ж дослідженні) визначив їх як сполучення двох фонем [там само, с. 57]. Наявність <ж'ѡл'> без <ѡл'> постулювали також М. Г. Самсонов, О. В. Горшкова та Т. О. Хмелевська. <ѡл'> для протоукраїнської мови встановив Ю. В. Шевельов, звернувши увагу на те, що з подальшим розвитком східнослов'янських діалектів <ѡл'> закріпилося переважно в західних українських діалектах, інші українські, а також російські та білоруські діалекти одержали переважно <ж'> [11, с. 80–89, 94, 100]. Реконструюючи фонему <ѡл'> для початкової фонологічної системи «давньоруської мови», Ю. Я. Бурмистрович зазначив, що здебільшого дослідники на її місці бачили <з'> [1, с. 146]. На думку В. В. Колесова, уже після першої праслов'янської палаталізації задньоязикових відбувся перехід <ѡл'→ ж'>, <ѡз'→ з'> [8, с. 53]. Такі ж само зміни для прабілоруської мови реконструював П. Векслер, датував їх X ст. (за хронологією, прийнятою дослідником, після третьої палаталізації задньоязикових) [12, с. 52–64].

Наголосимо на досить нетрадиційному погляді Ю. Я. Бурмистровича на будову підсистеми консонантизму «давньоруської мови». Особливо це стосується таких аффрикат, як <ѡл', ѡл' м'л'>, а також фонemi <ш'л'> [1, с. 145], які в інших дослідженнях з історичної фонології східнослов'янських мов не розглядаються або ж, якщо про них і згадано, то тільки як про сполучення фонем [8, с. 45, 62]. Щоправда, Л. Е. Калнинь реконструювала ці приголосні, але для праслов'янської мови [5, с. 7]. До речі, розпад зазначених аффрикат на сполучення окремих фонем,

за Ю. Я. Бурмистровичем, відбувся після формування кореляції твердості / м'якості [1, с. 180]. Наприклад, у В. В. Колесова досліджується доля сполучення *вл'*, де наявна низка фонетичних змін, зумовлених максимальною протилежністю ознак <в> (лабіовелярність) та <л' ← j> (палатальність), а також сполучень *бл*, *пл*, *мл*, які походять з праслов'янських сполучень губних з <j> [8, с. 45].

Зазначимо, що фонема <j> не реконструюється в роботі В. В. Колесова [там само, с. 41, 43]. Дослідник вважає, що процес дефонологізації <j> та перетворення його на протетичний приголосний, як, до речі, і <ц>, почався ще в праслов'янській мові [там само, с. 46]. Цьому процесу, на думку дослідника, сприяла також «морфологічна невизначеність j, що спричинилася до його фонетичної нестійкості» [там само, с. 47].

Щодо відношень палатальних, палаталізованих та непалаталізованих приголосних, або нейтральних, дієзних та недієзних (за термінологією В. К. Журавльова [4, с. 10], Ю. Я. Бурмистровича [1, с. 145–146]) у підсистемі консонантизму «давньоруської мови» дослідники історичної фонології східнослов'янських мов єдиної думки не дійшли. Звернення до даних типології дозволило мовознавцям, зокрема М. С. Трубецькому, В. В. Борисенко, В. М. Чекману [10, с. 52], зазначити, що співіснування палатальних та палаталізованих фонем в одній підсистемі неможливе, проте це стосується тільки такої фонологічної системи, яка розвинула темброву кореляцію за однією з цих ознак. Аналіз досліджень фонологічної системи східнослов'янських мов «давньоруського періоду» (роботи В. В. Колесова [8, с. 43], Ю. Я. Бурмистровича [1, с. 146]) свідчить про те, що ні кореляції за палатальністю / непалатальністю, ні кореляції за палаталізованістю / непалаталізованістю в зазначеній системі не було. Думку про відносно нещодавню фонологізацію протиставлення за твердістю / м'якістю у східнослов'янських мовах висловила й О. С. Ахманова, яка вказала на невелике функціональне навантаження зазначеного протиставлення. Отже, співіснування палатальних та палаталізованих приголосних цілком закономірне. Фонологічна нерелевантність ознак палатальності / непалатальності, палаталізованості / непалаталізованості в початковій підсистемі консонантизму «давньоруської мови» пов'язана з позиційним характером ознаки «зони творення» для голосних.

Склад палатальних та палаталізованих приголосних мовознавці визначили по-різному. В. В. Колесов постулював для початкової консонантної підсистеми «давньоруської мови» 11 палатальних фонем (<з', с', ж', ш', ц', ш'ч', ч', ж'д'ж', н, л', р'>) [8, с. 41]. Зважаючи на те, що давньоруські джерела дуже рідко відбивають палатальність <р'>, В. В. Колесов припустив ранню втрату цим звуком середньоязикової артикуляції, що пов'язане передусім з фонетичною якістю самого приголосного [там само, с. 47–48]. Цим, до речі, пояснюється й отвердіння *p* у білоруській мові [там само, с. 48]. На думку В. М. Чекмана, «приголосний <р> за своєю природою може бути або палаталізованим (рос., укр. <р'>), або краєпалатальним – (біл. діал. <р''>)» [10, с. 50]. Краєпалатальними В. М. Чекман назвав звуки перехідні від палаталізованих до палатальних, як-от біл. <с'', з'', дз''> [там само, с. 46–47].

Палатальність <з', с', ц'> непослідовно відбито в діалектах східнослов'янських мов, свідченням чого є аналіз фонологічних систем сучасних північних говорів російської мови, а також київсько-поліських говорів української мови, що, на думку В. В. Колесова, Ю. В. Шевельова, сталося внаслідок незавершення процесу третьої, а в деяких випадках і другої палаталізації задньоязикових у цих говорах [8, с. 50–52; 11, с. 99]. Ю. Я. Бурмистрович виділив 7 палатальних афри-

кат <б'л', п'л', м'л', д'ж', ч', ж'д'ж', ш'ч' >, а також палатальні <ж', ш', н', л', р', ʷл', j> (усього 14) [1, с. 145]. Крім того, Ю. Я. Бурмистрович виділив ще й палаталізовані (дієзні) фонеми <с, д'з, ч' >, тоді як В. В. Колесов вважає палаталізованість ознакою позиційною, тобто нефонематичною; палаталізовані в підсистемі консонантизму «давньоруської мови», за визначенням В. В. Колесова, є відтінками відповідних велярних, на відміну від палатальних, які є фонологічно самостійними [8, с. 48, 60–61]. Певним підтвердженням думки В. В. Колесова, на наш погляд, можна вважати дані експериментальної фонології, згідно з якими у східнослов'янському протиставленні за твердістю / м'якістю немаркованими (основними, первісними) виявляються тверді приголосні, що зумовлюється їхньою більшою самостійністю та частотністю.

Проблема формування в діалектах «давньоруської мови» кореляції за твердістю / м'якістю та її подальший розвиток у східнослов'янських мовах є актуальною для дослідників другої половини ХХ ст. У роботах В. К. Журавльова [4, с. 95–96], Л. Е. Калнинь [5, с. 33–34, 127], Л. Л. Касаткіна [6, с. 61–62], В. В. Колесова [8, с. 140–144] зроблено висновок, що формування кореляції за твердістю / м'якістю в діалектах «давньоруської мови» пов'язане з розпадом групофонем, завершенням тенденції до складового сингармонізму та занепадом редукованих. Доля дієзних групофонем, на думку А. Фурдаля, Л. Е. Калнинь, В. К. Журавльова, визначає два шляхи розвитку фонологічних систем східнослов'янських мов та їх діалектів, залежно від місця закріплення ознаки дієзності за приголосним або за голосним [5, с. 32–33; 4, с. 95–96]. Якщо ознака дієзності залишається на консонантному елементі – категорія твердості / м'якості реалізується, якщо на голосному – не реалізується, але зберігається протиставлення голосних переднього / заднього ряду [4, с. 96]. Другий тип протиставлення (за рядом), зазначив В. В. Колесов, характеризує наявність палатального ряду (північноросійські говори) у підсистемі консонантизму [9, с. 73]. Це пов'язане з надлишковістю ознак дієзності / недієзності в голосних та приголосних, що супроводжувало процес занепаду редукованих.

Щодо принципу, за яким формувалася східнослов'янська темброва кореляція за твердістю / м'якістю, сучасні дослідники майже дійшли спільної думки, але, по суті, погляди мовознавців на цей процес неоднозначні, а іноді й кардинально протилежні. Традиційним для історичної фонології східнослов'янських мов є погляд, згідно з яким палатальні (нейтральні) приголосні, які були в «давньоруській мові» самостійними фонемами, збіглися з позиційними варіантами велярних – палаталізованими, які, одержавши фонологічну самостійність, стали протиставлятися непалаталізованим [8, с. 89–91]. Узагальнення традиційних поглядів можна знайти в монографії В. А. Глушенка [2, с. 156–157]. Отже, з появою палаталізованих приголосних у слов'янських мовах пов'язали становлення кореляції за твердістю / м'якістю Л. Е. Калнинь [5, с. 20–21], В. М. Чекман [10, с. 118], В. В. Колесов [8, с. 89] та ін. Друге пом'якшення, на думку В. В. Колесова, є «фонологізацією вже наявної в складі фонетичної м'якості» [там само, с. 91]. Зауважимо, що В. М. Чекман визначив становлення тембрової кореляції за твердістю / м'якістю для всіх слов'янських мов, проте указав водночас на можливість подальшого зникнення її в окремих мовах (наприклад, у білоруській) [10, с. 74].

Іншої думки дотримується Ю. Я. Бурмистрович [1, с. 167–170]. Спираючись на твердження В. С. Голишенка та М. Д. Русинова, дослідник висунув дуже цікаву, у певному розумінні новаторську, ідею про перехід палаталізованих приголосних у палатальні в «давньоруській мові» та становлення категорії палатальності /

непалатальності (причому мова йде про неперехідну палатацію) [там само, с. 163, 167–170]. Ю. Я. Бурмистрович зазначив, що після занепаду ерів у «давньоруській мові» для усунення протиріч, які внаслідок цього виникли, «спричинилася конвергенція тональних типів приголосних фонем, унаслідок чого дієзність (палаталізованість) приголосних стала змінюватися в бік нейтральності (палатальності) без зміни передньоязикових на шиплячі, а губних у сполучення з компонентом *л*», тобто здійснилася неперехідна палатація [там само, с. 168]. Як указали Л. Е. Калнинь, В. К. Журальов, схожі думки раніше висловлювали Н. ван Вейк, А. Фурдаль [5, с. 19–20].

Особливий інтерес представляє робота В. М. Чекмана, присвячена протиставленню за твердістю / м'якістю в білоруській мові, а також робота К. В. Горшкової, у якій розглядаються питання розвитку кореляції твердості / м'якості в російських діалектах [10; 3].

Як окремий аспект у дослідженні проблеми формування категорії твердості / м'якості в «давньоруській мові» виділяється питання про виникнення м'яких корелятив задньоязикових та губних. З погляду В. В. Колесова, «об'єктивним критерієм виділення кореляції за твердістю / м'якістю з попередньої палатальної зони творення стала поведінка задньоязикових та губних приголосних» [9, с. 73; 8, с. 89–90]. В. В. Колесов, С. В. Князев указували, що дослідженням зазначеної проблеми займалися О. О. Шахматов, Р. О. Якобсон, Р. І. Аванесов, К. В. Горшкова, Л. Л. Касаткін, Ю. С. Азарх та ін. На слабкість протиставлення за твердістю / м'якістю задньоязикових <з, к, х> у східнослов'янських мовах указувала О. С. Ахманова. Р. І. Аванесов взагалі не вважав зазначене протиставлення фонологічним або фонемоутворювальним. Дослідники підкреслили той факт, що наявність прогресивно-асимілятивного пом'якшення задньоязикових у мові або діалекті свідчить про наявність у ньому кореляції твердості / м'якості. Наслідком прогресивної асиміляції вважає Ю. В. Шевельов пом'якшення веллярних <з, к, х> у давньоукраїнській мові [11, с. 304]. Цікавою є робота М. Флаєра, де зміна <з, к, х> у <з', к', х'> інтерпретована як четверта палаталізація задньоязикових у слов'янських мовах.

Крім палатальності та палаталізованості, мовознавці виділили у приголосних фонем «давньоруської мови» також ознаки лабіовеллярності, наприклад, <л> [8, с. 44, 45–46], назальності, <м, н> [1, с. 145; 8, с. 44, 45–46]. Проте В. В. Колесов вважає їх лише фонетичними (а не фонологічними) ознаками. Цікавим є зауваження С. В. Бромлей, яка пов'язала втрату приголосними лабіовеллярності з розвитком кореляції твердості / м'якості.

Дослідження консонантної підсистеми «давньоруської мови» в сукупності її діалектів, яка була успадкована з праслов'янської, неможливе без вивчення питання про відношення приголосних за ознаками, пов'язаними з участю голосу. Щодо розподілу на шумні та сонорні, принципів розбіжностей між мовознавцями не виникло [8, с. 41, 44; 1, с. 145]. Спільною є думка деяких мовознавців, зокрема В. В. Колесова, Ю. Я. Бурмистровича, згідно з якою до занепаду редукованих у фонологічній системі «давньоруської мови» зберігався сонорний <w> [8, с. 48; 1, с. 145]. Свідченням того, що ознака голосу була диференціальною для голосних та сонорних, є асиміляція за дзвінкістю / глухістю в «давньоруській мові» [там само, с. 58]. Укажемо тільки на особливості термінології, наприклад, сонорні В. В. Колесов назвав глайдами чи напівголосними [там само, с. 41]. Неоднозначно вирішується в історичній фонології східнослов'янських мов проблема опозитивних відношень між шумними приголосними. Так, В. В. Колесов вважає, що з праслов'янської доби підсистема шумних приголосних «давньоруської мови» успадкувала два типи протиставлень, а саме: за дзвінкістю / глухістю (для фрикати-

вних приголосних) та за напруженістю / ненапруженістю (для проривних приголосних) [там само, с. 44, 50, 58–63].

Проблема становлення й розвитку категорії дзвінкості / глухості у східнослов'янських мовах хвилює сучасних дослідників. Адже всупереч загальноприйнятому погляду щодо формування в «давньоруській мові» кореляції приголосних за дзвінкістю / глухістю, прихильниками якого є, наприклад, В. В. Іванов, Ю. Я. Бурмистрович [1, с. 135–136, 145] та ін., деякі мовознавці, зокрема В. В. Колесов [8, с. 62], Л. Л. Касаткін [6, с. 45], висунули тезу про наявність у давньоруській мові опозицій приголосних за напруженістю / ненапруженістю, успадкованих з праслов'янської мови, які вже потім замінилися протиставленнями за дзвінкістю / глухістю в більшості східнослов'янських діалектів. Дослідження фонологічних систем сучасних слов'янських мов, указав В. В. Колесов, свідчать про те, що кореляція приголосних за дзвінкістю / глухістю розвинулася не в усіх мовах, не завжди послідовно, крім того, відносно нещодавно та для різних груп приголосних у різний час [8, с. 60].

Уже було зазначено, що витoki гіпотези про наявність у «давньоруській мові» консонантної кореляції напруженості / ненапруженості сягають ще періоду розквіту історичної фонетики в ХІХ ст., можливість функціонування зазначених корелятивних відношень припускалася для праїндоевропейської доби. Лінгвістоторіографічне висвітлення проблеми становлення консонантної кореляції дзвінкості / глухості у східнослов'янських мовах майже не здійснювалося, за винятком окремих коментарів у роботах В. А. Глуценка [2, с. 90] та С. В. Князева [7]. На думку В. А. Глуценка [2, с. 90], ідея протиставлення приголосних за напруженістю / ненапруженістю в історії фонологічних систем східнослов'янських мов закономірно випливає з поглядів О. О. Потебні, відбитих у концепції «кількісних змін приголосних». У монографії В. А. Глуценка зазначено, що ідеї про можливість функціонування категорії напруженості / ненапруженості приголосних у праслов'янській та «давньоруській» мовах висловлювали такі мовознавці, як В. В. Колесов, Р. Ф. Пауфшима, Л. Л. Касаткін, К. В. Горшкова, Г. О. Хабургаєв, Р. Крайчович [там само, с. 90].

Аналіз наукової спадщини В. В. Колесова свідчить про те, що теоретичні погляди М. І. Стеблін-Каменського на процес зміни кореляцій, який, на його думку, відбувався в багатьох індоевропейських мовах [там само], В. В. Колесов переніс на «давньоруський» мовний матеріал і висунув тезу про можливість функціонування в прасхіднослов'янській мові протиставлень за напруженістю / ненапруженістю. Досліджуючи проблему зміни кореляцій у давньоруській мові, В. В. Колесов виділив таку тезу М. І. Стеблін-Каменського: «Кількість дистинктивних ознак не збільшується, якщо водночас не збільшується кількість фонем, і навпаки, – якщо не зменшується кількість фонем, то не повинна зменшуватись і кількість дистинктивних ознак». Критично оцінюючи традиційні погляди про наявність у «давньоруській мові» лише протиставлень дзвінких приголосних глухим, мовознавець висунув такі доводи. По-перше, наголосив В. В. Колесов, кореляція приголосних за дзвінкістю / глухістю була розвинена не в усіх слов'янських мовах і не завжди послідовно, а протиставлення за напруженістю / ненапруженістю зафіксовано в деяких сучасних російських діалектах; по-друге, коли в «ранній праслов'янській мові» відбувався збіг bh , $b \rightarrow b$, dh , $d \rightarrow d$, gh , $g \rightarrow g$, а глухі, що їм відповідають, зберігалися без змін, ясно, що на момент зміни маркованими були глухі p , t , k » [8, с. 58]. Подальший процес заміни кореляції напруженості / ненапруженості у приголосних на кореляцію дзвінкості / глухості почався, за словами В. В. Колесова, як «заміна маркувальних членів опозиції», коли маркований член опозиції став немаркованим, і, навпаки, – нема-

ркований корелят став маркованим, але за іншою ознакою. В. В. Колесов зробив висновок, що у фонологічній системі на початку «давньоруського періоду» ще не сформувалися протиставлення глухих дзвінким у щільних приголосних, а проривні зберігали старе протиставлення напружених ненапруженим [там само, с. 62–63].

Схожі ідеї про можливість функціонування категорії напруженості / ненапруженості приголосних у праслов'янській та «давньоруській мовах» висловлювали й інші мовознавці. Зокрема, Л. Л. Касаткін розвинув ці ідеї у своїх дослідженнях, спираючись на роботи таких лінгвістів, як К. В. Горшкова, Г. О. Хабургаєв, Р. Крайчович. Спроби Л. Л. Касаткіна по-новому пояснити деякі праслов'янські та «давньоруські» мовні процеси, як-от зміна гемінат **td*, **tt* > **st* (автор провів паралель з німецькою мовою – пересування приголосних), **sr* > **str*, **zr* > **zdr* та інші, використовуючи гіпотезу про наявність кореляції приголосних за напруженістю / ненапруженістю [6, с. 47], були критично оцінені С. В. Князевим, зважаючи на наявність суперечливих моментів і нечіткість доказів.

Проблему залишків консонантної кореляції напруженості / ненапруженості в північноросійських діалектах докладно розглянуто в дослідженнях К. В. Горшкової, Р. Ф. Пауфощими, С. В. Князева [7, с. 72–97], що зазначено в роботі В. А. Глуценка [2]. З наявністю в діалектній фонологічній системі протиставлення приголосних за напруженістю / ненапруженістю мовознавці пов'язують специфіку примикання приголосних до голосних, характер складоподілу та звукового еліпсису, явище спірантизації дзвінких проривних, а також поширення прогресивної асиміляції в цих діалектах.

Тенденція до встановлення кореляції дзвінкості / глухості була властива всім діалектам «давньоруської мови». Дослідження фонологічних систем східнослов'янських мов у сукупності їх діалектів дозволило В. А. Глуценкові здійснити спробу встановлення стадій процесу перефонологізації або трансфонологізації категорії напруженості / ненапруженості в категорію дзвінкості / глухості в історії східнослов'янських мов [там само]. На думку дослідника, «регресивний характер асимілятивних нейтралізацій дозволяє розглядати подібний діалект як систему», у якій нещодавно відбувся процес перефонологізації (кореляція напруженості / ненапруженості замінилася кореляцією дзвінкості / глухості) [там само, с. 434]. Досліджуючи архаїчні системи північноросійських діалектів, С. В. Князєв вважає їх перехідними, тобто, на думку дослідника, процес перефонологізації в зазначених діалектах ще не завершився [7, с. 32, 34].

На особливу увагу заслуговує теза С. В. Князева про зв'язок протиставлення приголосних за напруженістю / ненапруженістю та прогресивним асимілятивним пом'якшенням задньоязикових приголосних у російських діалектах [там само, с. 31–32]. З цього приводу дослідник висловив цікаву думку про наявність у діалектних фонологічних системах кореляцій за напруженістю та локальним рядом (палатальні приголосні), які на сучасному етапі замінилися кореляціями за глухістю / дзвінкістю та твердістю / м'якістю [там само]. Ще раніше висновок про зв'язок та паралельний розвиток кореляцій за глухістю / дзвінкістю та твердістю / м'якістю в східнослов'янських мовах зробив В. В. Колесов [8, с. 165–166].

Отже, вивчення «давньоруського періоду» в історії фонологічних систем східнослов'янських мов характеризується підвищенням уваги мовознавців до більш загальних тенденцій розвитку, виходячи з яких можна простежити певні фонологічні особливості, з часом відбиті в східнослов'янських мовах у сукупності їх діалектів.

Бібліографічні посилання

1. **Бурмистрович Ю. Я.** Историческая фонемология последовательного ряда или цепи славянских языков, связанных отношениями «предок – потомок», от праиндоевропейского в лице его протославянского диалекта до русского / Ю. Я. Бурмистрович. – Абакан : Изд-во Хакасского гос. ун-та им. Н. Ф. Катанова, 2001. – 227 с.
2. **Глущенко В. А.** Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) / В. А. Глущенко / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні / відп. ред. О. Б. Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222 с.
3. **Горшкова К. В.** Очерки исторической диалектологии Северной Руси (по данным исторической фонологии) / К. В. Горшкова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1968. – 192 с.
4. **Журавлёв В. К.** Из истории вокализма в праславянском языке позднего периода / В. К. Журавлёв // Вопр. языкознания. – 1963. – № 2. – С. 8–19.
5. **Калнынь Л. Э.** Развитие корреляции твёрдых и мягких согласных фонем в славянских языках / Л. Э. Калнынь. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 136 с.
6. **Касаткин Л. Л.** Об условиях фонетических ассимилятивных изменений (с точки зрения двухступенчатой теории фонологии) / Л. Л. Касаткин // Исследования по фонологии / отв. ред. С. К. Шаумян. – М. : Наука, 1966. – С. 55–64.
7. **Князев С. В.** О связи особенностей артикуляционной базы говора с характером противопоставления глухих и звонких, твёрдых и мягких согласных / С. В. Князев // Современные русские говоры / отв. ред. Ю. С. Азарх. – М. : Наука, 1991. – С. 28–35.
8. **Колесов В. В.** Историческая фонетика русского языка : учеб. пособие для вузов / В. В. Колесов. – М. : Высш. шк., 1980. – 215 с.
9. **Колесаў У. В.** [Рэц. :] // Беларуская лінгвістыка. – 1972. – № 1. – С. 73–75. – Рэц. на кн. : В. М. Чэман. Гісторыя проціпастаўленняў па цвёрдасці – мяккасці ў беларускай мове / В. М. Чэман. – Мінск, 1970. – 152 с.
10. **Чекман В. Н.** Исследования по исторической фонетике праславянского языка: Типология и реконструкция / В. Н. Чекман. – Минск : Наука и техника, 1979. – 216 с.
11. **Шевельов Ю.** Історична фонологія української мови / Ю. Шевельов. – Харків : Акта, 2002. – 1056 с.
12. **Wexler P.** A historical phonology of the Belorussian language / Paul Wexler. – Heidelberg : C. Winter, 1977. – 192 p.

Надійшла до редколегії 05.02.13

УДК 811.111'27

В. В. Павленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СЕМАНТИКО-СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПУБЛІКАЦІЙ «THE SUN», «THE DAILY MAIL», «THE TIMES»

Досліджено семантико-стилістичні особливості медіатекстів. На прикладі статей із газет «The Sun», «The Daily Mail» та «The Times» продемонстровано, як мова повідомлення залежить від того, для представників яких соціальних груп воно призначено.

Ключові слова: соціолінгвістика, соціальна природа мови, семантико-стилістичні особливості, жовта преса, масова преса, якісна преса.

Исследованы семантико-стилистические особенности медиатекстов. На примере статей из газет «The Sun», «The Daily Mail» и «The Times» показано, как язык сообщения зависит от того, представителям какой социальной группы оно предназначается.

Ключевые слова: социолингвистика, социальная природа языка, семантико-стилистические особенности, желтая пресса, массовая пресса, качественная пресса.

The article deals with the semantic and stylistic peculiarities of media texts. Analyzing the articles from «The Sun», «The Daily Mail» and «The Times», the author demonstrates how the language used in each newspaper depends on the social group the newspaper aims at.

Keywords: sociolinguistics, social character of language, semantic and stylistic peculiarities, yellow press, mass press, quality press.

Актуальність теми зумовлена в першу чергу бурхливим розвитком соціолінгвістики в останні десятиріччя. Дослідження соціальної природи мови та семантико-стилістичних особливостей її функціонування в соціумах сприятиме якісній комунікації між представниками різних соціальних груп.

Об'єкт дослідження – семантико-стилістична організація публікацій у жовтій пресі («The Sun»), масовій («The Daily Mail») та якісній («The Times»).

Предмет аналізу – статті означених газет однакової тематики.

Мета – дослідити семантико-стилістичну природу мови даних газет та виявити основні чинники функціонування мови в залежності від соціальної орієнтованості газети. Застосовано метод соціолінгвістичного аналізу мовного матеріалу.

На соціальну природу мови вчені-лінгвісти звернули увагу ще наприкінці XIX – початку XX ст., але розвиток соціолінгвістики як самостійної дисципліни припадає лише на другу половину XX ст. Багато в чому це пов'язано з реакцією на суспільні проблеми, перш за все – на процес деколонізації, що призвів до створення численних незалежних держав. Перед новими державами постало питання про державну мову та стандартизацію мови. З іншого боку, значні соціальні трансформації в західних країнах сприяли зацікавленості різними аспектами зв'язку між мовними та суспільними явищами. Таким чином, з 1960-х рр. соціолінгвістика виокремлюється в наукову дисципліну із власним понятійним апаратом і методологією.

Певний інтерес до соціального функціонування мови можна побачити вже в роботах лінгвістів першої половини XIX ст. Так, В. фон Гумбольдт підкреслював нерозривність мови і життя народу. Однак, як слушно зазначає Н. Мечковська [3, с. 19], ця нерозривність розглядалася у відриві від соціальних реалій. За уявленням Гумбольдта, на мову постійно впливає «абсолютний дух», який примушує її змінюватися, що пояснює спільність мовного матеріалу і психічного змісту. І безумовно, важливу роль в теорії розуміння зв'язку мови і суспільства відіграв видатний французький вчений-мовознавець Ф. де Соссюр, який протипоставив внутрішню і зовнішню лінгвістику. На думку Соссюра, мовне суспільство «не має влади» над жодним словом, суспільство сприймає мову, як вона є [2, с. 413].

Теоретичну базу сучасної соціолінгвістики було закладено в роботах таких видатних вчених-лінгвістів, як І. О. Бодуен де Куртене (на розвиток мови можна впливати, а не лише фіксувати зміни, які в ній відбуваються), Є. Д. Поливанов (необхідність соціальної діалектології разом із діалектологією територіальною, теза про те, що зміни в мові завжди відстають від соціальних змін у суспільстві), Л. П. Якубинський (утворення загальнонаціональної мови із територіальних діалектів епохи феодалізму), В. В. Виноградов, А. Мейє, П. Лафарг, Ш. Баллі (всі засоби мови розподілені по сферах спілкування, а розподіл спілкування по сферах соціально зумовлений), Ж. Вандрієс та ін.

Функція впливу, яка є найважливішою у газетно-публіцистичному стилі, зумовлює гостру потребу публіцистики в оціночних засобах вираження. Як зазначає Н. Ю. Печетова [4], вони позичаються з літературної мови. Публіцистика використовує як готові форми, так і створює власні, трансформуючи слова і вирази із різних сфер мови, надаючи їм оціночного значення. Окрім цього, у газетних текстах з'являються нелітературні лексичні елементи: просторічна лексика, арготизми, жаргонізми, професіоналізми. За словами дослідниці, проникнення у газетні матеріали таких елементів пов'язано зі зміною жанрової газетної парадигми газетно-публіцистичного стилю (широке розповсюдження жанрів, в основі яких лежить діалог: бесіда, експрес-інтерв'ю, експрес-опитування), посиленням авторського начала (жанри есе, коментарі, прогнози). Намагаючись максимально повно донести до читачів свою точку зору, наполягти на ній або навіть нав'язати, журналісти використовують різноманітні засоби, що несуть оцінку і впливають на отримувача інформації.

Дослідники, які займалися проблемами мовного впливу (І. А. Стернін, А. Н. Леонтьєв, Л. Виготський, В. В. Красних, Є. Ф. Тарасов, К. Ф. Сєдов), встановили, що він є предметною перебудовою змістової (у психологічному значенні цього слова) сфери особистості. Однією з характерних рис газетно-публіцистичних текстів є поєднання двох тенденцій – тенденції до експресивності і тенденції до стандарту. Це зумовлено функціями, що виконує публіцистика: інформаційною та функцією емоційного впливу. У публіцистичному стилі вони мають особливий характер. Інформація адресована великій кількості людей. Для актуальності інформації значущим є часовий фактор – інформація повинна передаватися і ставати загальновідомою у найкоротший термін.

У газетно-публіцистичному стилі переконання здійснюється шляхом емоційного впливу на читача, тому автор часто висловлює своє ставлення до інформації, що повідомляється, але воно, як правило, не є лише його особистим ставленням, а висловлює думку певної соціальної групи людей.

Комунікація у ЗМІ, за твердженням Є. Ф. Тарасова [5], має соціально-орієнтований характер, який передбачає зміну в соціально-психологічній чи соціальній структурі суспільства через вплив на психіку членів даної групи чи суспільства в цілому (на відміну від предметно-орієнтованої комунікації, яка відбувається у процесі сумісної діяльності, і особистісно-орієнтованої, яка реалізується при спілкуванні безпосередньо між комунікантами). При цьому, як пише дослідник, соціально-орієнтоване спілкування вирішує три основні психологічні задачі: привернення уваги до тексту, оптимізація його сприйняття, прийняття його змісту реципієнтом [5, с. 5–18].

Соціально-комунікативна установка газети визначається її загальним соціально-політичним напрямом і читацькою аудиторією. Остання суттєво впливає на відбір і функціонування мовних засобів. За твердженням Т. А. Заводовської, засоби масової комунікації спрямовані на масову аудиторію, але «змушені диференціювати матеріал згідно зі специфічними рисами отримувача» [1, с. 59].

Як відомо, семантико-стилістичний аналіз полягає у виявленні співвідношення мовних засобів, якими експресивно виражається інтелектуальний, емоційний чи естетичний зміст мовлення (або тексту) до змісту інформації. При цьому виявляється те, як смисловим відтінкам змісту мовлення відповідає загальна (і конкретна) лексична семантика виражальних одиниць.

Порівняємо, як однакову інформацію доносить до читачів жовта, масова та якісна преса та які саме семантико-стилістичні засоби притаманні кожному типу газети.

Перший блок статей присвячений кумедному інциденту під час виступу американського президента Барака Обами у Білому домі з промовою щодо банківських реформ:

«Brown mouse in White House» («The Sun», May 2010); «It must be the Ovale office! Rodent disrupts Obama press conference» («The Daily Mail», May 2010); «Wall Street joyride “coming to end” as Senators back Obama’s reform Bill» («The Times», May 2010).

Оскільки семантико-стилістичний аналіз передбачає співвіднесення доречності емоційної складової з фактичною темою освітлюваної події і її місцем у газеті, по чергово проаналізуємо кожну з трьох статей за даними критеріями.

Зазначимо, що «The Sun» розміщує статтю у рубриці «Новини» і не виносить на першу полосу. Але оминати таку пікантну подробицю з життя першої людини Сполучених Штатів газета не могла. Тому «любителька яскравих фактів» друкує коротеньку публікацію на шість речень, зосереджуючись лише на тому, що під час промови президента перед його трибуною пробігло сіреньке (на фото) мишеня. У назві ж фігурує слово «коричнєве», що у контексті заголовка (хто ще «коричневий» може бути у Білому домі?) автоматично асоціюється з кольором шкіри самого Барака Обами. Газета грає за допомогою каламбурних висловів зі своєю аудиторією, яка прагне сенсацій, а такі неоднозначні порівняння її тільки забавляють. Автор іронізує, що президент не помітив некликаного гостя, хоча наставляв американців бути «пильними». У цьому ж дусі, але з елементом комплімента, написано останнє речення. У ньому повідомляється, що минулого року, демонструючи «блискавичні навички ніндзі» (*lightning-fast "ninja skills"*), Обама прихлопнув муху, яка заважала його інтерв'ю CNBC.

Отже, іронічний стиль цієї короткої замітки відповідає загальній спрямованості газети: з незначного факту робити цілу подію. Насміхаючись над Обамою на початку, автор «піднімає» його наприкінці, таким чином не провокуючи конфліктну ситуацію. Щодо інформаційного наповнення, будь-які уточнення змісту промови відсутні. Це і не входило в завдання статті. Головна мета – розважити аудиторію – була досягнута.

Емоційна «The Daily Mail» також зробила інцидент з гризуном центральним у статті. Її публікація теж розміщена у рубриці «Новини». Стаття написана у жанрі короткої динамічної замітки, вона насичена дієсловами руху (*a rodent dashed, photographers snapped, the creature scurried, made a bee-line*). Жодної іронії з приводу кольору і «непильності» Обами, яку ми спостерігали в автора «The Sun». У статті припускається, що президент навряд чи не помітив мишеня, але все одно не проявив жодної реакції. «The Daily Mail» завершує статтю припущенням про вид гризуна: це точно не щур, а скоріше – польова миша. Разом з тим певний висновок, який зачіпає гідність пана Барака, все одно робить: *«It's hard being taken seriously as the leader of the free world when there's a rodent scurrying around your feet»*. Таким чином, газета не впустила можливості натякнути на неоднозначне сприйняття Обами у якості світового лідера.

У той же час солідна «The Times» не дозволяє собі писати про мишеня у Білому домі. Її стаття у рубриці «Світові новини» повністю зосереджена на змістовому контексті виступу. Жодним словом про гризуна не згадують, але на фотографії, яка супроводжує текст, у самому низу чітко видно маленьке мишеня, що

пробігає повз трибуни Обама. Видання ніби надало право смакувати цей момент «The Sun» і «The Daily Mail», але разом з тим і воно не знайшло в собі сил повністю оминати лоскотливий сюжет. Це ще раз підтверджує поступове стирання меж між поділом преси на якісну, масову та жовту.

Наступний блок статей присвячений загибелі польської еліти у авіакатастрофі під Смоленськом: «Polish President killed in air crash» («The Sun», April 2010), «A nation in mourning: Poland's president and wife among 97 dead as their plane crashes in Russia» («The Daily Mail», April 2010), «Polish president dies in plane crash after pilot ignored warning not to land» («The Times», April 2010).

Дана тема належить до світових політичних новин. Тому не дивно, що найповніше вона розкрита якісною газетою «The Times». Стаття починається твердженням про те, що цей випадок для Польщі – найбільша трагедія у мирний час (*«greatest peacetime tragedy»*). Одразу ж вина за катастрофу перекладається на пілота, який «проігнорував попередження про заборонену посадку у густому тумані». Далі коротко повідомляється мета візиту у Росію. А потім ніби знову вказують на вину пілота, але використані означення літака (*«20-year-old – 20-річний»*, *«the Soviet-era – радянської епохи»*), прозоро натякають на справжні припущення авторів щодо причин аварії – застаріла техніка. Закінчується стаття переліком основних дат політичної біографії Качинського, що є характерним для «The Times», яка славиться своїми некрологами.

«The Daily Mail» розпочинає публікацію повідомленням про оголошену тиждневу національну жалобу у Польщі. Надалі згадується, що літак намагався приземлитись чотири рази, наводяться дані катастроф, які вже спіткали TU-154. Закінчується стаття переліком деяких загиблих і цитуванням співчуттів, висловлених першими особами різних держав.

Найлаконічніше і без зайвих емоцій висвітила цю подію британська «The Sun». Автори відмовилися від припущень щодо причин та коментарів з приводу застарілої техніки. Майже вся публікація складається з цитування перших осіб держав, які висловили свої співчуття польському народу. У такий спосіб автори звільнили себе від потреби підбирати необхідні слова для виразу, з одного боку, співчуття, а з іншого, – необхідності аналізу причин трагедії. Їх аудиторії такі подробиці не настільки важливі.

Третій блок статей стосується заборони соціальної мережі Facebook у Пакистані: «Pakistan orders Facebook ban» («The Sun», May 2010); «Pakistan bans Facebook in outrage over online competition to draw Prophet Mohammed» («The Daily Mail», May 2010); «Pakistan court orders blocking of Facebook over Muhammad cartoon» («The Times», May 2010).

Ці матеріали яскраво ілюструють рівень обізнаності аудиторії кожної з газет. Справа у тому, що популярну соціальну мережу вирішили заблокувати на певний час, тому що її організатори влаштували конкурс «Усі малюють Мухаммеда», в якому користувачі повинні були надсилати карикатури на мусульманського пророка. Причину даної заборони «The Sun» пояснює уже в першому реченні після ліду: *«The page on the social networking site has caused controversy because Islam prohibits any images of the prophet»* («Сторінка соціальної мережі спричинила суперечку, бо іслам забороняє будь-які зображення пророка»). У статті «The Daily Mail» виділений лід відсутній, тому це пояснення йде у третьому реченні після назви: *«The page has caused an outcry in Pakistan and throughout the Muslim world. Images of the Prophet are considered blasphemous»* («Сторінка спричинила протест у Пакистані та у всьому мусульманському світі. Зображення пророка

вважаються богохульними»). Але фактично, і жовте, і масове видання надають своїм читачам роз'яснення майже одночасно. Таким чином, засвідчується близькість аудиторії двох газет.

На відміну від попередніх видань, «The Times» не сумнівається, що її читачі обізнані з основами мусульманської релігії, тому не квапиться засвідчувати відомі факти. Лише у середині статті, та й то у контексті статистичного факту, з'являється помітка: «*Muslims – who make up about 97 percent of Pakistan's 166 million people – consider any representation of the Prophet to be un-Islamic and blasphemous*» («Мусульмани, які складають близько 97 відсотків 166-мільйонного населення Пакистану, вважають будь-які зображення пророка антиісламськими і богохульними»).

У «The Daily Mail» уже на початку публікації помітний оціночний маркер «блокує популярну соціальну мережу». Цим формулюванням автор може викликати бурхливу емоційну реакцію: «Як можна блокувати такий популярний сайт?» Або ж «Як популярний сайт міг таке вчинити?». «The Sun» подає такий самий зміст, але речення статей коротші і лаконічніші. Емоційно забарвлені слова у даному контексті не спостерігаються. Кожна з газет згадала про карикатури у датській газеті у 2005 році, навела офіційні пояснення організаторів конкурсу, які не планували образити звичайного мусульманина, а просто хотіли показати екстремістам, що вони їх не бояться. І лише «The Times» завершує свою публікацію повідомленням про те, що представники Facebook не мали змогу надати миттєві коментарі. Цим узагальненням газета претендує на об'єктивність, чим намагається виправдати очікування своєї аудиторії.

Висновки. Таким чином, на основі проаналізованих статей, можна зробити висновок про те, що семантико-стилістична структура статей повністю відповідає типу видання. Тобто вона має адекватну кореляцію «подія–емоційність» висвітлення у якісній пресі, і неадекватну у двох інших газетах (спостерігається зайва емоційність у масовій газеті та нестача фактів у жовтій). Використання специфічної оціночної лексики дозволяє виданням адаптувати статті для своєї аудиторії, орієнтуючись на її соціокультурний рівень сприйняття матеріалу. Подальше всебічне соціолінгвістичне дослідження медіатекстів та особливостей функціонування мови в різних соціумах сприятиме якіснішій і ефективнішій комунікації між представниками різних соціальних груп.

Бібліографічні посилання

1. **Заводовская Т. А.** Социально-коммуникативная и жанровая обусловленность просторечной лексики в английской газете / Т. А. Заводовская // Текст в функционально-стилевом аспекте. – 1988. – Вып. 309. – С. 58–65.
2. **Звегинцев В. А.** История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях / В. А. Звегинцев. – Ч. 1. – М. : Просвещение, 1964. – 466 с.
3. **Мечковская Н. Б.** Общее языкознание. Структурная и социальная типология языков / Н. Б. Мечковская. – М. : Флинта, Наука, 2001. – 312 с.
4. **Печетова Н. Ю.** Функции заголовка как коммуникативной единицы газетного текста [Электронный ресурс] / Н. Ю. Печетова. – Режим доступа : <http://smus.ysn.ru/text/5/pechetova.doc>.
5. **Тарасов Е. Ф.** Речевое воздействие : Методология и теория / Е. Ф. Тарасов // Оптимизация речевого воздействия; отв. ред. Р. Г. Котов. – М. : Наука, 1990. – С. 5–18.

Надійшла до редколегії 18.02.13

О. В. Піскунов

Донбаський державний педагогічний університет

РЕКОНСТРУКЦІЯ ДИВЕРГЕНТНИХ І КОНВЕРГЕНТНИХ ПРОЦЕСІВ У СТУДІЯХ УЧЕНИХ КАЗАНСЬКОЇ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ШКОЛИ

Розглянуто особливості моделювання мовної історії у працях учених Казанської лінгвістичної школи І. О. Бодуена де Куртене і В. О. Богородицького. Поряд з теорією «родовідного дерева», яка пояснювала походження мов індоєвропейської сім'ї шляхом поступового діалектного дроблення прамови та була представлена у вигляді схеми, що нагадувала гіллясте дерево, існувала і «хвильова» модель Й. Шмідта, яка ілюструвала ідею поступовості переходів від одних мовних груп до інших та багатосторонність їх взаємозв'язків.

Ключові слова: *реконструкція, дивергентно-конвергентний характер, модель, теорія «родовідного дерева», «хвильова» теорія.*

Рассмотрены особенности моделирования языковой истории в трудах ученых Казанской лингвистической школы И. А. Бодуэна де Куртенэ, В. А. Богородицкого. Наряду с теорией «родословного дерева», которая объясняла происхождение языков индоевропейской семьи путем постепенного диалектного деления праязыка и была представлена в виде схемы, которая напоминала ветвистое дерево, существовала и «волновая» модель И. Шмидта, которая иллюстрировала идею постепенности переходов от одних языковых групп к другим и многосторонность их связей.

Ключевые слова: *реконструкция, дивергентно-конвергентный характер, модель, теория «родословного дерева», «волновая» теория.*

The article deals with modelling of language history in the works of scientists of Kazan linguistic school I. A. Baudouin de Courtenay, V. A. Bogoroditsky. Alongside with the «language tree» theory that explained the origin of Indo-European languages by means of gradual dialectal division of the parent language and looked in the form of the diagram similar to the branchy tree, there existed «wave» theory originated by J. Schmidt that presented the idea of gradual transfer from the definite language groups to the other groups and many-sidedness of their relations.

Keywords: *reconstruction, divergent-convergent character, model, «language tree» theory, «wave» theory.*

Методика реконструкції в лінгвістиці – одна із пріоритетних проблем лінгвістичної історіографії.

Дослідники сходяться в тому, що методика моделювання мовної історії у працях мовознавців XIX – початку XX ст. виходила з теорії «родовідного дерева» та «хвильової» теорії. Б. А. Глинський зазначає, що у процесі прогресу науки модельне пояснення завжди переростає в немодельне, тобто пояснення через закон (теорію) власної предметної області об'єкта. У такому випадку модельне пояснення не замінюється теоретичним поясненням, а поступово переростає в нього. Відбувається процес «демоделізації», що доводить відсутність абсолютної межі між модельним і теоретичним поясненням [5, с. 194–195].

Метою статті є дослідження поглядів мовознавців Казанської лінгвістичної школи щодо дивергентних і конвергентних процесів, зокрема у студіях І. О. Бодуена де Куртене та В. О. Богородицького. Зазначені вище моделі мовного розвитку у працях мовознавців Харківської та Московської шкіл були досліджені сучасними лінгвістами [6; 8], а праці учених Казанської лінгвістичної школи потребують подальшого дослідження. У статті передбачено розв'язання таких завдань: 1) висвітлення теоретичних поглядів І. О. Бодуена де Куртене та

В. О. Богородицького на дивергентні і конвергентні процеси; 2) оцінка відповідних концепцій з позицій сучасного мовознавства.

Об'єктом дослідження є сукупність наукових текстів учених Казанської лінгвістичної школи, розглянутих у лінгвістично-історіографічному аспекті.

Предметом дослідження є методика моделювання дивергентно-конвергентних процесів у працях учених Казанської лінгвістичної школи.

Поставлені завдання розв'язано за допомогою актуалістичного методу, який є загальнонауковим методом теоретичного рівня наукового пізнання.

Методика моделювання конкретних генетичних відношень між мовами на індоєвропейському матеріалі в компаративістиці другої половини XIX ст. спричинилася виникненням моделі «родовідного дерева» А. Шлейхера, яка пояснювала походження мов індоєвропейської сім'ї шляхом поступового діалектного дроблення прамови та була представлена у вигляді схеми, що нагадувала гіллясте дерево, і «хвильової» моделі Й. Шмідта, яка ілюструвала ідею поступовості переходів від одних мовних груп до інших та багатосторонність їх взаємозв'язків. Отже, поряд з теорією «родовідного дерева» виникла заснована вже на принципі лінгвістичної безперервності теорія, яка моделювала походження мов у вигляді поступових переходів від одних мовних груп до інших на тлі тісного їх контактування (зважаючи саме на конвергенцію).

Б. О. Серебренніков з виникненням «хвильової» теорії пов'язує зародження методів лінгвогеографії [9, с. 121–122]. Сучасні вчені зазначають, що модель «родовідного дерева» повинна бути охарактеризована як динамічна модель, що схематизує процес мовної дивергенції, а «хвильова» модель – як статична модель, що демонструє синхронні генетичні взаємозв'язки мов на певному етапі минулого; ці моделі доповнюють одна одну [7, с. 21–22].

Т. С. Шарадзенідзе зазначає, що наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. деякі лінгвісти піддають критиці принципи теорії спорідненості та генеалогічної класифікації мов (Г. Шухардт, Й. Шмідт, І. О. Бодуен де Куртене), що зумовлене виникненням певних труднощів порівняльно-історичного вивчення споріднених мов, але від цих принципів не відмовляються. Досліджуючи мовну дивергенцію, вони виявили труднощі, які створюють змішані мови для встановлення спорідненості та генеалогічної класифікації. Однак твердження про змішаний характер усіх мов, як вважає Т. С. Шарадзенідзе, є дискусійним [10, с. 68, 71].

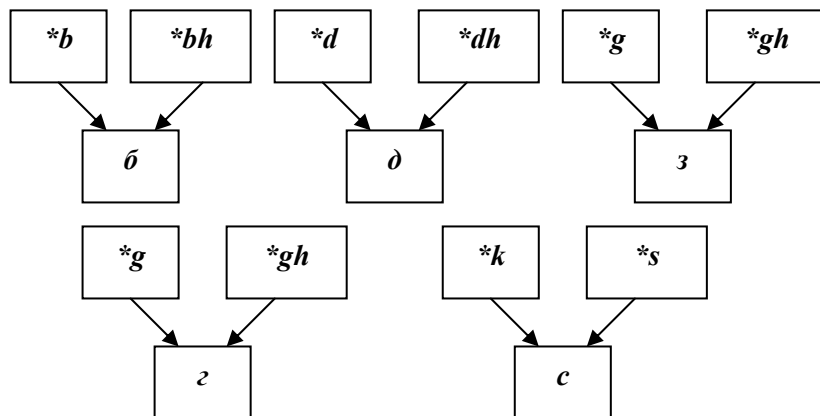
Розглянемо ставлення представників Казанської школи до теорії «родовідного дерева», «хвильової» теорії і теорії дивергентно-конвергентної еволюції мови. Треба підкреслити, що представники Казанської школи не мали однакової точки зору на проблему моделей мовного розвитку. І. О. Бодуен де Куртене відносив мовознавство до «історико-психологічних» наук, які користуються індуктивним методом; на думку мовознавця, «точне з'ясування якісного розвитку... залишається тільки благим побажанням, залишається тільки недосяжним ідеалом» [4, т. 1, с. 253]. При цьому у процесі вивчення мови важливішим є дослідження саме «живих» мов [там само, т. 1, с. 349]. Щодо моделей мовного розвитку, то, за словами І. О. Бодуена де Куртене, він надає «рішучу перевагу так званій «теорії хвиль» перед «теорією родовідного дерева», але тут же лінгвіст зазначає ваду першої, коли «мова розглядається ... як щось незалежне від людини», закидаючи той факт, що так «звані мови не мають дійсного існування» [там же, т. 2, с. 187–188]. Як на недоліки «теорії хвиль», мовознавець вказує на такі факти, як мовне спілкування і фактор географічний, які тим чи іншим чином були притаманні реконструйованим мовам [там само].

Однак слід звернути увагу на деякі студії І. О. Бодуена де Куртене, в яких можна прослідкувати схильність до дивергентного характеру реконструкцій. Мо-

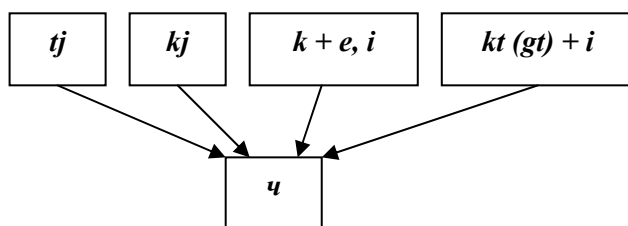
вознавець на матеріалі польської мови досліджує зміни, «коли в результаті намагання до полегшення в напрямку центробіжному, в напрямку фонаційному наступив розпад першопочаткового голосного звука *e* на два, на *e* і на *o*: *o* розвилось перед «твердими» передньоязиковими приголосними звуками, тобто перед *t, d, s, z, n, l, r*, а *e* залишилось в усіх інших сполученнях, перш за все перед «м'якими» передньоязиковими приголосними звуками *c', dz', s', z', n', l', r' > r (ri)*» [там само, т. 1, с. 238].

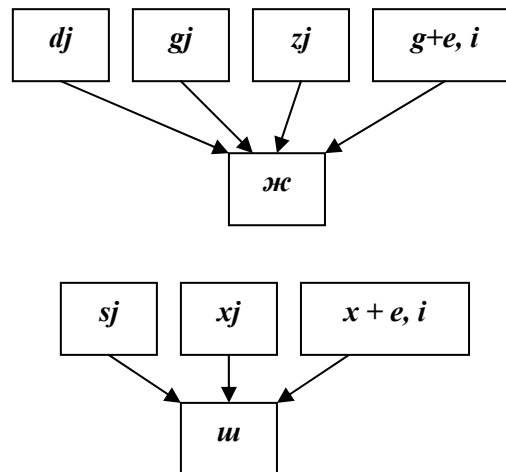
В. О. Богородицький також звертався до дивергентної моделі мовного розвитку – коли йдеться про історичний розвиток російської мови: «Справді, аріоевропейська прामова, як кожна мова, повинна була у своєму розвитку сформувати діалекти, які все більш розходилися між собою і перетворилися в самостійні мови, які, у свою чергу, послужили прामовами нових мовних гілок» [2, с. 384].

На фонетичному рівні В. О. Богородицький наводив приклади, що показують дивергентно-конвергентний характер змін звуків, які з часом стали історичними чергуваннями. Так, мовознавець подав такі приклади «розгалуження (дивергенції) одного початкового звука на два і більше звуків (напр. *o* на *o*, *â* і *ъ* або *κ* на *κ* і *ч*), але... звукові зміни можуть вести також до збігу (конвергенції) двох і більше звуків різного походження в одному звуці» [там же, с. 64, 131]. В. О. Богородицький наводить повноголосні форми як приклад дивергенції [там само, с. 94, 131], а також надає приклади конвергентних процесів. Так, лінгвіст реконструює появу деяких приголосних на слов'янському ґрунті від праіндоєвропейських звуків таким чином:

На думку В. О. Богородицького, «приголосні могли сполучатися з наступними голосними непалатальними і палатальними, приголосним *j* та іншими приголосними», а це, у свою чергу, «дало початок цілому ряду вторинних приголосних (*ч; ш; ж; ц; ц'; м'...*)» [там само, с. 131]:

Як приклад реалізації дивергентної моделі на фонетичному рівні можна навести розвиток *ъ* і *ѣ*, коли «короткі голосні *ъ* (*ŭ*) і *ѣ* (*ĭ*), які знаходяться в різних позиціях у слові, змінюються в двох різних напрямках, а саме: ті короткі *ъ* і *ѣ*, які знаходилися в кінці слова або в інших слабких позиціях, поступово слаббили і на-решті зникали, а ті, які посідали сильну позицію в слові, поступово посилювали-ся, змінюючись у напрямку до голосних *о* і *е*» [там само, с. 421].

Учені Казанської школи моделювали вищезазначені дивергентно-конвергентні процеси на основі виділення етапів еволюції звуків, причому найдавніші етапи вони реконструювали в дусі дивергентної теорії «родовідного дерева» з віднесенням архетипів і фонетичних законів до праіндоевропейського, балто-слов'янського, праслов'янського, «спільноруського» етапів [там же, с. 383–385]. Згідно з В. О. Богородицьким, ми маємо «мову праруську, яка розпалася на два головні діалекти – північний і південний» [там же, с. 417–419]. Процедура реконструкції у працях учених Казанської школи передбачає послідовний ретроспективний розгляд фонетичних змін від «аріоевропейської прамови» (праіндоевропейської) до «литво-слов'янської» (балто-слов'янської), «слов'янської прамови» (праслов'янської), «руської прамови» (прасхіднослов'янської) [там же, с. 385–431] до історичного часу, який мовознавець датує ХІ сторіччям. При цьому В. О. Богородицький, розглядаючи фонетичні зміни епохи «литво-слов'янської єдності» (балто-слов'янської), вказує на необхідність «досліджувати мовні процеси в тій і в іншій гілці окремо, начебто тимчасово припускаючи, що кожна з них розвинулася самостійно із прамови; при цьому явища повинні розміщуватися за епохами, починаючи від прамовного аріоевропейського стану і до пізнішого» [там же, с. 390]. Мовознавець встановлював схожі звукові явища, порівнюючи явища з різних мов. Але, як зазначають сучасні мовознавці, В. О. Богородицький не об'єднував типологічні і порівняльно-історичні дослідження [1, с. 175]. Як доказ можна навести таке висловлення стосовно мети дослідження, коли необхідно «йти все далі й далі в глибину часів, до виявлення глотогонічних питань і до гіпотетичної побудови загального родовідного дерева людських мов» [3, с. 9–10].

Отже, можна зазначити, що вчені Казанської лінгвістичної школи, зокрема І. О. Бодуен де Куртене та В. О. Богородицький, при моделюванні мовної історії слов'янських мов зверталися до практики дивергентно-конвергентного пояснення мовних фактів.

Перспективним є продовження дослідження методики моделювання мовної історії у працях українських та російських компаративістів.

Бібліографічні посилання

1. **Березин Ф. М.** История лингвистических учений / Ф. М. Березин. – М. : Высш. шк., 1975. – 304 с.
2. **Богородицкий В. А.** Общий курс русской грамматики. Из университетских чтений. – Изд. 4-е, дополн. / В. А. Богородицкий. – Казань, 1913. – VI. – 553 с.
3. **Богородицкий В. А.** О научных задачах татарского языкознания / В. А. Богородицкий. – Казань : Татгосиздат, 1935. – 15 с.
4. **Бодуэн де Куртене И. А.** Избранные труды по общему языкознанию: в 2 т. / И. А. Бодуэн де Куртене. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 1. – 1963. – 384 с. Т. 2. – 1963. – 391 с.
5. **Глинский Б. А.** Моделирование как метод научного познания : гносеологический аспект / Глинский Б. А., Грязнов Б. С., Дынин Б. С., Никитин Е. П. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1965. – 248 с.
6. **Глушенко В. А.** Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) / Глушенко В. А. / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні / відп. ред. О. Б. Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222 с.
7. **Климов Г. А.** Методика лингвогенетических исследований (Введение) / Г. А. Климов // Общее языкознание: методы лингвистических исследований / отв. ред. Б. А. Серебренников. – М. : Наука, 1973. – С. 9–33.
8. **Овчаренко В. М.** Теорія «родовідного дерева» та «хвильова» теорія в українському мовознавстві (XIX ст. – 20–30-х рр. XX ст.) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.15 «Загальне мовознавство» / В. М. Овчаренко. – Донецьк, 2003. – 20 с.
9. **Серебренников Б. А.** Методы лингвогеографических исследований / Б. А. Серебренников // Общее языкознание. Методы лингвистических исследований / ред. Б. А. Серебренников. – С. 120–167.
10. **Шарадзенидзе Т. С.** Родство языков, процессы дивергенции, конвергенции и соответствующие им классификации языков / Т. С. Шарадзенидзе // Теоретические основы классификации языков мира. Проблемы родства / ред. Б. А. Серебренников. – М. : Наука, 1982. – С. 63–107.

Надійшла до редколегії 21.12.13

УДК 811.161.2'367

І. С. Попова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДО ПИТАННЯ ПРО ІЄРАРХІЮ СИНТАКСИЧНИХ КАТЕГОРІЙ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Розглянуто актуальну проблему метамови сучасного українського синтаксису – витлумачення «категорій» як поняття й наукового терміна. Закцентовано увагу, зокрема, на потребі чітко означити поняття «синтаксична категорія». Зроблено висновок про те, що найвищий рівень синтаксичної ієрархії втілюють синтаксична одиниця, синтаксичний зв'язок та синтаксична модель як фундаментальні синтаксичні категорії.

Ключові слова: *дефініювання, категорія, граматична категорія, синтаксична категорія, ієрархія, синтаксична одиниця, синтаксичний зв'язок, синтаксична модель.*

Рассмотрена актуальная проблема метаязыка современного украинского синтаксиса – определение «категории» как понятия и научного термина. Акцентируется внимание, в частности, на необходимости четко обозначить понятие «синтаксическая категория». Сделан вывод о том, что самый высокий уровень синтаксической иерархии воплощают синтак-

сическая единица, синтаксическая связь и синтаксическая модель как фундаментальные синтаксические категории.

Ключевые слова: определение, категория, грамматическая категория, синтаксическая категория, иерархия, синтаксическая единица, синтаксическая связь, синтаксическая модель.

The article is devoted to the actual problem of modern Ukrainian metalanguage syntax - interpretation «category» as a concept and a scientific term. It was emphasized in particular on the necessity to clarify the term «syntactic category». It was concluded that the highest level of syntactic hierarchy embodies syntactic unit, syntactic link and syntactic model as basic syntactic categories.

Keywords: definition, category, grammatical category, syntactic category, hierarchy, syntactic unit, syntactic link, syntactic model.

Категорію як поняття і як науковий термін широко використовують у найрізноманітніших дослідних, зокрема, і лінгвістичних розробленнях, що стосуються практично всіх галузей знань. Однак дослідники можуть укласти в цей термін найрізноманітніший зміст, і тому за певних умов, з певною настановою на метамовні нюанси термін **категорія** можна співвіднести практично з усіма конструктами тієї чи тієї науки, зважаючи на те, кому і для чого призначено його поняттєве трактування, а також формальна дефініція.

У загальнонауковому плані категорію тлумачать як основне й найзагальніше поняття науки [15, с. 472], як гранично широке поняття, у якому відбито найзагальніші та істотні властивості, ознаки, зв'язки і відношення предметів, явищ об'єктивного світу. У цьому разі до категорій відносять такі поняття, як, наприклад, матерія, простір, час, кількість тощо [3, с. 210]. У лексикографічних виданнях широкого призначення, і, зокрема, у тлумачних словниках, поняття категорії розчленовують, і йому відповідає вже кілька конкретних дефініцій. Наприклад, у «Словаре русского языка» їх три: 1. *Поняття, що відображає найзагальніші властивості і зв'язки явищ матеріального світу.* 2. *У науковій термінології: родове поняття, що позначає розряд предметів або найзагальнішу їхню ознаку.* 3. *Розряд, група однорідних предметів, явищ, осіб* [11, с. 40]. Такі самі дефініції й у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» В. Т. Бусела [2, с. 529]. Що ж стосується тих небагатьох довідкових лінгвістичних видань, у яких є окрема словникова стаття **категорія**, то тут маємо дві крайнощі: або дещо сумнівні дефініції на зразок *Одна з пізнавальних форм мислення людини, що дає змогу узагальнити її досвід та класифікувати отримані знання* [13, с. 51], що взагалі не мають жодного стосунку до мовознавства, або, навпаки, надлишкова деталізація лінгвістичного змісту відповідного поняття [4, с. 215]. З урахуванням зазначеного категорією в широкому витлумаченні кваліфікують будь-яку групу мовних елементів, що виокремлюється на основі якоїсь загальної властивості, або деяку ознаку (параметр), за якими велику сукупність однорідних мовних одиниць поділяють на обмежену кількість класів, що не перетинаються, члени яких характеризуються тим самим значенням цієї ознаки (категорія відмінка, категорія виду тощо). Проте в цьому разі уможлиблюється кваліфікація як категорії і якогось одного значення відповідного параметра: категорія називного відмінка, категорія доконаного виду тощо [4, с. 215]. Ідеться про категорії ще і як про клас сутностей [12, с. 237].

Термін **категорія** в лінгвістичних довідкових виданнях – і це для них досить характерно – зазвичай детермінований найрізноманітнішими визначеннями, а це, на нашу думку, ще більше нівелює межі та обсяг відповідного поняття як терміна. Так, лише в «Словаре лингвистических терминов» О. С. Ахманової вміщено понад тридцять словникових статей, що відкриваються найменуванням

тієї чи тієї детермінованої категорії – від *Категорія другорядна* до *Категорія формальна* [1, с. 190–193]. В. Д. Стариченко, наприклад, опозиціонує такі класи категорій: *загальні й окремі; словозмінні й класифікаційні; дериваційні й альтернативні; номінативні і структурні; синтаксичні й несинтаксичні*, виокремлюючи ще й за кількістю грамем – категорії *двограмемні* (число, вид, стан), *триграмемні* (рід, особи) і *шестиграмемні* (відмінок) [12, с. 237].

Більшою чи меншою мірою сталою і щонайменше однозначно витлумаченою у працях багатьох лінгвістів метамовною побудовою такого типу є, на нашу думку, лише термінологічне словосполучення **граматична категорія** в таких трьох її основних іпостасях: узагальнене граматичне значення; певний клас мовних одиниць; сукупність властивостей граматичних одиниць [9, с. 229]. Досить чітко окреслено і функційне призначення цього метамовного утворення. Граматична категорія, за В. М. Русанівським, «інтегрує слова в частини мови або шляхом протиставлення форм слова дозволяє виразити певні, зафіксовані мовою, відношення об'єктивної дійсності» [14, с. 109]. Однак і тут є свої проблеми, пов'язані передусім із самою граматикою, із синтаксичним ладом тієї чи тієї мови, зокрема, й української. Основна із цих проблем, на нашу думку, – це недостатній рівень узагальнення тих понять, явищ і термінів, які на тому чи тому рівні лінгвістичних досліджень кваліфікують як категорії чи такими їх іменують.

Сукупність цих граматичних категорій учені поділяють принаймні на два класи, один з яких охоплює морфологічні категорії, а інший – синтаксичні категорії. Перші фіксують цілком визначено, і вони прямо співвідносяться з основними поняттями і предметом морфології як розділом граматики, і, очевидно, тому в деяких словниках сам термін категорія ілюструють переважно лише такими її складниками, як рід, число, відмінок, особа, час, вид. Поняття власне синтаксичної категорії практично ніде точно не визначено. Це підтверджує у працях з категорійної граматики й М. В. Мірченко, зазначивши: «Найбільш вивчено з-поміж граматичних категорій морфологічні, найменш – синтаксичні категорії» [7, с. 64]. У «Словаре лингвистических терминов» О. С. Ахманової, наприклад, ця лінгвістична категорія виражає залежність одних слів у мовленні від інших (відмінок іменників, відмінок, число, рід прикметників) [1, с. 193]. Так само й з тими самими ілюстраціями тлумачить синтаксичну категорію В. Д. Стариченко [12, с. 237], а ось у А. М. Ломова синтаксична категорія – це дещо інше, зокрема, це граматична категорія, виражена синтаксичними засобами, до того ж із застереженням, що зміст цього терміна точно не визначено [5, с. 307].

У разі трактування граматичних категорій будь-який синтаксичний конструкт за їхньої термінологічної номінації в спеціальних виданнях дуже рідко супроводжує морфологічні конструкти (як, наприклад, категорія предикативності супроводжує категорії відмінка й часу в енциклопедії «Русский язык» [10, с. 59], хоч цілком очевидно, що лише комплекс певних морфологічних, а разом з ними і синтаксичних категорій утворює субстанційну форму, чи парадигму, будь-якої комунікативної одиниці [8, с. 336]. Утім, актуалізуватися на синтаксичному рівні структури мови, і, зокрема, як довів М. В. Мірченко, у реченні [7], можуть найрізноманітніші конструкти, що мають те чи те категорійне значення.

У кожній сфері наукової діяльності людей прийнята й об'єктивно функціонує своя система категорій як найбільш значущих і загальних понять відповідної науки чи якогось її розділу, система, що безперервно розвивається разом з розвитком самої науки й може зазнавати значних змін. У цьому разі переосмислюють не лише кваліфікацію й характер тих чи тих категорій, а й їхню

ієрархічну організацію, переосмислюють, зокрема, щодо виокремлення в ній деякого абсолюта, найзагальнішого в заданому метамовному полі поняття. Ситуація в мовознавстві, і, зокрема, у синтаксисі, з огляду на це досить показова.

Як би ми не дефініювали предмет синтаксису, якою б метомовою не послуговувалися б під час його вивчення й опису, сутність цього розділу граматики визначають, очевидно, три його основні складники: 1) комплекс деяких матеріальних об'єктів, що кваліфікують як ті чи ті мовленнєві ланцюги (конструкції) та їх граматично значущі фрагменти; 2) система семантико-граматичних відношень між цими об'єктами; 3) правила й процедура побудови і функційного детермінування мовленнєвих ланцюгів і їхніх фрагментів. Так, послідовність слів на зразок *Я слухаю класичну музику* є мовленнєвим ланцюгом, який кваліфікують як просте розповідне двоскладне речення, а його граматично значущими фрагментами є предикативна основа *я слухаю*, словосполучення *слухаю музику* і *класичну музику*, підмет *я*, присудок *слухаю* тощо. Усе це перший аспект предмета синтаксису. Цей мовленнєвий ланцюг утворений реалізацією між його компонентами таких синтаксичних зв'язків, як предикативний і підрядний у двох формах останнього – керування та узгодження. Другий аспект. І нарешті, кваліфікацію цієї послідовності слів як речення, а її фрагментів як словосполучень і членів речення, тобто функційне детермінування всіх цих об'єктів ми подаємо відповідно до якихось відомих нам зразків певних синтаксичних конструктів.

Грамматика української мови фіксує різні типи речень і словосполучень, виокремлює різні члени й компоненти речення, описує та класифікує найрізноманітніші синтаксичні зв'язки й відношення між словами як у межах одного речення, так і за його межами, і все це може називатися категоріями, зокрема, і категоріями речення. Це переконливо довів М. В. Мірченко, комплексно проаналізувавши взаємозумовленість і складну взаємодію багатьох категорій, зокрема, надкатегорій, підкатегорій, категорій і граєм, в українському реченні [7, с. 71; с. 74]. Якщо ж, однак, зробити спробу ранжирувати такі категорії й виокремити в їхній системі найзначущі й максимально узагальнені, то потрібно, мабуть, ураховуючи передусім означені вище складники предмета синтаксису, вказати й на три найзагальніші для цих складників категорії: категорію, що визначає субстанцію мовленнєвого ланцюга, категорію, що розкриває відношення між його компонентами, і категорію, що містить зразки нормативних синтаксичних утворень мови. З огляду на це вважаємо доцільним виокремлення в українській граматиці відповідно трьох фундаментальних (найзагальніших і найзначущих в ієрархічному плані) синтаксичних категорій, до яких відносимо **синтаксичну одиницю, синтаксичний зв'язок і синтаксичну модель**.

Синтаксична одиниця як категорія являє собою будь-який функційно маркований і граматично впорядкований мовленнєвий ланцюг, а також будь-який його граматично значущий фрагмент, зокрема, й окрему словоформу, що перебуває в компетенції синтаксису. Синтаксичні одиниці утворюють певну ієрархічну систему, хоч і не суворо (лише в математичному сенсі цього слова, оскільки формально одна із синтаксичних одиниць може функціонувати в ролі іншої) упорядковану. Ось ця система: **текст – надфразна єдність – період і складне речення – просте речення – словосполучення і словоз'єднання – словоформа** як член чи компонент речення й компонент словосполучення чи словоз'єднання. Неважко помітити, що наведений комплекс синтаксичних одиниць, по-перше, має найзагальніший характер і є самодостатній, у тому витлумаченні,

що в їхніх термінах може бути кваліфікована будь-яка синтаксична конструкція як мовленнєвий ланцюг, будь-який фрагмент цієї конструкції. По-друге, ця система є базою формування решти синтаксичних одиниць (текст-речення і текст-надфразна єдність; надфразна єдність з паралельним зв'язком; складносурядне й складнопідрядне речення; односкладне і двоскладне речення; просте і складне словосполучення; головний і другорядний член речення; означення й додаток тощо) у межах, як підкреслювалося вище, відповідного метамовного поля.

Синтаксичний зв'язок – це семантико-граматичні відношення між компонентами мовленнєвого ланцюга, що дає змогу лінгвістично осмислити відповідний ланцюг і кваліфікувати його як ту чи ту синтаксичну одиницю. Ця синтаксична категорія є абсолютом у такій, наприклад, ієрархічній структурі, як зв'язок предикативний, сурядний і підрядний, а далі в останньому – узгодження, керування, прилягання, а узгодження водночас може бути, наприклад, повним, неповним, смисловим тощо, аж до вичерпної номенклатури як системних, так і позасистемних синтаксичних відношень між словами.

Синтаксична модель – найскладніша для інтерпретації синтаксична (та й лінгвістична загалом) категорія. Зазвичай у лінгвістиці її трактують як конструкцію, структуру, зразок, за яким побудована певна одиниця мови з одиниць нижчого рівня [14, с. 339], або ще простіше – як схему чи зразок будь-якого мовного явища [12, с. 317]. Таке трактування не розкриває повною мірою сутності цього конструкта як синтаксичної категорії. Річ у тому, що, будучи певним зразком, структурним чи функційним аналогом того чи того лінгвістичного явища, модель виявляє себе ще у двох іпостасях: як певна метамовна система, за В. С. Перебийніс, обрахування, що є структурним аналогом мови [14, с. 339], і, за І. І. Меншиковим, власне лінгвістична одиниця [6, с. 97–98]. І категорійними параметрами моделі є передусім саме дві ці іпостасі, що узагальнюють правила побудови синтаксичних фігур і вказують на їхній характер та ієрархічний статус. Ми можемо говорити про графічні й аналітичні, теоретико-множинні та алгоритмічні моделі. У цьому разі графічними й аналітичними можуть бути моделі речення: дерево залежностей і структурна схема речення, – а, наприклад, лише або переважно аналітичними – моделі тексту, до того ж у певній ієрархічній системі.

Кожна із трьох зазначених фундаментальних категорій українського синтаксису має свої функції і сферу застосування як у власне синтаксичному ладі української мови, так і під час формування конкретних мовленнєвих ланцюгів. Загалом саме ці категорії уможливають формальне й змістове наповнення цих ланцюгів, і узагальнити це можна в такий спосіб.

Синтаксична одиниця уможливорює субстанційне наповнення мовленнєвого ланцюга, те, що до неї входить, із чого її будують саме як одиницю синтаксичного ладу української мови.

Синтаксичний зв'язок – це засоби і способи поєднання синтаксичних одиниць як компонентів мовленнєвого ланцюга, те, як і чим вони повинні бути пов'язані між собою в межах певної синтаксичної конструкції.

Синтаксична модель дає змогу побудови лінгвістично нормованого мовленнєвого ланцюга заданого типу, вказує на те, яким має бути відповідний мовленнєвий ланцюг, що кваліфікують як ту чи ту синтаксичну одиницю.

Отже, одиниця, зв'язок і модель як фундаментальні синтаксичні категорії найтісніше пов'язані функційно, втілюють найвищий рівень синтаксичної ієрархії і являють собою єдину й нерозривну категорійну тріаду, на основі якої формують решту категорій синтаксису наступних за цією тріадою ієрархічних рівнів.

Бібліографічні посилання

1. **Ахманова О. С.** Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М. : Сов. энцикл., 1966. – 608 с.
2. **Великий** тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
3. **Кондаков Н. И.** Логический словарь / Н. И. Кондаков. – М. : Наука, 1971. – 638 с.
4. **Лингвистический** энциклопедический словарь / под ред. В. Н. Ярцевой. – М. : Сов. энцикл., 1990. – 688 с.
5. **Ломов А. М.** Словарь-справочник по синтаксису современного русского языка / А. М. Ломов. – М. : АСТ «Восток – Запад», 2007. – 416 с.
6. **Меньшиков И. И.** Модель как лингвистическая категория и лингвистическая единица / И. И. Меньшиков // Уч. зап. Таврич. нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – Симферополь : ТНУ, 2011. – Т. 24 (63), № 2–4, 3. – С. 94–98.
7. **Мірченко М. В.** Структура синтаксичних категорій / М. В. Мірченко. – Вид. 2-ге, перероб. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.
8. **Попова І. С.** Фундаментальні категорії метамови українського синтаксису (одиниця, зв'язок, модель) : монографія / І. С. Попова. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2009. – 432 с.
9. **Общее** языкознание (внутренняя структура языка) / под ред. Б. А. Серебренникова. – М. : Наука, 1972. – 566 с.
10. **Русский** язык. Энциклопедия / под ред. Ф. П. Филина. – М. : Сов. энцикл., 1979. – 432 с.
11. **Словарь** русского языка : в 4-х т. / под ред. А. П. Евгеньевой. – Т. 2. – М. : Рус. яз., 1982. – 736 с.
12. **Стариченок В. Д.** Большой лингвистический словарь / В. Д. Стариченок. – Ростов-на-Д. : Феникс, 2008. – 811 с.
13. **Столярова Л. П.** Базовый словарь лингвистических терминов / Л. П. Столярова, Т. С. Пристайко, Л. П. Попко. – К. : Изд-во Гос. академии руководящих кадров культуры и искусств, 2003. – 192 с.
14. **Українська** мова. Енциклопедія / за ред. В. М. Русанівського, О. О. Тараненка. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.
15. **Философская** энциклопедия / гл. ред. Ф. В. Константинов. – Т. 2. – М. : Сов. энцикл., 1962. – 576 с.

Надійшла до редколегії 25.02.13

УДК 81'373.43+374

Т. В. Попова

*Уральский федеральный университет имени первого Президента России Б. Н. Ельцина
(г. Екатеринбург)*

РУССКИЕ ГРАФИКСАТЫ КАК ОБЪЕКТ НЕОГРАФИИ XXI в.

Проаналізовано графіксати – нові продуктивні одиниці письмової комунікації, властиві європейським мовам кінця XX–XXI ст., обґрунтовано науково-теоретичну та навчально-практичну необхідність їх лексикографування, можливість подання у словнику. Запропоновано створення нового типу словника – словника російської графіксації, розглянуто способи лексикографування графіксатів, макро- і мікроструктуру потенційно можливих словників російської графіксації, типи і місце останніх у сучасній лексикографії.

Ключові слова: графіксат, лексикографія, неографія, словник російської графіксації, тип словника.

© Попова Т. В., 2013

Проанализированы графиксаты – новые продуктивные единицы письменной коммуникации, свойственные европейским языкам рубежа XX–XXI вв., обоснована научно-теоретическая и учебно-практическая необходимость их лексикографирования, возможность представления в форме словаря. Предложено создание нового типа словаря – словаря русской графиксации, рассмотрены способы лексикографирования графиксатов, макро- и микроструктура потенциально возможных словарей русской графиксации, типы и место последних в современной лексикографии.

Ключевые слова: графиксат, лексикография, неография, словарь русской графиксации, тип словаря.

The article analyzes the graficsats - new productive units of written communication, inherent in European languages of the turn of XX–XXI centuries. The author justifies the scientific-theoretical and academic-practical necessity of their lexicography, possibility of presentation of the dictionary. The author proposes the creation of a new type of dictionary – a dictionary of Russian graficsats, discusses ways of lexicography график graficsats, macro- and microstructure of potential dictionaries of Russian graficsation, types and place of the dictionaries in modern lexicography.

Keywords: graficsat, lexicography, lexicography of new words, dictionary of Russian graficsation, type dictionary.

В последнее время значительно вырос интерес современной лингвистики к письменной коммуникации, в которой произошли значительные изменения, в частности – активизация графо-орфографических игр со словом. В современных текстах разных жанров, стилей и назначения широко используются слова, подобные следующим: *Web-издания*, *PR-компания*, *DVD-плеер*, *IBM-подобный*, *flash-баннеры*, *CD-ROMный*, *RECORDные* новости, *Re-акция*, *Re-форма*. Наиболее активны такие образования в текстах, связанных с Интернет-, IT- и медиатехнологиями, в рекламе («**НедорОГО!** Новинка Ника Перумова по новой цене»), в названиях городских объектов (быстро «**СТОПКА**», магазины «**CLASSIC-мебель**», «**DISKO-город**», «**TOYOTA-центр**», торговый дом «**SIBсервис**», TV-программ «**Starmpek**» «**RECORDные** новости»), в названиях рок-групп («**Deadyшки**»), издательств («**Book-ПРЕСС**»), серий книг («**Antikарма**», «**SMS-марафон**», «**SPA-салон на дому**» – серии издательства «Центрполиграф»), в названиях отдельных книг (О. Робски. *Про любoff/on*. – М.: Росмэн, 2005; М. Свешикова *Fuck'ты*. – М.: Гелеос, 2006; Н. Солей. *Нечто*, или Рублевский POPS ART. – М., 2007; С. Сотник. *Рекламист. Ирония реальности*. – М.: Триумф, 2007; О. Фомина. *МоСковский паноптикум*. – М.: АСТ, 2007), причем не только художественных, но и научно-популярных (Д. Тамазин. *ProЧТИ тайну языка*. – М., 2008).

Подобные образования свойственны не только русскому, но и английскому, испанскому, немецкому, польскому, белорусскому, украинскому и другим языкам. Л. П. Амири анализирует многочисленные случаи графических игр в американской и английской рекламах: «**REVOLVOLUTION**» («Volvo» – название рекламируемой марки машины + удовольствие); «**FORDiesel ranger 2003**» (реклама автомобиля марки «Ford» [1, с. 12–15]. В Испании (г. Гранада, сентябрь 2010 г.) один из магазинов очков имеет название «**CentrO Optica**», причем конечное *O* первого слова и начальное *O* второго соединены сверху дужкой и имитируют пенсне, визуализируя предназначение данной торговой точки. В Белоруссии в одном из магазинов во время поста (май 2009 г.) продавался хлеб с надписью «**ПО-СТный продукт**», в магазине часов «Луч» висела реклама «“**Луч**” – **ЛУЧ**ший магазин часов». В польской газете в названии турагентства «**Almatour**» (г. Гданьск) петелька первой буквы *a* заменена на значок глобуса, латинская *V* в названии агентства «**Alltravels**» – значком галочки (птички), выступающей над основной строчкой, что «метафоризирует» это название: «Путешествуй с нами так же легко, как летают птички!» или «Возьми на заметку, запомни!» (знак галочки). Ориги-

нальные тексты с аналогичными примерами приводит О. А. Лазарева [7, с. 130–135, 243–249].

Формируемый приведенными выше гибридными образованиями класс неолексем называют по-разному: **гибридные слова, слова-кентавры, креолизованные слова** и т. п. Е. И. Голованова использует термины: **символо-слова**: *e-майл, i-номер*; **моделе-слова**: *Clipper-программы, DOS-программы, USB-носитель, SD-карта, SQL-инъекции*; **комбинированные типы номинации с символьно-буквенно-цифровыми обозначениями**: *MP4-плееры, 3D-ускоритель, ASCII-файлы* [3], **идеолексеммы, слова с идеофиксами** [7], но чаще они называются **графиксатами** [5, 11], **графодериватами** [11] или **графовариантами (графическими вариантами)** слова [4], поскольку в них обыгрывается, модифицируется графо-орфографическая форма слова или его формы. Подробнее о терминах, используемых для номинации графиксатов, см. [13].

Широкое распространение вербально-иконических текстов и их отдельных элементов – креолизованных слов, появление новых средств их визуализации обуславливают необходимость теоретического осмысления этих явлений: определения их природы, типологии, функционально-прагматического потенциала, причин создания и роли в письменной коммуникации. Необходимость их более внимательного анализа обусловлена не только научно-теоретическими, но и учебно-прагматическими факторами. Современный носитель русского языка должен уметь декодировать такие сложные гибридные образования, как графиксаты, чрезвычайно частотные и продуктивные в русской речи рубежа XX–XXI вв. Это не всегда просто, так как семантика графиксатов носит символическо-концептуальный характер и часто опирается на прецедентные знаки и национально-культурные коннотации образующих их языковых знаков. Н. Б. Мечковская, рассматривая воздействие информационных технологий (от письма до Интернета) на языки и общение, подчеркивает, что «компьютер <...> и Интернет в силу своей лингво-семиотической природы расширяют и усиливают метаязыковую рефлексию пользователей (по сравнению с предшествующими фазами их онтогенеза)», что, с одной стороны, «осложняет, утяжеляет общение», а с другой – «усиливает интеллект и семиотическую компетенцию человека» [8, с. 543–544]. Специалисты по методике преподавания РКИ полагают, что современная методика обязательно должна учитывать «активное использование полисемиотических (гибридных, креолизованных) знаков» при создании неолексем и «формировать у иностранного студента способности безошибочной расшифровки подобного рода знаков при изучении русского языка», способы формирования его семиотической компетенции [7, с. 131–132]. Последняя должна опираться не только на элементарное и системное лексическое знание (то есть на знание конкретной лексической единицы и ее системных связей), но и на «концептуальное лексическое знание – знание связи лексических единиц с концептами, которые она выражает, и теми словами, которые репрезентируют концепт» [7, с. 141].

Одним из способов познания сущности таких гибридных инноваций, как графиксаты, и способов ознакомления с ними студентов, изучающих русский язык, является лексикографическое описание неолексем.

Цель данной статьи заключается в рассмотрении вопроса о лексикографировании класса русских неолексем, обладающих неоднородной семиотической природой, что предполагает решение следующих задач: 1) анализ степени и способов отражения графиксатов в современной неографии; 2) обоснование возможности представления не только отдельных графиксатов, но и классов подобных

единиц в современных словарях; 3) выделение возможных типов лексикографических описаний таких единиц. Данный круг вопросов не был предметом специального анализа ни в современной лексикографии, ни в неологии.

Представленность графиксатов в современных словарях зависит от их типа и, прежде всего, от их функциональной нагрузки – номинативно-терминологической или экспрессивно-оценочной природы. Первые русские графиксаты представляли собой сложные слова, которые создавались в учебных и научных, преимущественно технических, текстах для обозначения разнообразных химических, физических, математических и иных понятий: *1,5-километровый*; α -, β - и γ -излучение; *3%-ный* и т. д. Такие номинативные гибридные неолексемы фиксировались в специальных словарях еще в первой половине XX в.

В современных текстах, связанных с Интернет-, IT- и медиатехнологиями, номинативные производные (*Web-издания*, *PR-компания*, *PR-технология*, *PR-ход*, *DVD-плеер*, *IBM-подобный*, *flash-баннеры*, *CD-ROMный*, *CD-диск*, *CD-плеер*, *CD-плеер*, *CD-проигрыватель*, *CD-чейнджер* и т. п.) продолжают широко употребляться, но фиксируются уже не только в специальных, но и в толковых словарях языковых изменений, созданных под редакцией Г. Н. Складневской: *DOS-овский*, *IBM-подобный*, *IBM-совместимость*, *IBM-совместимый*, *VIP-гость*, *VIP-сервер*, *VIP-персона* [15, с. 697–698], либо в словарях иноязычных слов или аббревиатур иноязычного происхождения [2]. При этом они являются одной из групп неолексем, включенных в подобные издания.

Экспрессивно-оценочные графиксаты (*SOSynки*, *телеЕЛЕвидение*, *БАЛ-Лезнь*, *НедорОГО!* и т. д.), как правило, не отражаются в современных словарях. Вероятно, это обусловлено их явной новизной, необычностью, окказиональным характером, тесной связью с контекстом и графической уникальностью.

В приложениях к кандидатским диссертациям, посвященным анализу современных лексических новообразований, обычно фиксируются исследуемая неолексема, пример-иллюстрация к ней и выходные данные издания, где был обнаружен графиксат. Именно так описаны графиксаты разного рода (*СМ@ЙЛики*, *СМ@ЙЛ*, *пентхауZ*, *телеЕЛЕвидение*, *БАЛЛезнь*, *обезИсточить*; *IT-специалист*, *IT-сектор*, *SMS-зависимость*, *SMS-мошенник*, *SMS-сообщение*, *PR-технологии*; *ГМ-растения*, *ГМ-картошка*, *ЖК-долги*, *ЖК-услуги*, *УЗИ-услуг* и т. д.) в диссертациях И. Ю. Первухиной [10], Н. А. Самыличевой [14] и др.

Более подробная характеристика графиксатов представлена в Словаре Г. Н. Складневской [15]: графиксат оформлен как заголовочное слово словарной статьи, указываются его грамматические признаки, особенности произношения и стилистическая окраска, формулируется элементарное лексическое значение, приводится пример употребления в современных текстах и дается паспортизация последних. Но отметим еще раз, что графиксаты, приведенные в этом словаре, единичны.

Первой попыткой лексикографической фиксации русских игровых графиксатов (помимо кандидатских диссертаций) является приложение «Алфавитный каталог идеолексем» к монографии О. А. Лазаревой [7, с. 243–249]. В «Каталоге» автор описывает преимущественно кодографиксаты – идеолексемы, созданные путем соединения букв и символов или «картинок». Так, буква А представлена в виде изображения Эйфелевой башни, интернет-знака @, девушки, напоминающей Мерлин Монро с развевающейся юбкой, и буквой А, у которой горизонтальная перекладина заменена знаком якоря; буква Б – поварешкой в названии сети блинных «*Блинком*»; верхняя петелька буквы В – стилизованным изображением серд-

ца в текстах «*Давай поженимся!*» и «*Счастливые люди. Антон Чехов. Комедия*», а также галочкой (или англ. V) в тексте «*Счастливые часов не наблюдают*» [7, с. 243]. Каких-либо комментариев к графиксатам нет, что, вероятно, и обусловило номинацию такого способа представления креолизованных лексем в монографии как каталога, а не словаря.

Краткий обзор современных словарей обнаруживает отсутствие специальных изданий, посвященных графиксатам русского языка. Вряд ли это может быть оправдано окказиональностью, экспрессивностью, игровым характером значительной их части. Этими признаками обладают и авторские новообразования, но писательская лексикография переживает сегодня явный расцвет, поскольку осознана ее значимость для общества. По мнению Л. Л. Шестаковой, задачи, решаемые «авторской лексикографией и с ее помощью», говоря словами Г. О. Винокура, «не могут быть исчислены во всех подробностях»: они «связаны с историко-лексикологическим, стилистико-художественным аспектами языка, обеспечением адекватности восприятия авторских текстов, в том числе иноязычных (сфера перевода художественного текста), и многими другими вопросами» [14]. Необходимость изучения и лексикографирования графиксатов также несомненна.

Представляется, что креолизованные лексические новообразования могут быть описаны в словарях разного типа: во-первых, в словарях, построенных по типу банка данных, каталога, реестра слов (см. приложения к диссертациям); во-вторых, в словарях, аналогичных словарям неологизмов разных видов (словарям-ежегодникам, словарям-десятилетиям, словарям языковых изменений, толковым словарям новой лексики и т. п.) [6; 9; 15]; в-третьих, в деривационных словарях гнездового типа, причем гнездо может быть как корневым (см. каталог О. А. Лазаревой), так и аффиксальным.

Словарь первого типа должен быть алфавитным, его словарная статья может выглядеть следующим образом (примеры графиксатов взяты из [18]):

БУШечный. «*БУШечное* мясо» [«АиФ-НН», 2004, № 37].

МЕНТальный. «*МЕНТальный* исход» [«Проспект», 12.07.05].

ОбЛУЧение. «*ОбЛУЧение* “Спартака”» [«КП-НН», 21.03.06] (о победе команды «Луч»).

поБЕДА. «*Саакашвилиева поБЕДА*» [«КП-НН», 29.07.06] (о грузино-абхазском конфликте).

В словаре графиксатов-неологизмов последние также располагаются по алфавиту, но словарная статья должна быть более полной и содержать грамматическую, лексическую, стилистическую и мотивационно-деривационную характеристику неолексемы, а иногда и лингво-культурологический комментарий номинируемых реалий:

БУШечный, -ое, -ая. Имеющий отношение к президенту США Джорджу Бушу и к развязанным им войнам в Афганистане и Ираке, где простые американцы стали пушечным мясом. *БУШечное* мясо [«АиФ-НН», 2004, № 37].

МЕНТальный, -ое, -ая. Имеющий отношение к размышлениям, результаты которых напоминают летальный исход. *МЕНТальный* исход [«Проспект», 12.07.05].

ОбЛУЧение, -я, ср. Убедительная победа команды «Луч» над «Спартакком», воздействие первой команды на вторую, напоминающее радиоактивное облучение. *ОбЛУЧение* «Спартакка» [«КП-НН», 21.03.06].

поБЕДА,-ы, ж. Формальная победа президента Грузии М. Саакашвили в грузино-абхазском конфликте, обернувшаяся бедой для народа и страны. Саакашвилева *поБЕДА* [«КП-НН», 29.07.06].

Деривационные словари графиксатов гнездового типа могут строиться вокруг корневых или аффиксальных гнезд. В первом случае словарную статью возглавляет модифицируемый языковой знак, например, буквы А, О, П или конкретное узуальное слово, а в правой части словарной статьи содержатся элементы их креолизации. Например, словарная статья, посвященная модификации буквы О в русских графиксатах, должна содержать описание знака, заменяющего букву О в конкретном слове, и пример графиксата с этим знаком:

Буква О	→ знак глобуса
	→ зернышко кофе
	→ сумка
	→ поплавков
	→ знак инь и янь
	→ сумка округлой формы
	→ стеклышко очков
	→ шина
	→ колесо
	→ круглая шляпа
	→ солнце и т. п.

Если описывается модифицируемое слово, то оно является заголовочным, а правая часть словарной статьи состоит из графиксатов. Так, анализ новообразований с компонентом ВИП/VIP (написание последнего может варьироваться в значительных пределах: писаться прописными буквами и строчными, слитно и через точку, латиницей и кириллицей и т. п.), позволяет сформировать словарные статьи следующего типа (значок * отмечает графиксаты, которые выполняют функцию корневого, модифицируемого слова из-за отсутствия последнего среди узуальных лексем):

<i>Абонент</i>	→ V.I.P.-абонент
	→ VIP-абонент
<i>Авария</i>	→ ВИП-авария
	→ вип-авария
<i>*по-виповски</i>	→ по-виповски
	→ по-ВИПовски
	→ по-Виповски
	→ по-віровски
	→ по-VIPовски
<i>Тур</i>	→ Вип-тур
	→ вип-тур
	→ VIP-тур
	→ Vip-тур
	→ вір-тур

В аффиксально-гнездовом словаре графиксатов возглавляет словарную статью модифицирующий элемент, названный О. А. Лазаревой графиксом или идеофиксом (идеофикс – семантически нагруженный, осложненный графикс: латинская буква, цифра, интернет-знак, символ, картинка и т. п.) [7, с. 130], а правую часть статьи составляют графиксаты. Так, только графические варианты аббревиатуры-модификатора ВИП/VIP могут быть представлены в виде разветвленного гнезда (см. схему 1, в которой цифры после стрелочек означают количество графиксатов, содержащих данный компонент), часть гнезда – мотиватор VIP вместе с мотивируемыми им графиксатами – на схеме 2.

Схема 1. Производность графических вариантов аббревиатуры ВИП/VIP

Вершина СГ	I степень СГ	II степень СГ	III степень СГ
VIP	→ 313 → V.I.P.	→ 43 → v. i. p.	→ 9
	→ V-I-P → V*I*P → Vip → vip	→ 5 → 2 → 14 → 23	
ВИП	→ 64 → ВиП → Вип → вип	→ 2 → 3 → 30 → 78	→ 1 → 3 → 1
ВИ АЙ ПИ	→ 2 → Ви Ай Пи	→ 10 → Ви. Ай. Пи.	→ 3
	→ ви ай пи → ВИ-АЙ-ПИ	→ 5 → 7 → Ви-Ай-Пи → ви-ай-пи	→ 13 → 15

Схема 2. Графиксаты VIP

VIP	→ АнтиVIP → VIPарь → VIPик → VIPист → VIPчик → VIPщик → VIPочка → VIPша → VIPание → VIPизм → VIPство → *VIPендриваться	→ поVIPендриваться → VIPендрож → VIPовец → по-VIPовски → поVIPить → поVIPовать
	→ VIPовый → VIPовский → *VIPить → *VIPовать → VIP-абонент	

→ VIP-авто
 → VIP-адрес
 → VIP-академия
 → VIP-аллея
 → VIP-архитектор
 → VIP-аудитория

 → VIP-элита
 → VIP-эскорт
 → VIP-юрист
 → VIP-яхт-клуб

Каждый из предложенных словарей графиксатов имеет своего адресата (лингвиста, рядового носителя языка, специалиста), свою цель создания (описание языка или обучение ему, истолкование значений, определение способа и модели создания, графиксоидного потенциала узуального слова или идеофикса и т. п.), предполагаемый объем (словарь может включать графиксаты одного автора, одного издания или типа издания, графиксаты одного типа: монографиксаты, полиграфиксаты, кодографиксаты и т. п.), структуру словарной статьи и иные характеристики. Теоретическое обоснование и составление подобных словарей – дело будущего современной лексикографии, стремящейся, по мнению ученых, представить результаты последних научных исследований в виде лексикографических изданий.

Библиографические ссылки

1. **Амири Л. П.** Языковая игра в российской и американской рекламе : дис. ... канд. филол. наук / Л. П. Амири. – Ростов н/Д., 2007. – 198 с.
2. **Баранова Л. А.** Словарь аббревиатур иноязычного происхождения / Л. А. Баранова. – М. : АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2009. – 320 с.
3. **Голованова Е. И.** Категория профессионального деятеля : Формирование. Развитие. Статус в языке / Е. И. Голованова. – М. : Элпис, 2008. – 304 с.
4. **Иванова Г. А.** Графические окказионализмы в современном русском языке (К постановке проблемы) / Г. А. Иванова // II Междунар. конф. «Русский язык и литература в международном образовательном пространстве: современное состояние и перспективы»: к 55-летию преподавания русского языка в Испании / под ред. Рафаэля Гусмана Тирандо, Л. Соколовой, И. Вотяковой. Т. 1. Доклады и сообщения. – Гранада, 2010. – С. 106–109.
5. **Изотов В. П.** Параметры описания системы способов русского словообразования : монография / В. П. Изотов. – Орел : ОрлГУ, 1998. – 149 с.
6. **Козырев В. А., Черняк В. Д.** Русская лексикография : учебное пособие / В. А. Козырев, В. Д. Черняк. – М. : Дрофа, 2004. – 286 с.
7. **Лазарева О. А.** Лингвокогнитивные основы обучения иностранцев русской лексике : монография / О. А. Лазарева. – СПб. : Изд-во «Осипова», 2012. – 250 с.
8. **Мечковская Н. Б.** История языка и история коммуникации : от клинописи до Интернета : курс лекций по общему языкознанию / Н. Б. Мечковская. – М. : Флинта : Наука, 2009. – 582 с.
9. **Неология и неография современного русского языка** : учеб. пособие / Т. В. Попова, Л. В. Рацибурская, Д. В. Гугунава. – М. : Флинта: Наука, 2005. – 168 с.
10. **Первухина И. Ю.** Продуктивные типы и модели современного словообразования (на материале нижегородской прессы XX – начала XXI в.) : дис. ... канд. филол. наук / И. Ю. Первухина. – Нижний Новгород, 2007. – 324 с.
11. **Попова Т. В.** Креолизированные дериваты как элемент русской письменной коммуникации рубежа XX–XXI вв. / Т. В. Попова // Лингвистика креатива : коллектив. монография. – Екатеринбург : УрГПУ, 2009. – С. 147–176.

12. **Попова Т. В.** Графодеривация: варьирование слова или словообразование? / Т. В. Попова // Предложение и Слово. Книга 2: матер. IV Международ. науч. семинара «Развитие словообразовательной и лексической системы русского языка», Саратов, 14–16 октября 2010 г. – Саратов : Научная книга, 2010. – С. 196–206.
13. **Попова Т. В.** Графикация как новое явление в языке и научной когнитивности / Т. В. Попова // Вестник Челябинск. гос. ун-та. Сер.: Филология. Искусствоведение. – Вып. 57. – 2011. – С. 160–163.
14. **Самыличева Н. А.** Оказиональные слова как средство экспрессивизации газетного текста (на материале нижегородских СМИ): дис. ... канд. филол. наук / Н. А. Самыличева. – Нижний Новгород, 2011. – 301 с.
15. **Толковый словарь современного русского языка конца XX века.** Языковые изменения конца XX столетия / под ред. Г. Н. Складневской. – М. : ИЛИ РАН, 2001. – 944 с.
16. **Шестакова Л. Л.** Авторская лексикография в отечественном языкознании / Л. Л. Шестакова. – Режим доступа : http://www.gramota.ru/biblio/magazines/gramota/slovari/28_103.
17. **Шимчук Э. Г.** Русская лексикография / Э. Г. Шимчук. – М. : Academia, 2009. – 336 с.
18. **Шишкарёва О. А.** Новообразования как проявление языковой игры: структурно-функциональный аспект (на материале нижегородской прессы начала XXI в.) : дис. ... канд. филол. наук / О. А. Шишкарёва. – Нижний Новгород, 2009.

Надійшла до редколегії 20.02.13.

УДК 811.161.2'42

В. В. Роман

Донбаський державний педагогічний університет

ТЕНДЕНЦІЇ АДАПТАЦІЇ НОВИХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ЛЕКСИЧНИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ У МОВІ-РЕЦІПІЄНТІ: ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ (кінець XX ст. – початок XXI ст.)

Проаналізовано процес адаптації лексичних запозичень у мові засобів масової інформації кінця XX ст. – початку XXI ст. Досліджено головні закономірності адаптації нових суспільно-політичних лексичних запозичень у мові-реципієнті. Розглянуто семантичні особливості лексичних запозичень, способи і причини запозичення нових слів та зроблено спробу систематизації і класифікації нових слів. Обґрунтовано, що значна частина інновацій пройшла ступінь адаптації, придбала характеристики і властивості, притаманні одиницям лексичної системи української або російської мови (індивідуальність лексичного значення, структурна ціліснооформленість, приналежність до певних граматичних категорій і класів).

Ключові слова: процес адаптації, лексичні запозичення, словниковий склад, засоби масової інформації, екстралінгвістичні та лінгвістичні чинники.

Проанализирован процесс адаптации лексических заимствований в языке средств массовой информации конца XIX в. – начала XX в. Раскрыты главные закономерности адаптации новых общественно-политических лексических заимствований в языке-реципиенте. Изучены семантические особенности заимствований, способы и причины заимствования новых слов, сделана попытка систематизации и классификации новых слов. Доказано, что значительная часть инноваций приобрела характеристики и свойства, присущие единице лексической системы украинского или русского языка (индивидуальность лексического значения, структурная цельнооформленность, принадлежность к определенным грамматическим категориям и классам).

Ключевые слова: процесс адаптации, лексические заимствования, словарный состав, средства массовой информации, экстралингвистические и лингвистические причины.

The article deals with the process of adaptation of lexical borrowings in mass media at the end of the XXth – the beginning of the XXIst century. The peculiarities of adaptation of new social and political loan words in the language-recipient are investigated. The main attention is given to the systematization and classification of lexical borrowings. The semantic peculiarities of loan words as well as the ways and reasons of lexical borrowings are studied against the wide background of the theoretical and practical aspects of linguistics who work in the given period. It is grounded the substantial part of new words has acquired the characteristics and qualities inherent the words of lexical system either Russian or Ukrainian languages such as individuality of lexical meaning, structural integrity etc.

Key words: the process of adaptation, lexical borrowings, vocabulary, mass media, extralinguistic and sociolinguistic factors.

Суспільство кінця XX ст. – початку XXI ст. характеризується помітними соціальними, економічними і культурними змінами [9, с. 8]. У часи великих політичних і економічних зрушень, до яких належать сучасні перетворення в Україні, відбуваються інтенсивні зміни в усіх сферах нашого життя, які зробили істотний вплив на еволюцію сучасної мовної ситуації. Лексика, лексичний фонд мови, як складова частина мовної системи, істотно відрізняється від інших сторін мови (фонетичного устрою, морфології, синтаксису) і знаходиться у процесі постійного руху, розвитку і вдосконалення, саме тому в лексиці відбиваються зміни розвитку сучасного соціуму. Одним з найбільш активних, відчутних і соціально значимих мовних аспектів виявився процес запозичення іншомовних слів [1; 9; 12].

Завдяки інтенсивній розбудові мови на всіх її рівнях нові явища стали предметом пильної уваги мовознавців [2; 3; 7; 9]. **Актуальність** статті зумовлена необхідністю детального визначення семантики лексичних запозичень суспільно-політичної тематики, дослідження їх природи, статусу, специфіки та особливостей функціонування, а також визначення місця нової суспільно-політичної запозиченої лексики в системі української і російської мов. Водночас подальше опрацювання теми, поява нових матеріалів викликає необхідність нового звернення до проблеми.

Метою статті є висвітлення особливостей семантики запозичених лексем, які були засвоєні і набули нових значень і відтінків, нову сполучуваність слів упродовж останніх років у мові сучасних засобів масової інформації (ЗМІ). Для досягнення зазначеної мети ставляться і розв'язуються такі **завдання**: вивчення семантики запозиченої лексики в системі мови, способів і причин запозичення нових слів; виявлення типів нових слів із суспільно-політичною семантикою в сучасних засобах масової інформації; спроба систематизації цього пласта лексики і співвідношення його із загальною системою запозиченої лексики у складі сучасної російської і української мови. Матеріалом для дослідження послужили запозичені лексеми з періодичної літератури.

У мовознавчих студіях з питань тенденцій розвитку сучасної лексики та особливостей динаміки лексичних норм суспільно-політична лексика була предметом дослідження багатьох фахівців України та Росії. Про неї писали Л. М. Архипенко, Я. В. Битківська, С. П. Гриценко, Г. В. Дружин, Л. П. Кислюк, У. Л. Мрозіцька, Т. М. Полякова, Н. О. Попова, Г. А. Сергєєва, В. П. Сімонок, О. А. Стишов, С. А. Федорець; Є. С. Літвінова, О. В. Маринова, І. В. Нечаєва, М. С. Селіванова та ін. Однак лексико-семантичні процеси, що відбуваються в лексичній системі української та російської мов в умовах розвитку сучасного суспільства, вимагають нових досліджень.

Питання збагачення мови численними лексичними запозиченнями було порушено в дослідженнях багатьох науковців; в аспекті досліджуваної проблеми, пи-

тання засвоєння запозичених лексем, зокрема етапи і ступені адаптації запозичень, висвітлювалося у працях Л. П. Крисіна [10], О. Г. Муромцевої [12], Л. М. Архипенко [1], Я. В. Битківської [3], І. В. Нечаєвої [13]; змінам у лексико-семантичній системі мови присвячені роботи Г. В. Дружина [5], І. М. Каминіна [7], Є. А. Карпіловської [9], Н. Ф. Клименко [9], Л. П. Кислюк [8], У. Л. Мрозіцької [11], О. А. Стишова [18], Т. М. Полякової [14], Н. О. Попової [15].

У ході дослідження встановлено, що проблема поповнення термінологічної лексики запозиченнями і її закономірностей функціонування в умовах сучасної мовної ситуації була розпочата в роботах таких науковців: С. А. Федорець [19], Г. А. Сергєєва [16]; структуруванню і систематизації лексичних запозичень за тематичними групами присвячені праці О. Г. Муромцевої [12], Т. М. Полякової [14], В. П. Сімонок [17]. Учені зробили спробу встановити зв'язок між внутрішньосистемними закономірностями мовної еволюції, її зовнішніми факторами у співвідношенні із прагматичними, соціолінгвістичними та лексикографічними аспектами. Таким чином, враховуючи динаміку збільшення кількості праць у дослідженні всебічного розгляду лексичних запозичень, перед науковцями залишилася ще низка питань, які потребують системного вивчення.

З появою соціолінгвістичних досліджень в українському і російському мовознавстві другої половини ХХ століття основними чинниками запозичення прийнято вважати причини нелінгвістичного характеру. Важливе значення екстралінгвістичних причин і їх провідну роль у процесі лексичного запозичення підкреслюють А. А. Брагіна [2], В. К. Журавльов [6], Л. П. Крисін [10] і багато інших лінгвістів [1; 4; 5; 11; 12; 14]. Дослідники звертають увагу на соціально-політичну ситуацію в країні, розвиток громадських і міжнародних відносин та умов життя людини, моральної спрямованості суспільства, досягнення суспільства в різних сферах, які відображаються в мовній ситуації у вигляді запозичень, неологізмів, що відповідають новій суспільній проблемі соціуму.

Результати проведеного дослідження дають підстави стверджувати, що одним з елементів суспільного життя, який активно реагує на сучасні процеси, віддзеркалює їх і сприяє проникненню в мову лексичних запозичень, є засоби масової інформації. Отже, враховуючи зазначене положення, вважаємо, що саме мова ЗМІ відіграє найбільшу роль у розвитку мовної структури; вона, передусім, реагує на новачки, які супроводжують прогрес, і, відповідно, найбільш чітко відображає всі зміни лексичного складу мови, а багатство її внутрішніх ресурсів дозволяє відобразити велику гаму відтінків значень нових слів у різних контекстах.

Вивчення лексичного складу української та російської мов у досліджуваній період дозволило константувати, що словниковий корпус інтенсивно поповнився лексичними запозиченнями, які широко представлені у всіх сферах суспільного життя – політичній, фінансовій, у сфері підприємницької діяльності, технічній, побутовій та ін., але помітним змінам піддалися соціальна сфера і політика. Відомо, що найчастіше номінації суспільно-політичного характеру виникають для називання нових предметів, реалій, явищ дійсності; сучасний аспект розгляду даного питання має на увазі дві основні тенденції (причини) виникнення запозичених слів [4, с. 108]: з одного боку, це соціально-політичні та культурні зміни в житті країни, з іншого – американоманія; ця особливість простежується в прилученні сучасного суспільства не тільки до технічних нововведень, а й до стандартів життєвого рівня, іншої культури, іншого способу життя [1; 4; 7].

Використання англійської як мови-донора зумовлено вагомістю англомовних країн на світовій геополітичній арені. Перш за все це пояснюється впливом

англомовних країн (насамперед США) на суспільне і політичне життя, активною культурною експансією, а також впровадженням у країнах демократії, ринкової економіки, тобто реалій, в області яких найбільший досвід є саме у англомовних країн, а, отже, саме англійська мова є законодавцем відповідних спеціальних термінологій.

Можна зазначити, що запозичення нових слів – процес, зумовлений наявністю певних причин, найчастіше – екстралінгвістичних. Під лексичними запозиченнями в нашому дослідженні будемо розуміти групу слів, що позначають суспільно-політичні реалії, досить недавно увійшли в активний склад мови і ще не цілком освоєні мовною свідомістю народу. Динаміка суспільно-політичної ситуації в Україні кінця XX ст. – початку XXI ст. стала причиною виникнення багатьох нових і актуалізації вже відомих для мовної свідомості суспільно-політичних реалій. Важливою особливістю осмислення нових слів є той факт, що вони сприймаються саме як нові, але семантика нових слів часто ще не є зрозумілою для більшості носіїв мови і вимагає пояснень.

Крім тих випадків, коли нові слова виникають у мові для вираження нових понять, існують приклади, коли відбуваються семантичні перетворення і з'являються нові значення, які є результатом переносного вживання слова, що спричиняється до подальшого розвитку багатозначності і розширення використання слова. Серед цих слів є лексеми, які вже пристосувалися до мовної системи, але актуалізовані в досліджуваній період, які придбали нові значення чи відтінки значень. Останнім часом часто вживається в мові ЗМІ і в промові публічних політиків запозичене слово *олігарх* (від гр. *oligarchia* – англ. *oligarchy* – влада небагатьох), знайоме ще радянським людям з підручників історії стародавнього світу (*спартанський олігархічний союз*), але сьогодні так називають представника великого капіталу, який має серйозний вплив на владу, засоби масової інформації, політику і економіку країни. Наприклад: «Президент захистив інтереси *олігархів*, яким належать телеканали» («Свобода», 28.01–03.02.03). Слово могло зустрічатися в спеціальних роботах з історії, де позначало кожного із співправителів древньої Спарти окремо, але воно не було фактом суспільної свідомості, проте відбулася окрема сполучуваність політично насичених слів із словами іншого семантичного ряду, що отримало негайне відображення в мові, перш за все в мові преси: від слова *олігархія* утворено словосполучення *фінансова олігархія* (політичне й економічне панування кола фінансистів). Наприклад: «В то же самое время деньги в стране есть, и немалые – недаром история с покупкой английского футбольного клуба «Челси» российским *олигархом* наделала столько шума и справедливо была воспринята едва ли не как вызов обществу» («Комсомольская правда», 21.10.10.).

Схожа ситуація із іншомовним терміном, загальноприйнятим у політичному середовищі, *електорат* (від англ. *Elector* – виборець; *electorate* – виборці, контингент виборців; коло виборців, які голосують за певну партію на парламентських, президентських чи муніципальних виборах; сукупність виборців даного виборчого округу), який витіснив російське слово виборці. У радянських словниках іншомовних слів лексеми *електорат*, *електоральний* не зафіксовані, і безумовним фактом залишається те, що в активний словниковий запас носіїв мови вони увійшли саме в дев'яності роки двадцятого століття, коли почали проводитися вибори і електоральна функція населення стала по-справжньому актуальною. Наведемо приклад: «Команде Президента удалось создать ряд маргинальных политических объединений, которые имели целевую задачу распыления *электората* социалистов» («Свобода», 04–10.02.03). Слово *електорат* надовго увійде до лек-

сичного складу української або російської мови, так як воно є більш зручним і ємним поняттям у порівнянні з терміном «виборці», а в більшості випадків експресивно-стилістичне забарвлення слова пов'язане з семантичним оновленням і розширенням контексту вживання, тим більше дана лексема найточніше відповідає політичній ситуації в країні. Пор.: «Во время выборов происходит борьба за электорат» чи «электорат республиканцев оказался многочисленнее электората консерваторов».

Спостерігаються зміни семантики споконвічних слів, зумовлені тим, що в мові засвоюються не всі значення слова, властиві йому в рідній мові, і розширюють свої значення. Так, наприклад, семантичне переосмислення в російській мові отримало слово *імідж*; англійська лексема *image* має кілька значень: *образ, статуя (святого), зовнішність*. Наприклад: «Тепер, коли наблидається 300-річчя Санкт-Петербурга, яке відзначатиметься наступної весни, почалася кампанія з відтворенням його іміджу» («Урядовий кур'єр», 01.11.02.). В досліджуваній період з усіх цих значень у лексичному складі російської та української мов широко використовується в політиці новий відтінок значення *рекламний вигляд політика, фірми, артиста, створюваний самою людиною і засобами масової інформації, громадська думка про відому людину – актора, політичного діяча*. Наприклад: «Компанія вже надала певні юридичні докази, то навіщо проводити переговори? Тільки для іміджу певних політичних сил?» («Свобода», 02–11.03.03). Пор.: *Створенням іміджу відомих людей займаються професіонали*.

Вживання слів *образ, імідж* у певних контекстних рамках зумовлює зміну його смислової структури, в лексичному значенні інновації з'являється новий семантичний компонент: *харизма* (грец. *charisma* – англ. *charisma* – «милість, божий дар, іскра божя»). Запозичена лексема «харизма» активно функціонує в політичному лексиконі засобів масової інформації, але має складну семантичну структуру. Одним з лексико-семантичних значень слова є «*особлива обдарованість, винятковість особистості в інтелектуальному, духовному чи якомусь іншому відношенні*». Наприклад: «Глядя, на что тратит этот человек свою драгоценную **харизму**, вспоминаешь бывшие страхи» («Свобода», 05–11.05.03). Розглянуте запозичення реалізує в мові ще одне лексичне значення: «високий авторитет, який в контексті політичного життя зводиться до значень «сильних вольових якостей», «енергійності». Наприклад: «Эта политическая партия выглядела сплоченной лишь благодаря *харизме* своего лидера» («Киевские Ведомости», 13. 12. 99.). Засвоєння іншомовного слова *харизма* в політичній лексиці пояснюється, на наш погляд, прагненням суспільства мати істинно інтелектуального, живого, обдарованого лідера, з винятковими вольовими якостями, якимось «божественним даром».

Аналізуючи іншомовну політичну лексику сучасного періоду, не можна обійти увагою і той факт, що вона містить чимало інновацій з інших тематичних сфер, оскільки іншомовні інновації розширюють рамки свого вживання. В окремих випадках запозиченні лексеми використовуються для номінації явищ не тільки політики, але і шоу-бізнесу, літературної творчості. Використання таких слів у політичному контексті пояснюється достатнім рівнем освоєння іншомовних слів, які в мові ЗМІ вживаються в переносному значенні, набувають нових семантичних відтінків, розширюють лексичну сполучуваність. Так, інновація *бренд* (від англ. *brand* – «символ, фабрична марка, товарний знак») утвердилася в лексиці в області економіки і торгівлі (пор. з укр. «Справа в тому, що, на відміну від суто місцевих різдвяних персонажів, Санта сприймається тут, як торговельний *бренд*, приклад американської секуляризації та комерціалізації святкових традицій».

«Урядовий кур'єр», 28.12.02), але поступово слово розширило свою семантику і проникло в мовну сферу **шоу-бізнесу** («старий бренд радіостанцій», «бренд останньої колекції модельєра ...», «актриса перетворила себе на бренд» і т. д. Пор.: «Ряд «чудес технологии» этого года продолжает «Терминатор-3». «Терминатор» поменял режиссера и ряд ведущих (в прошлых сериях) актеров. Но это как раз не главное – главное, что «лицо» *бренда* А. Шварценеггера таки вернулось. Терминатор ходит с каменным лицом, стреляет из винчестера и старательно артикулирует сакраментальные фразы» («Зеркало недели», 27.12.03.); **на сторінки політичної преси**, наприклад: «В. М., начинавший карьеру в Луганске, обозначил свой приезд таким *брендом*: «Если будет выполняться закон, будет укрепляться держава». («Свобода», 14–20.01.03]. Частина іншомовних слів має нейтральне номінативне значення, семантично не пов'язане з певним аспектом діяльності, яке, у свою чергу, сприяє рівномірному проникненню інновації в лексику різних областей, в тому числі – політичну.

Таким чином, з нашої точки зору, деякі суспільно-політичні терміни непросто визначити і установити певну тематичну групу, зокрема, запозичена лексема *імідж* (від англ. *image* – рекламний вигляд політика, фірми, артиста, громадського діяча і т. п.) широко використовується як у сфері політики, так і в шоу-бізнесі (пор.: *імідж артиста*), подібні слова складно віднести до власне політичної чи соціальної лексики. Тому чітке розділення суспільно-політичної запозиченої лексики на громадську і політичну не представляється можливим, так як політика проникає у всі галузі соціальної дійсності і безпосередньо використовує у своїх технологіях всі багатства мови, але можна запропонувати умовну класифікацію, за якою суспільною лексикою можна вважати слова, що описують соціальні явища, які не входять у політичну тематику (тобто поділ за сферами переважного вживання). Наведемо приблизну класифікацію запозичених лексем за такими групами:

1. *Слова власне політичного дискурсу*: номенклатурні найменування осіб чиновників відомств, органів і т.п. (президент, прем'єр, спікер, парламент); термінологія електоральних і суміжних технологій (балотуватися, електорат, електоральний, політичний маркетинг, інавгурація, імпічмент, лобісти, популізм, рейтинг, референдум); найменування політичних партій, рухів, течій і їх членів (учасників) (сепаратизм, сепаратист, націонал-сепаратистський, плюралісти); політичний жаргон (олігарх, кланово-олігархічна система, мандат, харизма, харизматичний).

2. *Терміни права*, що вживаються в суспільно-політичному дискурсі ЗМІ: власне терміни (легітимний, легітимація, федеральний, екстрадиція, екстрадувати); правовий жаргон (грін-кард, прайвесі, імпічмент, вотум, референдум, інавгурація, плебісцит).

3. *Економічні терміни*, що вживаються в суспільно-політичному дискурсі ЗМІ (бізнес, бренд, дефолт, дилер, ваучер, інвестиція, інфляція, емісія, комерціалізація, консалтинговий, міноритарний (мажоритарний), маргінальне кредитування, приватизація, моніторинг, холдинг, фірма).

4. *Технічні терміни*, що позначають реалії і мають певну суспільну значимість: Інтернет (глобальна нецентралізована комп'ютерна інформаційна мережа, що стала останнім часом важливим фактором суспільного і політичного життя), інтернет-сторінка, сайт, веб-сайт, портал, веб-портал та ін.

5. *Філософські, культурологічні, соціологічні, лінгвістичні та психологічні терміни*, що позначають реалії, які мають суспільну значимість (істеблішмент, менталітет, пси-фактор, популізм, імідж, тінейджер).

В аспекті досліджуваної проблеми вважаємо за необхідне підкреслити, що говорити про повну класифікацію нових лексичних запозичень важко, тому що більша частина слів запозичена недавно і не освоєна ще цілком мовною свідомістю. Деяка частина слів, припустимо, не засвоїться в мові, поступившись місцем споконвічним аналогам мови. Серед кількох конкуруючих запозичень може повністю засвоїтись яке-небудь одне, або вийти з мовного вжитку разом з реалією. Але ми вважаємо, що наша робота може послужити одним з положень для подальших досліджень лексичного складу, зокрема процесу адаптації лексичного запозичення в мові.

Особливо зазначимо важливість розуміння контексту (в нашому випадку – до якої саме сфери людської діяльності належить те чи інше запозичене слово) для адекватного тлумачення і адаптації семантики нових суспільно-політичних лексичних запозичень. Нові лексичні запозичення, які ще не освоєні у мові-реципієнті цілком носієм мови і не включені у словники мови, але які вже використовуються в мові ЗМІ, можуть вимагати від суб'єкта (читача або дослідника) звернення до словників мов-донорів.

Отже, здійснений нами аналіз і розгляд проблеми дозволяє зробити висновок: *по-перше*, лексичне запозичення в сучасній російській і українській мовах в більшості випадків має чітко зумовлені причини екстралінгвістичного і лінгвістичного характеру. Проаналізовані приклади дають підставу обґрунтовано говорити, що більшість запозичень зумовлені зміною суспільно-політичного устрою в досліджуваний період; також слід зазначити, що процес запозичення зумовлений, деякою мірою, в долученні сучасного суспільства до західної та інших культур, іншого способу життя. Важливе значення має актуалізація суспільно-політичних реалій, для яких у лексичному складі мови або не було адекватних значень, або існуючі поняття, з тих чи інших причин, зокрема громіздкість, неадекватна семантична інтерпретація, не сприяють адаптації лексичного запозичення. Значна частина інновацій пройшла ступінь адаптації, придбала характеристики і властивості, притаманні одиницям лексичної системи української або російської мови (індивідуальність лексичного значення, структурна ціліснооформленість, приналежність до певних граматичних категорій і класів). *По-друге*, нові запозичені лексеми розширили свій семантичний компонент і тим самим отримали подальше розповсюдження і адаптацію в різних областях діяльності. *По-третьє*, мова ЗМІ кінця XX ст. – початку XXI ст. свідчить про істотні зміни в середині сучасного суспільства, яскраво відображає дійсність періоду, характеризує політичні та творчі аспекти діяльності, демонструє активне використання лексичних запозичень.

Таким чином, проведене дослідження допомогло розглянути частково досліджуваний аспект, але залишилося ще багато спірних питань, які вимагають подальшого розгляду, зокрема, поглиблення розуміння причин запозичення і уточнення сфер функціонування нової запозиченої лексики, що, отже, має сприяти подальшому адекватному сприйняттю і адаптації лексичних запозичень та їх використанню в засобах масової інформації. Наше дослідження, звичайно, не закриває проблеми суворої класифікації нових запозичених слів: це неможливо в рамках даного дослідження, та й не входило в коло наших завдань, оскільки розширення сфери і вживання інновацій в незвичайному контексті (або незвичайному значенні) в засобах масової інформації вказують на динаміку проникнення запозичень у будь-яку мову і різні сфери людської діяльності. Можна констатувати, що досліджуване питання представляє собою велике поле діяльності для всебічного вивчення, і безперечно, подальше дослідження лексичних запозичень буде

доцільним і необхідним. Крім того, як вже зазначалося вище, запозичення нових слів – динамічний процес.

Бібліографічні посилання

1. **Архипенко Л. М.** Іншомовні лексичні запозичення в українській мові: етапи і ступені адаптації (на матеріалі англіцизмів у пресі кінця XX – початку XXI ст) : автореф. дис. ... філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Л. М. Архипенко. – Х., 2005. – 23 с.
2. **Брагина А. А.** Неологизмы в русском языке : пособие для студентов и учителей / А. А. Брагина. – М. : Просвещение, 1973. – 224 с.
3. **Битківська Я. В.** Тенденції засвоєння та розвиток семантики англізмів у сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Я. В. Битківська. – Івано-Франківськ, 2008. – 19 с.
4. **Валгина Н. С.** Активные процессы в современном русском языке : учеб. пособие для студ. вузов/ Н. С. Валгина. – М. : Логос, 2001. – 304 с.
5. **Дружин Г. В.** Сучасні лексичні запозичення: прагматика, семантика, соціолінгвістика : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 «Російська мова» / Г. В. Дружин. – Дніпропетровськ, 2000. – 17 с.
6. **Журавлев В. К.** Внешние и внутренние факторы языковой эволюции/ В. К. Журавлев. – М. : Наука, 1982. – 317 с.
7. **Каминін І. М.** Структурно-семантичне освоєння запозичених слів у сучасній українській літературній мові (на матеріалі побутової лексики) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 «Російська мова» / І. М. Каминін. – Х., 1994. – 191 с.
8. **Кислюк Л. П.** Словотвірний потенціал запозичень у сучасній українській літературній мові (на матеріалі англійських та німецьких запозичень) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.15 «Загальне мовознавство» / Л. П. Кислюк. – К., 2000. – 17 с.
9. **Клименко Н. Ф.** Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі : монографія / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – 434 с.
10. **Крысин Л. П.** Иноязычные слова в современном русском языке / Л. П. Крысин. – М. : Наука, 1968. – 207 с.
11. **Мрозіцька У. Л.** Інтра- та екстралінгвістичні чинники розвитку мови-реципієнта (на матеріалі латинських запозичень в українській мові) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.15 «Загальне мовознавство» / У. Л. Мрозіцька. – К., 2002. – 18 с.
12. **Муромцева О. Г.** Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Г. Муромцева. – Х. : Вища шк., 1985. – 152 с.
13. **Нечаева И. В.** Актуальные проблемы письменной адаптации иноязычных заимствований : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Русский язык» / И. В. Нечаева. – М., 2008. – 30 с.
14. **Полякова Т. М.** Лексические инновации иноязычного происхождения в современном русском языке (на материале языка СМИ последнего десятилетия XX – начала XXI века) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 / Т. М. Полякова. – К., 2004. – 246 л.
15. **Попова Н. О.** Запозичення з англійської мови в лексико-семантичну систему української мови кінця XX та початку XXI ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Н. О. Попова. – Х., 2002. – 16 с.
16. **Сергєєва Г. А.** Англломовні запозичення в українській правничій термінології : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Г. А. Сергєєва. – Х., 2002. – 16 с.
17. **Симонок В. П.** Лексико-семантична рецепція іншомовної лексики в українській мовній картині світу : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / В. П. Симонок. – Х., 2002. – 36 с.
18. **Стишов О. А.** Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) / О. А. Стишов. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2003. – 288 с.

19. Федорець С. А. Англійські запозичення в мові сучасної української реклами : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / С. А. Федорець. – Х., 2005. – 20 с.

Надійшло до редколегії 25.02.13

УДК 811.161.1'373.46

Ю. Р. Романец

ГВУЗ «Приднепровская государственная академия строительства и архитектуры»
(г. Днепропетровск)

ОСОБЕННОСТИ СЕМАНТИЧЕСКОЙ ДЕРИВАЦИИ В СФЕРЕ ТЕРМИНОЛОГИИ МАТЕРИАЛОВЕДЕНИЯ

Розглянуто і проаналізовано сукупність термінів матеріалознавства, які утворені семантичним способом. Виявлено і описано механізми семантичного перетворення, що діють у сфері термінологіки матеріалознавства. Встановлено, що терміни-семантичні деривати найчастіше утворюються внаслідок когнітивної метафоризації загальноживаних слів.

Ключові слова: термінологія матеріалознавства, семантична деривація, когнітивна метафора.

Рассмотрена и проанализирована совокупность терминов материаловедения, образованных семантическим способом. Выявлены и описаны механизмы семантического преобразования, действующие в сфере терминологии материаловедения. Установлено, что термины-семантические дериваты чаще всего образуются в результате когнитивной метафоризации общеупотребительных слов.

Ключевые слова: терминология материаловедения, семантическая деривация, когнитивная метафора.

The material science terms formed by semantic way have been analyzed. The semantic transformation ways acting in material science terminology have been defined and described. It has been found out that the terms - semantic derivatives are formed in a cognitive metaphor formation way on the level of vocabulary that is in general use.

Keywords: material science terminology, semantic derivation, cognitive metaphor.

Многочисленные исследования специальной лексики свидетельствуют о том, что в разных сферах специальной коммуникации находят применение все способы номинации, действующие в общезыковой системе. И в то же время ученые говорят о специфике терминологической номинации в каждой из специальных сфер, которая обусловливается преобладанием одних способов номинации над другими, их тяготением к той или иной понятийной сфере, связью определенных типов номинации с различными участками языковой действительности. Установить подобную специфику для той или иной конкретной терминосферы можно только в результате тщательного изучения процессов и средств терминообразования, свойственных данной области номинации. Значимость таких исследований возрастает при обращении к недостаточно или совершенно неизученным в лингвистическом аспекте терминологиям. К последним относится и терминология материаловедения, которая обслуживает активно развивающуюся научно-техническую область, лишь в течение последних десятилетий получившую статус самостоятельной. Актуальность отмеченной проблематики и обусловила появление настоящей работы, *целью* которой является анализ терминов материаловедения, образованных семантическим способом. В *задачи* работы входит описание

механизмов семантического переосмысления, действующих в сфере терминологии материаловедения.

Семантические дериваты, как известно, образуются в результате использования общеупотребительных слов путем семантического преобразования в функции терминов. Для языка науки этот способ словообразования представляет немаловажное значение. Как отмечает М. Н. Володина, использование общеупотребительных слов в качестве терминов основывается на обобщающей природе слова и потенциальных возможностях, заключенных в его смысловой структуре [2, с. 74]. Выбор признака вторичной номинации (определенная характеристика, признак объекта действительности) осуществляется в результате сравнения именуемого с другими предметами и явлениями.

Довольно часто лексическое значение специализируется в результате различных видов переноса основного значения, чаще всего метафорического характера. Осмысливая особенности метафорического терминообразования, исследователи отмечают, что явления и предметы, с которыми соприкасается носитель профессионального языка, могут вызывать у него психологические ассоциации, обусловленные общностью ранее познанного и вновь познаваемого не только в сфере своей профессии [6, с. 188]. Использование языковых форм для наименования новых предметов и ситуаций соответствует фундаментальной черте человеческой психики, состоящей в том, что человек способен воспринимать новую информацию на основе уже имеющейся некоторой информации. Прежнее наименование, ассоциирующееся с уже известными представлениями, оказывается тем мостиком, который человеческое сознание перебрасывает от известного к неизвестному [3, с. 84]. Так, для описания атомно-кристаллической структуры металлов, недоступной простому визуальному наблюдению, в терминологии материаловедения используются общеупотребительные слова *зародыш*, *зерно*, *двойник*, *порог*, *сетка*, *решетка*, *ячейка*, *узел*, *поле*, *поры*, *вакансия*, *гантель* и др., механизмы семантического переосмысления которых будут рассмотрены ниже.

Целям вербализации специальных понятий служит в первую очередь так называемая концептуальная, или когнитивная, метафора, обозначающая то, что не имело до неё словесного выражения [8, с. 66]. Она функционирует там, где возникает необходимость обозначения объектов мира, труднодоступного пониманию. Все виды метафор, в том числе и когнитивная, порождаются, как известно, на ассоциативно-образной основе, т. е. неизбежно проходят стадию образности. Особенность когнитивной метафоры заключается в том, что её главная функция – наименование объектов «невидимого мира», вербализация понятий для потребностей когнитивного процесса, а не создание образа. Когнитивная метафора предстает как одна из форм концептуализации специального знания, как когнитивный процесс, который выражает и формирует новые понятия и без которого невозможно получение нового знания [1; 7; 10; 11; 12 и др.]. В когнитивной метафоре проявляется тенденция к угасанию внутренней формы, устранение экстенционала метафоры с поля зрения. Например, для общелитературного слова *двойник* основным значением является «1. Человек, имеющий полное сходство с другим человеком или очень похожий на другого внешне или внутренне» [БТС], тогда как в исследуемой терминологии – это «объемный дефект кристаллической решетки, возникающий при сдвиге части кристалла в положение, соответствующее зеркальному отображению несдвинутой части»; лексема *отдых* в общем употреблении обозначает «перерыв в обычных занятиях для восстановления сил» [БТС], а в специальной сфере используется в значении «изменения в металле в направлении к начальной стадии исходного состояния» [НОМ, с. 103]; слово *усталость* в общем употреблении используется в значении «1. Чувство утомления от продолжи-

тельной работы, какой-л. деятельности» [БТС], а в специальной коммуникации приобретает значение «разрушение металла в результате действия продолжительных циклических напряжений».

Интересно использование в качестве термина лексемы *порог*, у которой в исследуемой производственной сфере отмечается два значения «уровень температуры, при котором происходят определенные изменения» и «прямоугольный излом линии дислокации, возникающий при ее переползании из вышележащей в нижележащую атомную плоскость». Специальные значения, на наш взгляд, возникают на основе основного общеупотребительного значения – «брус на полу под дверью» [БТС]. Первое из специальных значений основывается на внешнем сходстве линии на диаграмме, показывающей температурное изменение материала в интервале от начала изменения до его завершения, с вертикальным сечением порога. О такой аналогии свидетельствует следующий специальный контекст: «Как видно из рисунка, снижение ударной вязкости происходит в некотором интервале температур... Характер падения ударной вязкости напоминает порог, что привело к выражению «порог хладноломкости»...» [МТМ, с. 45]. Ср.: *порог хладноломкости* («температура перехода металла от вязкого разрушения к хрупкому и наоборот» [ЛЮМ, с. 53]), *порог рекристаллизации* («минимальная температура, при которой может начаться процесс рекристаллизации» [ТМС]) и др. Во втором же значении, которое реализуется в термине *порог на дислокации*, определяющим является внешнее сходство. Этот же признак (внешнее сходство) явился когнитивным основанием для переосмысления общеупотребительных слов *сетка*, *решетка*, *узел* в составе терминов материаловедения *дислокационная сетка* («пространственное расположение дислокаций в кристалле, при котором линии дислокаций образуют сетку с узлами, в которых встречаются три дислокации» [ТМС]), *цементитная сетка* («особенность микроструктуры заэвтектоидной стали...; при микроскопическом исследовании имеет вид сплошной или прерывистой сетки» [ТМС]), *кристаллическая решетка* («пространственное, периодическое, правильное расположение атомов или ионов в кристалле» [ТМС]), *узлы кристаллической решетки* («вершины параллелепипеда, образующего элементарную ячейку» [АМ]); а в основу смыслового переосмысления слова *ячейка* в составе термина *элементарная ячейка* («элементарная часть кристаллической решетки, параллельные переносы которой в трех измерениях позволяют построить всю кристаллическую решетку» [ТМС]) лег признак функционального подобия (ср.: *ячейка* «каждое отдельное звено в чем-л.» [БТС]). Метафорическое переосмысление слова *поле* в термине *поле дислокаций* («пространство вокруг дислокации, заполненное смещенными частицами металла») происходит на основе его основного значения «безлесная равнина; пространство» [БТС].

Отметим, что образно переосмысливаться и получать терминологическое значение в специальном контексте могут не только исконные, но и заимствованные лексемы. Например, заимствованное из французского языка слово *вакансия* в русском языке обозначает никем не занятое должностное место, в терминологическом же значении это «незаполненный (не занятый) атомами узел кристаллической решетки»; немецкое заимствование *гантель* («ручной спортивный снаряд в виде двух шаров, соединенных короткой рукояткой» [БТС]), очевидно, на основе сходства обозначаемых реалий по внешнему виду, употребляется в анализируемой терминологии в значении «симметричная пара атомов, смещенных из своих положений равновесия в кристаллической решетке» [НОМ, с. 26]; у греческого слова *пóра*, пришедшего в русский язык через посредство немецкого, терминологическое значение «незаполненные промежутки между атомами в кристалличе-

ских решетках» развивается на базе одного из значений «2. пустота, промежутки между частицами твердых веществ» [БТС].

Как правило, термины, образованные с помощью метафоризации, кратки и легко запоминаются. Именно возможность привлекать яркие, иногда парадоксально звучащие слова и словосочетания из различных семантических сфер существенно расширяет возможности терминообразования и позволяет с наибольшей образностью номинировать новые понятия [5, с. 17]. Отметим, что по сферам образного отождествления специального знания в исследуемой терминосистеме в основном преобладают метафорические сопоставления с характеристиками и свойствами человека, что подтверждает мнение ученых о том, что в научных картинах мира широко распространены «антропоморфные метафоры», представляющие окружающий мир по аналогии с человеком [9, с. 68]. В частности, металлы, так же как и человек, подвержены *старению* («изменение структуры и свойств металлов и сплавов в процессе длительных выдержек при комнатной температуре») и *усталости*, они могут обладать *выносливостью* («свойство материалов сопротивляться усталости»), *надежностью* («свойство материала противостоять хрупкому разрушению»), *работоспособностью* («показатель уровня механических свойств металлов»). Они приобретают определенные свойства в результате *отдыха* и т. д.

Метафора, лежащая в основе термина, может получать в научном дискурсе дальнейшее развитие, служить инструментом описания именованного понятия. Так, образ дерева, послуживший основой для именованного вида кристалла по его форме – *дендрит* (от гр. *dendron* – дерево), активно эксплуатируется при описании зарождения и развития дендритов в следующем дискурсе: «Появление *дендритной* формы кристаллов можно объяснить также тем, что *вершины* возникающего зародыша кристалла развиваются в различных кристаллографических направлениях, но отвечающих максимальной скорости роста. В итоге от *вершин* зародыша кристалла сначала образуются так называемые *главные отростки*, а затем уже на них под определенными углами появляются *боковые ветви*, а далее на них – *ветви* следующих более высоких порядков. Существенно, что кристаллографическая ориентация дендрита одинакова для всех его *ветвей*. *Ветви* дендрита постоянно утолщаются, срastaются друг с другом и заполняют межосные пространства. В итоге образуется плотный кристалл неправильной формы, т. е. кристаллит или зерно. В зависимости от условий кристаллизации в разных участках кристаллизующегося объема *оси разветвляются* в различных направлениях неравномерно. ... чем больше степень переохлаждения, тем чаще идет *ветвление*. ... Образование *разветвленных* дендритов при кристаллизации повышает ее скорость, но термодинамически такие кристаллы менее устойчивы, чем *неразветвленные*. ...» [НОМ, с. 68].

Семантические механизмы образования терминов не ограничиваются только процессами метафоризации. Терминологизация лексического значения общеупотребительного слова может осуществляться путем его сужения и специализации. Лексическое значение при этом как бы смыкается с терминологическим значением, что, например, наблюдается при терминологизации лексем *зародыш* (ср.: общеупотребительное «3. Зачаточное состояние чего-л., способного развиваться в дальнейшем» [БТС] и специальное «кристалл новой фазы, способной к росту»); *зерно* (ср.: общеуп. «2. Отдельная частица какого-л. вещества» [БТС] и терминологическое «отдельные кристаллы, из которых состоит металл» [М-90, с. 2]); *хрупкость* (ср.: общеупотребительное «способность легко разрушаться, распадаться на части» и специальное «способность материала разрушаться при незначительной пластической деформации» [ТМС]) и др. Существующее слово в тер-

минологическом употреблении получает научную определенность, как бы приспособляется отражать новое научное понятие [4, с. 102].

Наполняется конкретным содержанием и общенаучная лексема *свойство* («качество, признак, составляющий отличительную особенность кого-л., чего-л.» [БТС]), которая в исследуемой сфере специальной коммуникации определяется как «количественная или качественная характеристика материала, определяющая его общность или различие с другими материалами» [АМ].

Семантические сдвиги, продиктованные необходимостью выразить конкретно-научное понятие, наблюдаются и в значениях заимствованных терминов, функционирующих в других терминосистемах русского языка. В некоторых случаях процесс переосмысления заходит настолько далеко, что можно говорить о развитии межнаучной омонимии. Например, многозначный термин *матрица*, заимствованный из немецкого языка, употребляется в терминологии материаловедения в значении «основная структурная или фазовая составляющая сплава» [ТМС], в то время как у физического термина *диффузия* происходит лишь сужение и специализация значения «перемещение атомов в кристаллическом теле на расстояния, превышающие средние межатомные расстояния для данного металла» [ЛМ, с. 19] (ср. физ. «взаимное проникновение соприкасающихся веществ друг в друга вследствие теплового перемещения частиц вещества» [БТС]).

Рассматривая процессы семантической деривации, нельзя не отметить и семантические модификации, происходящие в смысловой структуре общеупотребительных имен прилагательных, активно используемых в составе терминов-словосочетаний. Приобретая терминированный характер, значения общеупотребительных имен прилагательных, как и существительных, испытывают определенные качественные изменения.

Так, часть прилагательных становится терминоэлементами вследствие метафорических переносов, в основе которых чаще всего лежит сходство с характеристиками, относящимися к человеку: *потеющий материал* («материал, на поверхности которого при эксплуатации появляются капельки влаги». Основанием для переноса является сходство с капельками пота на лбу работающего человека), *активная атмосфера* («газовая среда, которая взаимодействует с находящимися в ней материалами». Признак, зафиксированный прилагательным, изначально характеризовал человека, в процессе деятельности взаимодействующего с другими), *сидячая дислокация* (в основу переноса значения в этом случае положен признак малоподвижности, пребывания, сидения на одном месте), *стареющий сплав* (сплав, свойства которого формируются в результате процесса старения), *вязкое разрушение* (разрушение, которое происходит постепенно, оставляя значительные следы пластической деформации в местах разрушения. В основе переноса значения лежит, на наш взгляд, сходство процесса разрушения металла с тем, как происходит отрыв части вязкого, то есть тягучего, вещества, например пластилина или глины) и т. д.

Модификацию семантики прилагательного может вызывать и метонимический перенос: *плоская деформация* (деформация, величина которой по одной из трех осей равна нулю), *режущая сталь* (сталь, которая применяется для изготовления режущих инструментов), *трансформаторная сталь* (сталь, применяемая для изготовления сердечников трансформаторов), *вязкий излом* (излом, появившийся в результате вязкого разрушения) и т. д.

В основном же при терминологизации общеупотребительных прилагательных происходит некоторое сужение, конкретизация их исходных значений: *вредные примеси* (примеси, ухудшающие свойства сплава), *полезные примеси* (примеси, улучшающие свойства сплава), *спокойная сталь* (сталь, которая при заливке в

изложницу не «кипит», находится в спокойном состоянии) и др. При образовании составного термина наблюдается синтагматическая обусловленность реализации того или иного значения общеупотребительного прилагательного, например, в составном термине *твердый сплав* (сплав высокой прочности) реализуется значение прилагательного «2. такой, который с трудом поддается сжатию, сгибанию, резанию и т. д.» [БТС], а в термине *твердый раствор* («фазы, в которых один из компонентов сплава сохраняет свою кристаллическую решетку» [ЛОМ, с. 63]) – значение «1. способный сохранять при известных условиях свою форму и размер» [БТС]; в терминах *критическая температура* (*деформация, точка, зародыш* и т. д.) у прилагательного *критический*² актуализируется значение «переломный; находящийся в высшей точке переходной стадии» (например, *критический зародыш* – «зародыш критического размера, способный к росту при данных температурных условиях» [ЛМ, 29]); у антонимичных прилагательных *высокий* и *низкий*, входящих в состав терминов *высокий отпуск* и *низкий отпуск*, специализируются антонимичные значения «значительный по интенсивности; превышающий среднюю норму» («отпуск с нагревом до 500–700° С») и соответственно «незначительный по интенсивности; не достигающий средней нормы» («отпуск с нагревом температур ниже 300° С»). Специализация общеупотребительных значений наблюдается еще у одной пары прилагательных-антонимов *легкий* – *тяжелый*, у которых в сочетании с лексемой *металл* (*легкие металлы, тяжелые металлы*), реализуются значения «с относительно малой плотностью» и «с плотностью большей, чем у железа». В данном случае актуализируется семантический оттенок основного значения слова *тяжелый* – «плотный», то есть содержащий большое количество вещества в малом объеме. Как известно, материалы, различающиеся разной плотностью вещества, из которого они состоят, различаются и массой одинаковых объемов. Так, 1 см³ алюминия, принадлежащего к легким металлам, значительно легче соответствующего объема тяжелого металла никеля и т. д. Наличие легких или тяжелых металлов в составе сплава на лексическом уровне отражается в появлении метонимических номинаций *легкий сплав, тяжелый сплав*.

Немало в терминосистеме и общеупотребительных прилагательных, сохраняющих здесь свое исходное, общезыковое значение: *большая* (дислокация), *главное* (напряжение), *горячий* (наклеп), *жидкое* (хромирование), *защитная* (атмосфера), *простая* (текстура), *сложная* (текстура), *упругая* (деформация) и др.

Проведенное исследование показало, что семантические механизмы в образовании терминов материаловедения достаточно разнообразны. Целям вербализации специальных понятий служит в первую очередь когнитивная метафора, обозначающая то, что не имело до неё словесного выражения. По сферам образного отождествления специального знания в исследуемой терминосистеме, в основном, преобладают метафорические сопоставления с характеристиками и свойствами человека. Терминологизация лексического значения общеупотребительного слова может осуществляться и путем его сужения и специализации.

Несмотря на то, что семантические механизмы в образовании терминов материаловедения имеют определенную распространенность, они должны рассматриваться лишь в качестве одного из вариантов сложного процесса формирования новых терминологий и пополнения уже сложившихся. Изучение других способов образования терминов материаловедения и представляет перспективу исследований в данной терминосфере.

Библиографические ссылки

1. Арутюнова Н. Д. Метафора и дискурс / Н. Д. Арутюнова // Теория метафоры. – М. : Прогресс, 1990. – С. 5–32.

2. **Володина М. Н.** Теория терминологической номинации / М. Н. Володина. – М. : Изд-во Москов. ун-та, 1997. – 180 с.
3. **Гак В. Г.** К диалектике семантических отношений в языке / В. Г. Гак // Принципы и методы семантических исследований. – М., 1976. – С. 73–92.
4. **Даниленко В. П.** Русская терминология. Опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 246 с.
5. **Ивина Л. В.** Лингвокогнитивные основы анализа отраслевых терминосистем (на примере англоязычной терминологии венчурного финансирования) / Л. В. Ивина. – М. : Академический проект, 2003. – 304 с.
6. **Казарина С. Г.** Типологические характеристики отраслевой терминологии / С. Г. Казарина. – Краснодар : Изд-во Куб. гос. мед. акад., 1998. – 272 с.
7. **Краткий словарь когнитивных терминов** / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина. – М. : МГУ, 1996. – 245 с.
8. **Опарина О. Е.** Концептуальная метафора / О. Е. Опарина // Метафора в языке и тексте. – М., 1988. – С. 65–77.
9. **Постовалова В. И.** Картина мира в жизнедеятельности человека / В. И. Постовалова // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М. : Наука, 1988. – С. 8–70.
10. **Сорокина Э. А.** Когнитивные аспекты лексического проектирования (к основам когнитивного терминоведения) / Э. А. Сорокина. – М. : Изд-во МГОУ, 2007. – 235 с.
11. **Телия В. Н.** Метафора как проявление принципа антропоцентризма в естественном языке / В. Н. Телия // Язык и логическая теория. – М., 1988. – С. 26–52.
12. **Теория метафоры** : сб. науч. тр. / под ред. Н. Д. Арутюновой. – М. : Прогресс, 1990. – 512 с.

Список сокращений

АМ – Материаловедение : учебник для вузов / под общ. ред. Б. Н. Арзамасова, Г. Г. Мухина. – 3-е изд., стереотип. – М. : Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 2002. – 648 с.; **БТС** – Большой толковый словарь русского языка / сост. и гл. ред. С. А. Кузнецов. – СПб. : Норинт, 2000. – 1536 с.; **ЛМ** – Лахтин Ю. М. Материаловедение : учебник / Ю. М. Лахтин, В. П. Леонтьева. – 3 изд., перераб. и доп. – М. : Машиностроение, 1990. – 528 с.; **ЛОМ** – Лахтин Ю. М. Основы металловедения. – М. : Metallurgia, 1988. – 320 с.; **НОМ** – Научные основы материаловедения / под ред. Б. Н. Арзамасова. – М. : Изд-во МГТУ им. Н. Баумана, 1994. – 366 с.; **МТМ** – Материаловедение и технология металлов : учебник / под ред. Г. П. Фетисова. – М. : Высш. шк., 2000. – 638 с.; **ТМС** – Толковый металлургический словарь. Основные термины / под ред. В. И. Куманина. – М. : Metallurgia, 1989. – 446 с.

Надійшла до редколегії 15.11.12

УДК 811.161.1'27

Е. В. Ситникова

Институт филологии Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

ВНУТРЕННИЙ ЛЕКСИКОН ЧЕЛОВЕКА С ПОЗИЦИЙ КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ

Здійснено когнітивний підхід до розгляду внутрішнього лексикону людини. Запропоновано ряд концептів для виявлення їх когнітивних ознак, відображених у свідомості носіїв російської етнолінгвокультури, що знаходяться в гетерогенному мовному оточенні. Концепти, що досліджуються, будучи мовними маркерами національно-культурної свідомості, організовано відповідно до класифікації І. В. Привалової.

Ключові слова: внутрішній лексикон людини, концепт, когнітивні ознаки концепту, вільний асоціативний експеримент, мовні маркери національно-культурної свідомості.

Осуществлен когнитивный подход к рассмотрению внутреннего лексикона человека. Предложен ряд концептов для обнаружения их когнитивных признаков, отраженных в сознании носителей русской этнолингвокультуры, находящихся в гетерогенном языковом окружении. Исследуемые концепты, являясь языковыми маркерами национально-культурного сознания (далее – ЯМНКС), организованы в соответствии с классификацией И.В. Приваловой.

Ключевые слова: внутренний лексикон человека, концепт, когнитивные признаки концепта, свободный ассоциативный эксперимент, языковые маркеры национально-культурного сознания.

This article deals with a cognitive approach to the inside lexicon of a person. The author offers a number of concepts for discovering their cognitive attributes, which are reflected in the consciousness of the representatives of Russian ethnic and lingual culture in a heterogeneous language environment. The studied concepts, as linguistic markers of national cultural consciousness, are organized according to the classification of I.V. Privalova.

Keywords: inside lexicon of a person, concept, cognitive attributes of a concept, free associative experiment, language markers of national and cultural consciousness.

Среди вопросов, рассматриваемых когнитивной лингвистикой, отмечаются вопросы о том, каким видит человек окружающую его действительность, в каком виде она отражается в его голове, какой опыт взаимодействия с природой и себе подобными человек фиксирует в языке в первую очередь и почему, иными словами, как устроен внутренний лексикон человека.

Целью данного исследования является рассмотрение внутреннего лексикона человека с позиций когнитивной лингвистики.

Реализации данной цели служат следующие **задачи**:

- определение понятия «внутренний лексикон человека»;
- составление ряда концептов для обнаружения их когнитивных признаков, отраженных в сознании носителей русской этнолингвокультуры, находящихся в гетерогенном языковом окружении.

Попытка отобразить наиболее общее толкование внутреннего лексикона сделана Е. С. Кубряковой. Под внутренним лексиконом человека (языковой памятью, языковым лексиконом) ученый понимает «хранилище определенных концептов концептуальной системы, своеобразное устройство, фиксирующее опыт человека, уже отложившийся при создании представлений или понятий о нем; это такое вмещилище знаний, где отдельный концепт или определенным образом объединенная группа концептов уже получили языковое оформление в виде конвенциональной единицы – прежде всего, в виде знака, слова или его эквивалента в форме аналити-

ческой дескрипции. Материальная, языковая оболочка знака – это «тело» знака, «душой» которого является определенный концепт, его значение» [2, с. 96].

Концепция внутреннего лексикона человека, развиваемая Е. С. Кубряковой, основывается на том, что ключ к большинству поставленных временем проблем о типах знания в голове человека, о структуре этого знания и его организации лежит в понимании и описании феномена памяти, в формулировке гипотез о ее устройстве и оперативных возможностях.

По мнению ученого, память – это «когнитивная способность удерживать в голове информацию о мире и о самом себе, сохранять накопленный опыт и знания в виде определенных «следов» (энграмм), то есть когнитивных и ментальных репрезентаций как определенных структур представления знаний и оценок, упорядочивать весь этот массив знаний, чтобы облегчить доступ к нему, «складировать» и систематизировать все сведения, пришедшие к человеку по разным каналам и в известной мере интегрировать их в единую систему для простоты оперирования и манипулирования имеющейся информацией» [1, с. 114].

Языковая память формируется аналогично памяти вещей и событий: она проходит те же стадии эволюции, развития, те же ступени расширяющейся абстракции и усложняющихся представлений и образов, группировки их в определенные гештальты и наборы и т. п. Это значит одновременно, что и в самой языковой памяти есть элементы чувственной, образной и двигательной, сенсомоторной памяти, а далее – и «надстраивающиеся» над нею элементы схемной, функциональной, деятельностной памяти. Данные рассуждения Е.С. Кубрякова подкрепляет следующими разъяснениями.

В условиях первого знакомства с речью другого человека ребенок воспринимает слово и отрезки речи, в том числе простейшие высказывания, примерно так, как он воспринимает предметные сущности. Языковые данности – на квази-объекты в том смысле, что у них, как и у других предметов окружающего мира, наблюдаются их собственные материальные свойства – звучание, своя форма, которые рожают в зарождающемся внутреннем лексиконе свои чувственные энграммы. С другой стороны, соотнесенность таких данностей со смыслом, с определенным содержанием, соотнесенность, главным образом, с реальными объектами, вещами, лицами и т. п. позволяет постепенно формироваться связям объекта и его имени, связям ситуации – с типичным для нее речевым актом и т. п. В таком соотнесении и лежит ключ к формированию возможностей использовать слово взамен объекта, использовать слово как знак, как заместитель объекта. Двойственный, знаковый характер языковых единиц приводит к особому характеру отпечатков или следов воздействия слова в памяти людей. С одной стороны, такая единица, как слово, «записывается» в памяти как материальная, звуковая единица, как некое слуховое целое. С другой стороны, стойкие ассоциации названия вещи с самой вещью, поддерживаемые и закрепляемые взрослыми в процессе научения языка, делают имя вещи ее двойником и заместителем, знаком вещи. Но главное, что когда ребенок овладевает словом, он овладевает постепенно всеми релевантными свойствами этой единицы, включая схемы обращения с ним, способы соединения его с другими словами, стратегии помещения его в определенные синтаксические конструкции. Следует иметь в виду, что во время овладения речью ребенок постоянно получает параллельную информацию о называемых или описываемых вещах, что часть информации «доставляется» ему через слово, часть – через простейшие, в том числе ритуальные высказывания, что в первых одноставных высказываниях самого ребенка функции номинации и коммуникации

слиты нераздельно. Следует также иметь в виду, что в память ребенка вводятся не только отдельные слова, но и высказывания. Не случайно некоторые исследователи детской речи говорили о том, что память ребенка и словарь ребенка – не перечень слов, а перечень простейших высказываний. Важно подчеркнуть, что двухслойный способ фиксации знаний – вербальный и невербальный – в принципе остается. Один слой знаний образует «язык мозга», единицы которого носят невербальный характер. Другой слой знаний формирует внутренний лексикон человека, вербализованные знания, знания, опосредованные языком и знания о языке и его единицах.

Знание языка заключается в умении соотнести определенную языковую последовательность, языковое выражение с его содержанием и оперировать ею либо для передачи необходимого содержания в порождении речи, либо для его понимания при ее восприятии. В лексиконе человека концепты, получившие языковую форму и означенные, служат для осуществления двух функций: «репрезентации содержания, отдельного кванта информации о мире, а следовательно, и ее «складирования», хранения, накопления с помощью тел знака (и его энграмм), но одновременно и для оперирования тем же содержанием в мозгу человека и во время речевой деятельности (при отсутствии объекта – с помощью его субституты), а значит, вовлечения этого содержания в процессы порождения речи или ее восприятия» [2, с. 96].

Необходимо разграничивать внутренний лексикон, ментальный лексикон и информационный тезаурус человека. Под ментальным лексиконом, или «языком мозга», имеют в виду невербальные концепты, идеальные оперативные единицы сознания человека, включая схемы определенных действий или логических операций.

Внутренний лексикон преломляет часть знаний человека в форме языковых знаков.

Информационный тезаурус характеризуется как вместилище всех знаний человека, а значит, имплицитно объединяет вербальных и невербальных знаний о мире.

Среди основных методов и приемов исследования содержания и структуры концептов различают:

- определение ключевого слова, представляющего концепт в языке;
- построение и анализ семантемы ключевого слова, вербализирующего концепт в языке;
- анализ лексической сочетаемости ключевого слова;
- экспериментальные методики;
- анализ синонимов ключевого слова;
- построение лексико-семантического и лексико-фразеологического полей ключевого слова;
- построение деривационного поля ключевой лексемы;
- построение лексико-грамматического поля ключевого слова;
- анализ паремий и афоризмов, объективирующих концепт в языке;
- анализ художественных текстов;
- анализ устного, разговорного словоупотребления;
- контрастивный анализ эквивалентных по прямому значению лексем разных языков;
- методы выявления синтаксических концептов.

Для изучения внутреннего лексикона носителей русской этнолингвокультуры в гетерогенном языковом окружении мы использовали одну из эксперимен-

тальных методик – свободный ассоциативный эксперимент. Данная методика дает необходимые результаты для обнаружения когнитивных признаков концепта, которые могут быть оставлены без внимания, например, методикой рецептивного эксперимента или методикой субъективных дефиниций.

За основу свободного ассоциативного эксперимента были приняты три группы ЯМНКС, выделенных И. В. Приваловой [3]. Именно в работах данного лингвиста впервые обращается внимание на недостаточную разработанность проблемы языковой объективации национально-культурной специфики языкового сознания (внутреннего лексикона человека).

Исходя из того, что языковое сознание, как культурно обусловленный феномен, интегрирует знания о культурных предметах, правилах и нормах коммуникативного поведения, И. В. Привалова применяет уже термины «этноязыковое сознание» или «этнолингвокультурное сознание» [3, с. 4]. В основе мировидения и миропонимания каждого народа лежит своя система предметных значений, социальных стереотипов и когнитивных схем, которые определяют этничность национального сознания как отдельного индивида, так и общества в целом. Так как язык и культура рассматриваются как формы существования общественного сознания, в структуре этноязыкового сознания выделяются особым образом структурированные пространства: когнитивное, культурное, лингвистическое, состоящие из функциональных / операциональных единиц, каждая из которых несет отдельный квант информации. Вербальными представителями национально-культурной специфики языкового сознания являются этнокультурные маркеры языкового сознания, принадлежащие сфере лингвистического пространства и выступающие объективаторами квантов культурно обусловленных знаний, формирующих национальные когнитивные базы участвующих в акте межкультурного общения этноязыковых личностей [3, с. 4]. ЯМНКС делятся на три группы: лингвоструктурного, лингвокультурного и лингвоэкологического типов.

В рамках каждой группы испытуемым были предложены следующие языковые единицы. В группе ЯМНКС лингвоструктурного типа представлены глаголы *морозить, знобить, светать, вечереть*; личное местоимение *вы*; существительные *бабушка, дедушка*; глаголы *плыть, сидеть*.

Представленные в исследовании ЯМНКС лингвокультурного типа распределены на несколько подгрупп:

1) средства речевого контакта и языковые формулы. Сюда относятся формы приветствия: *Здравствуйте!, Привет!*; прощания: *До скорого!, Увидимся!, Пока!*; пожелания: *На здоровье!, С легким паром!, Спокойной ночи!, Всего хорошего!, Будьте здоровы!*; одобрения: *Так держать!, Молодец!*; приглашения: *Добро пожаловать!*; а также традиционное выражение *Горько!*;

2) составляющие перцептивной модели этнолингвокультуры. Среди них выделяются колоремы: *вороной, гнедой, русый, рыжий, карий, красный*; проксе-мы: *переулок, проулок, область, деревня*; темпоремы: *сутки, миг, мгновение, возраст*; нумерологемы: *три, семь*;

3) реалии, культурные символы и этнографические нонемы. В данной подгруппе представлены наименования блюд русской кухни: *окрошка, оливье, каравай, холодец, солянка, пельмени, буханка, баранка, пирог, пирожки, блины, щи, борщ, вобла, кулич, пасха*; напитков: *квас, кисель, самогон, водка*; одежды: *ушанка, распашонка, платок, валенки*; праздников и связанных с ними традиций: *святки, крещенский, масленица, тамада, дружка, частушка, хоровод*; культурных символов: *балалайка, матрешка, береза, дуб*; видов жилья: *гостинка, комму-*

налка, усадьба, дача; предметов быта: *авоська*; видов транспорта: *маршрутка*; сохранившиеся в России названия лиц по степени родства и кумовства: *теща, свекровь, сваха, кума*; заведений общественного питания, популярных в СССР: *столовая, чебуречная*; денежных единиц: *рубль, копейка*; мифологических образов: *Баба-Яга, Дед Мороз, Снегурочка, Водяной, Леший, Домовой*; явлений общественной жизни: *субботник, суворовец, бомж, тусовка, аврал*; политические реалии периода существования СССР и постсоветского времени: *советский, декрет, первомай, перестройка, путч*;

4) аксиологический концепт *авось*;

5) единицы фразеологического фонда, включающие имена собственные: *при царе Горохе, Кузькина мать, во всю ивановскую*; устаревшие слова: *на сносях, семи пядей во лбу, точить ляссы*; специальную лексику: *бить баклуши, лыка не вяжет, не лыком шит*; разговорные элементы: *узнать всю подноготную, с бухты-барахты*; общеупотребительную лексику: *глухая тетеря, как с гуся вода, зубы заговаривать*;

6) вербальные и вербализуемые прецедентные феномены, куда входят имена литературных и фольклорных персонажей, которые в русской культурной традиции стали употребляться и как нарицательные, говорящие о присутствии в человеке определенных качеств характера: *Золушка, Отелло, Донжуан, Буратино, Иван Сусанин, Обломов, Плюшкин*; имена реально существовавших людей, за которыми в сознании носителей русской культуры закрепились определенные характеристики: *Мать Тереза, Иуда*; исторические личности: *Павлик Морозов, Сталин*; названия произведений русской литературы: *«Мертвые души», «Кто виноват?», «Что делать?»*; концепты национально-культурного пространства различных временных отрезков: *Окно в Европу, 37-й год, МММ*; топоним *Поле чудес*.

Группа стимулов-ЯМНКС лингвоэкологического типа содержит языковые единицы, появившиеся в русском языке в результате заимствований из иностранных языков: *флешмоб, онлайн, провайдер, граффити, ланч, супермаркет, консалтинг, органайзер, опция, паркинг, респект, бойфренд*.

Рассмотрение внутреннего лексикона человека с позиций когнитивной лингвистики позволило сделать следующие выводы.

Внутренний лексикон человека (языковая память, языковой лексикон) – это та часть памяти, где зафиксированы в определенном субстрате вербализованные следы опыта человека и где преломленные через его деятельность концепты, образы, представления и т. п. приобрели конвенциональную форму языкового знака.

Для изучения внутреннего лексикона носителей русской этнолингвокультуры в гетерогенном языковом окружении был подготовлен свободный ассоциативный эксперимент. С помощью данной методики можно получить необходимые результаты для обнаружения когнитивных признаков концепта, которые другими методиками могут быть оставлены без внимания.

Каждый испытуемый получит бланк анкеты, содержащий инструкцию по выполнению и 150 слов-стимулов, на которые должен ответить первым приходящим в голову словом-ассоциатом либо назвать ряд таких слов. Кроме того, испытуемый должен будет сообщить о себе следующие сведения: возраст, пол, место проживания, род занятий, время проживания за пределами России, место проживания до переезда.

За основу свободного ассоциативного эксперимента были приняты три группы ЯМНКС, выделенные И. В. Приваловой: ЯМНКС лингвоструктурного типа, ЯМНКС лингвокультурного типа и ЯМНКС лингвоэкологического типа.

Языковые единицы каждой из трех групп являются неотъемлемыми составляющими русского лингвокультурного общества.

При применении методики свободного ассоциативного эксперимента возможно получение следующих данных:

- описание структуры концепта, то есть когнитивных слоев, вычленяющихся в них когнитивных секторов и образующих их когнитивных признаков;
- ядерно-периферийное упорядочение слоев концепта;
- описание интерпретационного поля как совокупности концептуальных (ментальных и оценочных) стереотипов, утверждений, вытекающих из понимания и интерпретации концепта сознанием народа.

На следующем этапе исследования предполагается сопоставительное изучение внутреннего лексикона человека с позиций когнитивной лингвистики, психологии, психофизиологии, психолингвистики, теории носителя языка.

Библиографические ссылки

1. **Краткий словарь когнитивных терминов** / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина; под общ. ред. Е.С. Кубряковой. – М. : Филол. факт-МГУ, 1996. – 245 с.
2. **Кубрякова Е. С.** Человеческий фактор в языке : язык и порождение речи / Е. С. Кубрякова, А. М. Шахнарович, Л. В. Сахарный; отв. ред. Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1991. – 240 с..
3. **Привалова И. В.** Языковое сознание этнокультурная маркированность (Теоретико-экспериментальное исследование) : автореф. дисс. ... д-ра филол. наук : 10.02.19 «Теория языка» / И. В. Привалова. – М., 2006. – 50 с.

Надійшла до редколегії 18.02.13

УДК 81'373:811.111:659.3

Т. А. Скрыбина, Л. А. Кошляк, А. Ю. Гречанова

ГЗ «Луганский государственный медицинский университет»

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ИННОВАЦИИ: АНГЛИЦИЗМЫ В ЯЗЫКЕ СОВРЕМЕННЫХ СМИ

Висвітлено процес запозичення як засіб неологізації російської мови. Проаналізовано запозичений лексичний матеріал, зібраний у сучасній українській російськомовній пресі. Розглянуто питання про доцільність-недоцільність використання англіцизмів (інтернаціоналізмів) у російській мові, відношення інновацій до російської словотвірної системи. Названо варіанти графічного оформлення новозапозичених лексем.

Ключові слова: лексичні інновації, запозичення, англіцизми, словотвірні засоби, засоби масової інформації (ЗМІ).

Освещен процесс заимствования как способ неологизации русского языка. Проанализирован заимствованный лексический материал, собранный в современной украинской русскоязычной прессе. Рассмотрен вопрос о целесообразности-нецелесообразности использования англицизмов (интернационализмов) в русском языке, отношении инноваций к русской словообразовательной системе. Названы варианты графического оформления новозаимствованных лексем.

Ключевые слова: лексические инновации, заимствования, англицизмы, словообразовательные средства, средства массовой информации (СМИ).

© Скрыбина Т. А., Кошляк Л. А., Гречанова А. Ю., 2013

The article deals with the process of borrowing as a way of Russian language neologization. This work analyzes the borrowed lexical material collected in the modern Ukrainian Russian-language press. The authors examine the question of expediency-inexpediency of use of Anglicisms (internationalisms), the ratio of innovation to the Russian-word formation system. In the article the versions of graphic design of new-borrowed words are represented.

Keywords: lexical innovation, borrowing words, anglicisms, derivational means, mass media (media).

Процесс неологизации русского языка является одним из самых злободневных вопросов современной лингвистики. В исследованиях последних лет, характеризующих нынешнее состояние развития языка, последовательно отмечаются «неологический бум», «неологический взрыв», вызванные ускорением темпов жизни, ростом социальной активности масс, глобализацией общества.

История изучения неологизмов в русском языке насчитывает более трёх столетий: новые слова изучались в словообразовательном, социолингвистическом, лексикологическом, лексикографическом аспектах.

Однако ни один период развития языка не отличался таким количественным ростом инноваций, как нынешний. Доминирующим способом создания неологизмов сегодня является заимствование из других языков, прежде всего из английского.

В современной лингвистической науке процесс пополнения словарного состава русского языка изучается активно и разнопланово. В работах С. Алаторцевой рассматриваются проблемы взаимосвязи неологии и неографии. Исследования Е. Сенько посвящены изучению не только новых единиц лексики, но и новых значений слов, раскрытию словообразовательного потенциала русского языка, проявляющегося в процессе лексического обновления. Связь общественного опыта и лексической фиксации представлена в работах В. Заботкиной, Е. Розен. Л. Шалина рассматривает наименование предметов как естественное отражение общей картины мира в языковой. Языку прессы, первому реагирующему на языковые изменения, посвящены работы Б. Ушакова, Х. Магомадовой, А. Тойтуковой, в которых рассматриваются и конкретизируются причины употребления и функции лексических заимствований в русской прессе. Разные аспекты изучения заимствованной лексики представлены в работах Л. Крысина, О. Бондарец (социолингвистический аспект), В. Костомарова (массовая американизация русского языка), О. Лаптевой (соотношение узуса и нормы), М. Семёновой (создание словаря англицизмов), А. Дьякова (причины заимствований), М. Брейтера (перспективы функционирования заимствований), Н. Вагановой (семантико-словообразовательный аспект), Е. Назаровой (роль английских заимствований в современном русском языке), С. Сидоренко (функциональные и типологические особенности заимствований), Е. Филенковой (варваризмы в периодической печати), С. Изюмской (мера использования заимствований) и др. Вопрос необходимости адаптации заимствований и последствия злоупотребления подобными неолексемами в СМИ исследует Г. Нещименко. Графическому словообразованию и графическому оформлению неолексем посвящены работы Л. Рацибурской. Чрезвычайно актуальную проблему – лексикографическую кодификацию англицизмов на материале русского языка изучает Р. Беленчиков. Известный российский лингвист М. Кронгауз издал книгу с красноречивым названием «Русский язык на грани нервного срыва». И хоть данная работа не обращена к лингвистическому сообществу – она предназначена широкому кругу читателей – книга представляет собой и научный интерес. Значительное место в ней отведено проблеме злоупотребления заимствованиями.

Несмотря на разноплановость и масштабность работ по неологии, вопросы пополнения русского языка, в том числе и путём заимствования, остаются неизученными.

Целью данной работы является рассмотрение новозаимствованных слов и их функционирования в языковом дискурсе современных украинских русскоязычных СМИ.

В **задачи** статьи входит: 1) исследование неологизмов-заимствований с точки зрения вхождения-невхождения в язык; 2) рассмотрение отношений инноваций к словообразовательной системе языка; 3) анализ вариантов графического оформления инноваций.

По заключению В. Костомарова, в пору социальных потрясений процессы языкового развития ускоряются; языковые изменения не успевают адаптироваться, создаётся впечатление хаоса. В силу особенностей ситуации в постсоветском обществе снижаются языковой вкус и языковое чутьё носителей русского языка. Профессор М. Кронгауз категоричен в своей оценке: «Язык стал таким, каким он был нужен новым хозяевам жизни» [3, с. 5].

Современный период характеризуется крайне терпимым отношением к заимствованию новых слов в силу политических, экономических и культурных условий. Необходимость в номинации новых понятий и явлений действительности, отсутствие в русском языке адекватных наименований, а также извечное слепое подражание европейцам привели к нефилтруемому в силу низкого языкового вкуса общества потоку прямых заимствований из английского языка. Этому же, как ни парадоксально, способствуют и базовые тенденции языкового развития – стремление к речевой экономии и экспрессивности: они обусловили замену иноязычными заимствованиями существующих (часто описательных) русских наименований.

Вслед за Н. Шанским мы рассматриваем неологизмы как новые лексические образования, которые возникают в силу общественной необходимости для обозначения нового предмета или явления, сохраняют ощущение новизны и ещё не вошли в общелитературное употребление. Учитывая реалии сегодняшней языковой и ментальной ситуаций, хотелось бы оговорить две позиции: вопрос об общественной необходимости и вопрос о вхождении в общелитературное употребление. Стоит отметить, что понятие языковой действительной необходимости сегодня не является тем шлюзом, который «впускает» или «не пускает» новые слова в современный русский язык. Приведём примеры: *Чтобы разойтись с уже открывшимся на тот момент конкурентом – кафе «Циферблат», было принято решение разделить на четыре отдельных зоны: зону развлечений fun, зону smart, где выставлено 2000 книг, место для встреч с друзьями friends, зону для фриланса lounge. Прелесть таких рынков даже не в товаре, а в community – особом сообществе людей, которые посещают эти торговые точки.* Дублирование русских лексем «друзья», «сообщество» не только не оправданно с номинативной позиции, но и нарушает режим речевой экономии. Языковая необходимость напрямую связана с языковым вкусом, который сегодня, как уже отмечалось ранее, крайне невысок. Ещё более существенен вопрос вкуса для вхождения того или иного слова в общелитературное употребление. Приходится констатировать, что сегодня язык субкультуры (субкультур) «наступает» на общелитературный язык, который, в свою очередь, не в состоянии «диктовать» нормы употребления. Ещё в конце XX в. Ю. Караулов, В. Карасик отмечали свободу репертуара языковых

средств выражения. Сегодняшняя либерализация затронула не только разговорный пласт лексики, но и публицистику, художественную литературу.

Несмотря на кажущуюся простоту денотата лексемы «неологизм», толкование понятия «новое слово» неоднозначно. Трудности определения лексических инноваций, их классификация обусловлены неоднозначностью параметров, характеризующих новую лексику. Поскольку неологизм – хронологически маркированное понятие, то главным критерием определения неологизма является время. Опираясь на известную систему параметров-конкретизаторов, предложенную Н. Котеловой (время – языковое пространство – оценка новизны – новизна структурных признаков), ответим на вопрос, какие лексические инновации стали объектом исследования данной работы.

Совершенно закономерно, что иноязычные новации находят своё отражение в языке прессы, которая является активным проводником нововведений и фиксатором всех языковых изменений. Язык прессы не только отражает, но и формирует речевую практику.

Нами проанализированы русскоязычные СМИ (еженедельники «2000», «Фокус», «АиФ») за последние полгода. Отобранные лексические единицы представляют собой заимствования последних 10 лет. Некоторые из них узувальны, большая же часть является окказиональными новообразованиями. Данный языковой материал позволил определить типы инноваций, установить их количественное соотношение, отметить модели, по которым образованы новые слова, определить значение новых лексем, проследить их функционирование в речевом дискурсе СМИ.

Российская исследовательница проблем неологизации С. Алаторцева замечает, что «диалектика существования языка как средства коммуникации проявляется в том, что появление нового слова является результатом борьбы двух тенденций – тенденции сохранения языка в состоянии коммуникативной пригодности и тенденции к постоянному развитию и изменению» [1]. Наш анализ даёт основание отметить сокращение тенденции сохранения языка в состоянии коммуникативной пригодности или, по меньшей мере, нарушение баланса между указанными исследовательницей тенденциями.

Массовое вхождение английской лексики в русский язык связано с американизацией (интернационализацией) нашей жизни, которая открыта любому языку, любой культуре. Сегодня в любом языке присутствуют глобализмы (И. Кожевникова), большая часть которых по своему происхождению являются англицизмами. Это объяснимое и закономерное явление в эпоху интернетизации жизненного пространства. Однако настораживает тот факт, что в русском языке повсеместное использование англицизмов не всегда вызвано отсутствием русского эквивалента – подчас оно ведёт к утрате, вытеснению русского аналога.

Проведённый нами анализ подтверждает мнение Л. Крысина о двух тенденциях употребления иноязычных слов: употребление слова без комментариев, перевода и употребление с комментариями, авторскими рассуждениями. Ср.: *Самые популярные сервисы краудфинга в мире (crowd – толпа, funding – финансирование). Украину охватила новая фобия XXI в. – Fear of missing out или F.O.M.O., что в переводе означает «боязнь выпасть из контекста». И: В отличие от других ритейлеров, специализирующихся на торговле женской одеждой, здесь не было спада продаж.*

В последнее время первая тенденция явно доминирует. Видимо, журналисты предполагают всеобщее свободное владение читателями английским языком. См.: *Лишь 30 % кубинцев пользовались сетью хотя бы раз в жизни, да и то с*

помощью dial-up соединения. Но главная фишка этой социальной сети – функция thumbkiss.

Не может не обращать на себя внимание и способ вхождения иностранного слова в русский язык. Как правило, новая иноязычная лексема грамматически вживалась в русское словесное окружение, приспособлялась к русскому словопотреблению, «надевала» русскую грамматическую форму. Сегодня же всё чаще встречается употребление иностранного слова в иностранной же графической оболочке: *Если у смартфонов ещё недавно пределом считался 4-дюймовый дисплей, то сегодня это уже must have* (Подсчитаем: из 14 слов предложения 4 – заимствования, т. е. больше 28 % (!)). Снова ненавистный *plus size* отправляет жизнь в общество. Многие женщины, которые находятся в возрасте *decision taker*, сегодня выбирают мужчин помоложе. Лексема «ресэпшн» (а также ризэпшн, ресепшн) оформлена графическими средствами русского языка, но не адаптирована фонетически. И хотя трудностей при понятийном декодировании лексемы не возникает, а частотность её употребления велика, воспроизводимость максимальна – слово воспринимается как инородное тело в ткани русского языка.

Можно, конечно, отнести к подобным вкраплениям в русскую речь как к единичным случайно нетранслитерированным варваризмам, которые лишь однажды были употреблены в речи, но если обратиться к журналам мод, языку модных обзоров, к материалам, посвящённым индустрии моды (которая уже почти законно именуется fashion-индустрия), то можно заметить, что приведённые англицизмы почти стали терминами, которые, как правило, фиксируются в словарях.

Каждая эпоха имеет свою тематическую специфику неологизмов. Сегодня большая часть заимствованных неолексем – это терминология сферы информационных технологий, экономики, бизнеса, общественно-политическая лексика, слова, обозначающие род занятий (сферу деятельности), лексика спорта и шоу-бизнеса.

Большая часть заимствованных неолексем – это слова, связанные с информационными технологиями: *контент, клик, «лайк» (u like), пост, чекин, аккаунт, ник, девайс, thumbkiss*. Многочисленной является лексическая группа «род занятий (сфера деятельности)»: *провайдер, ритейлер, руфер, воркаутер, ринг-анонсер, фрилансер, хедлайнер, девелопер, бордер, мерчандайзер, мерчандайзинг, краудсорсинг, питчинг, дауншифтинг* и др. В последнее время активно пополняется лексическая группа «спорт»: *стайкбол, сноубайк, сноутюбинг, бейсджампер* и т. д.

Говоря о лексических инновациях, невозможно обойти вниманием другие языковые уровни, ибо, как замечает Х. Магомадова, «процесс номинации реальной действительности, в основе которого лежит формирование новой семантики, происходит в органическом сплетении с грамматикой» [5].

Среди современных неологизмов преобладают слова-компози́ты, для которых характерны двухчастность и прозрачность структуры. Несмотря на общий способ словообразования, данные лексемы не однородны. Наиболее частотным строительным материалом сегодня являются элементы *интернет, онлайн-, it- (и IT-)*: *Чиновники и силовики запрашивают у интернет-компаний данные о десятках пользователей. Обязывают провайдеров по всему миру устанавливать системы глубокого анализа интернет-трафика для ограничения нелегального контента. Интернет-мемы не просто развлекают. Platinum Bank открыл новый интернет-банк для физических лиц Platinum Click, преимущества которого способны сделать интернет-банкинг в Украине массовым. Каждый клик ведёт к росту доходов онлайн-бизнеса. С помощью онлайн-конструктора пользователь может сам создать сетевой вирус. It-Bag* (заголовок). В указанных фрагментах

элементы *интернет*-, *онлайн*-, *IT*- соединяются с заимствованными словами *трафик*, *компания*, *бизнес* и т. д. Однако появляется всё больше композитов, в которых первая часть – заимствованные лексемы, а вторая – слова славянского происхождения: *IT-предприниматель объясняет*, *за кого из кандидатов в президенты США не стоит болеть на президентских выборах*. Среди дополнительных выгод – специальный продукт «Онлайн счёт». Жительница Ивано-Франковска регулярно посещает онлайн-часовню. Христианская киберцерковь (заголовок). Если онлайн-богослужение ещё можно понять, то из-за интернет-часовен происходит десакрализация таинства (а также: интернет-прихожанка, онлайн-урок, онлайн-угроза, онлайн-магазин, онлайн-продажа). Следует отметить, что совсем недавно элементы *интернет*-, *онлайн*- использовались в русском тексте в латинском графическом оформлении (*internet*, *on line*). Сейчас же практически не встречается такого написания. Интересно заметить, что «антоним» *on line* – *off line*, во-первых, как структурный компонент встречается гораздо реже, а во-вторых, в отличие от *on line*, практически не передаётся русскими графическими средствами.

По указанной модели образуются многочисленные неолексемы с элементами *смайт* (и *smart*), *тон*, *смс* (и *sms*), «*лайт*» (и без кавычек – *лайт*). Все приведенные примеры являются сложными наименованиями, состоящими из лексических единиц, которые выражают синтагматические отношения «определяемое – определяющее». Намного реже встречаются композиты, в которых заимствование занимает вторую позицию: *Вымышленный персонаж Пrawdамен превращает встречи кандидата-регионала Алексея Гончаренко с избирателями в мальчишеский фарс*. В Киеве снова пройдёт фестиваль современного искусства «Гогольfest». *Богоблоги* (заголовок).

Заметно утратили свою словообразовательную активность такие препозиты, как *видео*-, *теле*-, что объяснимо экстралингвистическими факторами.

Слитные сложные слова с интерфиксами О/Е представлены в группе сложения полных иноязычных и русских лексем: *Просрочка более 30 дней даёт право лизингодателю требовать возврата квартиры*. Одной из сложных задач будет решение вопроса о переходе прав от лизингополучателя к его наследникам.

Интересным явлением в современном русском языке является функционирование глаголов, образованных от лексем-имён существительных тематической группы «компьютерная терминология» (*like* (и *лайк*), *click* (и *клик*), *post* (и *пост*), *google* (и *гугл*), *check in* (и *чекин*)): *лайкать*, *кликать*, *постить*, *гуглить*, *чекинить*: *На руку сыграли и социальные сети, – те, кто лайкает страницу, видят, что благотворительностью занимаются конкретные люди*. Срабатывает называемый *wow*-эффект: *привлекательная картинка провоцирует эмоции – мы говорим «ух, ты!» и кликаем*. Если вы гуглите «кто такой Кен Робинсон» или хотя бы подумали, что это надо сделать, – он прав. Мобильные телефоны «чекинят» прибыль гостя в «раю», а социальные сети автоматически добавляют в статус слово *paradise*. Безусловно, все приведённые лексемы (существительные и глаголы) являются окказионализмами (глаголы в большей степени), но частотность их употребления такова, что отрицать возможный переход из окказионализмов в узуальный пласт, наверное, неправомерно. По этой же модели образованы неолексемы «*спикерствовать*», «*отрейтинговать*», «*отратрачить*»: *Политический должноститель и мастер обтекаемых формулировок «спикерствует» последние дни*. *Фокус по отдельности отрейтинговал списки прозаиков*. *Машина заодно отрატрачит трассу для спуска*. Семантика лексем «*спикерствовать*» и «*отрейтинговать*» совершенно прозрачна (а ведь несколько лет назад слова «*спикер*» и

«рейтинг» были совершенно инородны в русском языке). Глагол «оттратить», конечно, абсолютно окказионален и вряд ли приживётся на русской почве: слишком узка сфера его употребления.

Внедряются в речевой обиход и лексемы с фрагментами заимствованного характера, оформленные графическими средствами другого языка: *DdoS-атака*. Издатель креативного журнала «Допинг» Нателла Крапивина запустила на телеканале «Интер» свой дебютный продюсерский проект.

Главной причиной использования заимствований (в данном случае англицизмов) называют отсутствие в русском языке однословного наименования. Однако обратимся к некоторым отобранным нами заимствованным лексемам: *провайдер* (поставщик), *контент* (содержимое, содержание), *аккаунт* (учётная запись), *девелопер* (разработчик), *мерчандайзер* (товаровед), *лизинг* (аренда), *консьюмерист* (потребитель), *ситилайт* (рекламоноситель), *питчинг* (презентация, показ). Может быть, тонкости семантики некоторых англицизмов и отсутствуют в русских аналогах, но так ли необходимо использование абсолютных варваризмов-дублетов в русском языке?

Анализируя вышеприведённые варваризмы, можно говорить лишь о транслитерировании, продукты которого уродуют язык, ведут к языковой асимметрии, что в конечном счёте может стать причиной преобразования «структурной основы русской ментальности» [2, с. 202].

Обобщая всё сказанное, отметим, что одной из серьёзных насущных проблем современной неологии является вопрос лексикографической фиксации неолексем, возникших путём заимствования. Требуется обсуждения современное видение таких понятий, как «языковая необходимость», «общественная необходимость» и их соотносённость. Нуждается, на наш взгляд, в конкретизации временной показатель новизны слова: сколько лет его рассматривать как неологизм?

Изучение лексических инноваций имеет большое общественно-историческое, культурно-познавательное значение. «Совершенно очевидно, – замечал Л. В. Щерба, – что каждый культурный народ должен следить за изменениями в словаре своего языка», потому что язык аккумулирует общественно-исторический опыт, является культурным кодом нации и средством формирования ментальности [6, с. 75]. Изучая язык, мы познаём себя.

Библиографические ссылки

1. **Алаторцева С. И.** Проблемы неологии и русская неография / С. И. Алаторцева. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/problemy-neologii-i-russkaya-neografiya>.
2. **Колесов В. В.** Философия русского слова / В. В. Колесов. – СПб. : ЮНА, 2002. – 448 с.
3. **Кронгауз М.** Украинцам не надо воспринимать русский язык как язык другой страны / М. Кронгауз // Ежедневник «2000». – 2012. – № 29–0 (614). – С. F4–F5.
4. **Магомадова Х. К.** Инновации в словарном составе современного русского языка (конец XIX – начало XX вв.) / Х. К. Магомадова. – Режим доступа : <http://cheloveknauka.com/innovatsii-v-slovarnom-sostave-sovremennogo-russkogo-yazyka>
5. **Щерба Л. В.** О словарях живого литературного языка /Л. В. Щерба // Современная русская лексикография : сб. науч. ст. – М., 1966. – С. 74–77.

Надійшла до редколегії 17.02.03

Н. В. Слобода

Державний ВНЗ «Національний гірничий університет» (м. Дніпропетровськ)

ГРАМАТИЧНО НЕАДАПТОВАНІ АНГЛОМОВНІ ЗАПОЗИЧЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Проаналізовано неадаптовані запозичені одиниці: зокрема розглянуто атрибутивні словосполучення англomовного походження у сучасній українській мові, встановлено особливості їх невідповідності до граматичних норм мови, охарактеризовано можливі способи їх адаптації, серед яких переважає перехід у складні слова. Зазначено основні причини вживання таких одиниць в українській мові. Окреслено можливості впливу англіцизмів на граматичну структуру українського словосполучення, наведено ілюстрації такого впливу.

Ключові слова: англіцизми, атрибутивні словосполучення, граматичні норми, складні слова.

Проанализированы неадаптированные заимствованные единицы: в частности рассмотрены атрибутивные словосочетания англоязычного происхождения в современном украинском языке, выявлены особенности их несоответствия грамматическим нормам языка, охарактеризованы возможные способы их адаптации, среди которых преобладает переход в сложные слова. Указаны основные причины употребления таких единиц в украинском языке. Намечены возможности влияния англицизмов на грамматическую структуру украинского словосочетания, приведены иллюстрации такого влияния.

Ключевые слова: англицизмы, атрибутивные словосочетания, грамматические нормы, сложные слова.

The article deals with the analysis of non-adapted borrowed units, particularly attributive word-combinations of the English origin in the modern Ukrainian language are examined. Characteristic features of their non-correspondence to grammatical norms of the language are analyzed. Possible ways of their adaptation are characterized, among which transition into compound words prevails. Main causes of usage of units like these ones in the Ukrainian language are indicated. Anglicism possibilities to influence grammatical structure of the Ukrainian word-combinations are outlined, illustrations of such influence are given.

Key words: Anglicisms, attributive word-combinations, grammatical norms, compound words.

Останнім часом внаслідок глобалізаційних процесів українська лексика активно поповнюється за рахунок запозичень, переважно з англійської мови. Цей процес у першу чергу пов'язаний з назвами нових соціальних, політичних, економічних і технічних реалій, а також із появою нових назв уже відомих для української культури явищ. Найбільш продуктивно такі запозичення можна спостерігати в мові соціально орієнтованих сфер спілкування – ЗМІ та реклами, які, як зауважує К. Г. Городенська, «пропагують моду на активне вживання англomовних слів» [3, с. 4]. У результаті нові лексеми закріплюються у мовній свідомості значної кількості реципієнтів і з часом входять до їх активного словникового складу.

У зв'язку з цим виникає потреба адаптації таких запозичень до норм графічної та морфологічної системи української мови. Хоч переважно пишуться англіцизми кирилицею, це написання не є стандартизованим, нормативним, а отже, правопис запозичень потребує подальшого унормування. Крім того, в багатьох контекстах запозичення не набувають характеристик, властивих відповідним частинам мови в межах української граматичної норми.

В останні роки англіцизми в українській мові є предметом значної кількості досліджень, присвячених переважно чинникам таких запозичень (Л. М. Архи-

пенко, О. Лапінська), їх етимології (Н. В. Волошина, М. Ярошенко, Л. Гудзь), особливостям фонетичної та семантичної асиміляції англіцизмів (Т. О. Лелека, Л. Ф. Чернікова, Т. І. Смілик), лексико-семантичним групам (О. Дьолог, І. О. Коробова, О. Лапінська, В. П. Сніцар) тощо. Розглядається функціонування англіцизмів у молодіжному жаргоні (Л. Ф. Чернікова, Т. І. Смілик), сленгу (К. Левченко). Чинникам англомовних запозичень та їх лексико-семантичним характеристикам присвячено дисертацію Н. О. Попової «Структурно-семантичні особливості новітніх лексичних запозичень з англійської в українську мову» [6]. У переважній більшості названих публікацій увагу зосереджено на лексичних запозиченнях, одиниці інших мовних рівнів майже не виокремлюються, не відмежовуються від загального масиву англіцизмів.

Проте можна спостерігати активне входження в українську мову не лише окремих лексем, а й цілих словосполучень на позначення певних соціальних, економічних і культурних явищ. Вони зберігають типове для англійської мови граматичне оформлення, тому є непоказовим явищем для української мови. Такі утворення потребують окремого аналізу з точки зору їх відповідності українській граматичній системі. Зокрема, необхідно розглянути причини вживання подібних англіцизмів в українській мові, ступінь відповідності системі її норм, шляхи морфологічної адаптації таких мовних одиниць та особливості їх впливу на формування словосполучень з давно запозичених і власне українських слів. У зв'язку з цим *метою* пропонованої статті є аналіз особливостей морфологічної неадаптованості англіцизмів до норм української мови та опис найтиповіших шляхів їх адаптації.

У сучасній українській мові, особливо в мові ЗМІ, реклами, назвах торгівельно-розважальних організацій тощо, значного розповсюдження набули мовні одиниці англійського походження на зразок *бізнес-центр*, *онлайн трансляція*, *фітнес клуб* і подібні. На сьогодні вони ще не мають єдиної норми графічного оформлення, переважно не фіксуються словниками, тобто поки що такі утворення не кодифіковані.

Подібні одиниці аналізуються у статті К. Г. Городенської «Нові запозичення і новотвори на тлі фонетичної та словотвірної підсистем української літературної мови» [3] з точки зору їх відповідності/невідповідності українським словотвірним нормам. Дослідниця розглядає їх як складні слова і вважає, що вони репрезентують властивий англійській мові словотвірний тип (що не зовсім коректно): «У словотвірних гніздах неозапозичень під впливом глобалізаційних тенденцій з'явилися нові складні одиниці, утворені з двох іменників, перший із яких виражає атрибутивне значення, що є наслідком перенесення на ґрунт української мови англійського словотвірного типу» [3, с. 5].

Запозичення такого характеру, суворо кажучи, не можна відносити до власне лексичних, оскільки в англійській мові вони є словосполученнями, перше слово яких відображає продуктивне явище міжчастиномовної омонімії (напр., лексема *top* використовується як іменник і як прикметник [1]). В українській мові їм переважно відповідають аналогічні за звучанням словосполучення – поєднання двох іменників, перший з яких функціонує в називному відмінку. Такий зв'язок в українських словосполученнях можливий для прикладок. Однак у процесі словозміни можемо помітити, що, на відміну від прикладок (які узгоджуються з опорним словом у відмінку [9, с. 403], тобто обидва слова набувають однакових відмінкових форм), перша частина аналізованих словосполучень є незмінною: *сервіс центру*, *сервіс центром* тощо. Отже, кваліфікувати такі словосполучення як прикладкові неможливо.

Незмінні слова, як відомо, приєднуються зв'язком прилягання [9, с. 37]. Однак словники фіксують такі англіцизми (*бізнес, офіс, сервіс* та ін.) як звичайні іменники чоловічого роду, які повинні набувати відповідних відмінкових форм (див. *дизайн, -у* [5, с. 66–67], *офіс, -у* [5, с. 175], *фітнес, -у* [5, с. 259] тощо), а отже, приєднуватися до головного слова зв'язком прилягання вони також не можуть. Тобто можна стверджувати, що аналізовані словосполучення завдяки наявному в них типу зв'язку не відповідають граматичним нормам української мови. Очевидно, саме цим зумовлене часткове витіснення таких мовних одиниць більш типовими для української мови словосполученнями або поступовий перехід їх у цілісні лексеми, де основи стають частинами складного слова.

Коректним перекладом англомовних зворотів на зразок *office manager* в українській мові були б відповідні атрибутивні словосполучення, напр., *офісний менеджер*, тобто перший компонент таких словосполучень – прикметник – повинен у процесі морфологічної адаптації набувати граматичних характеристик цієї частини мови. Тим паче, сучасні словники української мови фіксують такі прикметники: «*Офісний. Який пов'язаний з офісом*» [5, 175]; «*Ламінатний. 2. Виготовлений із використанням ламінату, призначений для покриття підлоги*» [5, с. 131]; «*Онлайновий. Який забезпечує безперервне спілкування в реальному часі через Інтернет*» [5, с. 171]. Отже, утворення *ламінат-підлога, онлайн трансляція* відповідно до норм української мови повинні були б звучати як *ламінатна підлога* й *онлайнова трансляція*, але такі форми зафіксувати не вдалося. Однак деякі з подібних конструкцій все ж переходять до атрибутивних словосполучень: *service center* → *сервіс центр* → *сервісний центр*. Саме у такій формі вони активно входять у вжиток як назви установ і організацій («*Сервісний центр ІНТЕРТЕЛЕКОМ*», «*Сервісний центр MITSUBISHI*» тощо). Подібні атрибутивні словосполучення є, очевидно, найбільш коректним способом передавати англійські мовні одиниці. Неадаптовані англомовні запозичення, як уже зазначалося, набувають в українській мові граматичних характеристик механічного поєднання двох іменників. Отже, вживання вищенаведених словосполучень у такій формі недоречне й недоцільне, оскільки «вони деформують граматичну традицію української мови виражати атрибутивність за допомогою прикметника – спеціалізованого засобу реалізації ознаковості та обмежують відіменникове творення прикметників» [3, с. 5].

Деякі з часто вживаних одиниць подібного характеру логічно трансформувати в генітивні словосполучення: «*Дизайн студія*» → *студія дизайну*, «*SPORT LIFE фітнес клуб*» → *клуб фітнесу*, оскільки у словнику зафіксовано лише іменники (без похідних прикметників), що входять до складу таких словосполучень: «*Дизайн, -у, мист. 1. Художньо-конструкторська діяльність, спрямована на створення нових видів і типів виробів, які відповідали б вимогам суспільства (корисності, зручності в експлуатації, краси тощо). 2. Відповідна галузь мистецтва й наукового знання; технічна естетика*» [5, с. 66–67]; «*Фітнес, -у, спорт. Комплекс вправ для підтримання духовної і фізичної форми*» [5, с. 259]. Частина подібних назв поки не входить до словникового складу української мови навіть як іменники («*СТОК центр*»), тому не мотивується жодними нормативними формами. Особливо цікавими у цьому аспекті є гасла компанії COMFY: *ІНТЕРНЕТ ЦІНИ відтепер у магазині!*; *Прямуй в магазини на ІНТЕРНЕТ ЦІНИ!* Сполучення *інтернет ціни* є на сьогодні часто вживаним, але його важко мотивувати відповідним поєднанням з родовим відмінком: *інтернет ціни* → *?ціни інтернету* (точніше було б сказати *ціни інтернет-магазинів*). Очевидно, така одиниця утворюється в українській мові за зразком інших складних слів з аналогічною першою частиною: *ін-*

тернет-видання, інтернет-магазин, інтернет-представництво, інтернет-ресурс тощо [див. 2, с. 501; 5, с. 92–94], тому можна говорити про виникнення словотвірного гнізда з відповідним кореневим компонентом. Щоправда, *інтернет ціни* як новотвір поки вживається у формі поєднання двох окремих лексем, а інші з наведених утворень вже перейшли до розряду слів, що підтверджується не лише їх написанням через дефіс, але й зафіксованістю в словниках.

Отже, нетиповість зв'язку в аналізованих словосполученнях зумовлює їх активний перехід у цілісні слова, що відображається в першу чергу графічно. Так, нещодавно запозичені (або утворені за такою моделлю з використанням раніше запозичених слів) словосполучення переважно пишуться окремо: *інтернет ціни*, *онлайн трансляція* тощо. Старіші запозичення цього типу фіксуються в написанні через дефіс, напр., *офіс-менеджер* [4], *бізнес-центр* [3, с. 80; 5, с. 34]; *топ-менеджер* [5, с. 248]. Причому в словнику «Нові слова та значення» наявні не лише наведені одиниці, але й цілі словотвірні гнізда з відповідною першою частиною: *бізнес-асоціація*, *бізнес-план*, *бізнес-проект*, *бізнес-середовище* тощо [5, с. 32–34]; *топ-менеджер*, *топ-модель* та ін. [5, с. 248]. У мовленні трапляються й інші утворення цього типу, наприклад, «Confetti coffee & relax» пропонує своїм відвідувачам *бізнес-ланч*. За аналогією до вищенаведених мовних одиниць через дефіс пишуться також деякі з подібних новоутворених назв, які словниками поки що не фіксуються: *Боулінг-клуб «Панорама»*, *«ADIDAS дисконт-центр»*, *«КОМ-ФОРТ-ЦЕНТР»* (назва магазину меблів).

Незважаючи на те, що подібні одиниці пишуться однаково, тобто з формальної точки зору сприймаються як однорідний словотвірний тип, вони мають різну мотиваційну базу: атрибутивні словосполучення (*дисконтний центр* → *дисконт-центр*), генітивні словосполучення (*середовище бізнесу* → *бізнес-середовище*, *центр комфорту* → *комфорт-центр*), окремі іменники, перший з яких має атрибутивне значення, але прикметник від нього не утворюється (*топ-менеджер*). Словотвірна структура складних англіцизмів потребує спеціального дослідження, але вже зараз можна сказати, що деякі подібні утворення не можуть бути замінені словосполученнями, більш прийнятними з точки зору норм української мови. Одиниці третього з наведених різновидів принципово неможливо трансформувати у словосполучення із збереженням лексичного складу. В інших випадках не завжди можна констатувати відповідність в обсязі значень новотвору і компонентів словосполучення. Питання співвідношення значень також потребує окремого розгляду.

Варто зауважити, що навіть перехід таких утворень у слово залишає їх за межами системи норм сучасної літературної мови (зокрема, орфографічних). Більшість із них мотивуються як складноскорочені слова. Пор.: *професійна спілка* → *профспілка* і *офісний менеджер* → *офіс-менеджер*. Відповідно до орфографічних норм, усі складноскорочені слова й похідні від них пишуться разом [7, с. 36]. На цю проблему звертає увагу К. Г. Городенська, зазначаючи, що написання таких складних слів через дефіс є порушенням чинних словотвірних і орфографічних норм [3, с. 5–6]. Для повної адаптації до норм української мови складні слова аналізованого типу повинні писатися разом. Показово, що у найбільш давно запозичених назвах цей процес уже відбувся. Пор. групу слів з першою частиною *бізнес-* [5, с. 32–34], зокрема, наприклад, *бізнес-леді*, з давно запозиченою лексемою *бізнесмен* [5, с. 33], яка пишеться разом відповідно до орфографічних норм української мови. Отже, аналізовані мовні одиниці в українській мові можна розглядати як лексеми на проміжному етапі їх засвоєння.

Незважаючи на невідповідність подібних англіцизмів нормам української мови, вважаємо запозичення таких одиниць закономірним. Поява і активне вживання у сучасній українській мові англіцизмів – складних слів, як і більшості англомовних запозичень загалом, зумовлені «...розмаїттям позамовних чинників, об'єктивних і суб'єктивних: розвитком економічних зв'язків, впливом стилю американського життя, модою на іноземні слова, досягненнями англомовних країн в окремих сферах діяльності, ... престижем англійської мови, стереотипами сприйняття США та Великої Британії пересічним громадянином, вживанням англіцизмів для демонстрації освіченості або неординарності» [8, с. 129]. Формування саме складних слів аналізованого типу пов'язане також із цілою низкою внутрішньомовних факторів, серед яких, зокрема, потреба морфологічної адаптації вихідного англійського словосполучення. Однак, як було вказано вище, такі конструкції не завжди можуть бути замінені нормативними для української мови словосполученнями з тим же обсягом лексичного значення.

Крім того, на наш погляд, активне входження таких слів у вжиток можна певною мірою пояснити явищем мовної економії, оскільки аналізовані утворення значно коротші за відповідні форми словосполучень, показові (типові, нормативні) для української мови. Пор.: *офіс-мереджер* – *офісний менеджер*, *сервіс-центр* – *сервісний центр*. Ще більш показовими є випадки поєднання двох кореневих іменників, від першого з яких в українській мові не утворюється прикметник. У той же час він може бути замінений українським відповідником: *топ клас* (напр., *обслуговування топ класу*) – *[?топовий] найвищий клас*; *арт-центр* (напр., *арт-центр «Квартира»*) – *[?артовий] мистецький, культурний центр*. Причому якщо топ фіксується у словнику як іменник із значенням «топ², -а, ч. Найбільш популярний, модний твір, річ (в одязі, естрадній музиці тощо); список таких творів, речей» [2, с. 1461], то «арт- мист. Перша частина складних слів, що позначає мистецтво того напрямку, яке вказано в другій частині» [5, с. 23]. Отже, виразно простежується тенденція до заміни традиційно вживаних в українській мові прикметників на запозичені з англійської коротші лексеми, які стають з часом першою частиною складних слів.

Крім власне мовної економії, у багатьох випадках діє також чинник так званої мовної моди. У свідомості реципієнтів із запозиченими словами пов'язуються денотати-реалії відповідної культури. Як наслідок, в українській мові особливо виразно закріпилася мода на використання запозичених назв у сфері товарів та послуг. Так, наприклад, словосполучення *обслуговування топ класу* передбачає активізацію у свідомості реципієнта відповідного стереотипу, що обслуговування в країнах Західної Європи та Північної Америки, які користуються англійською мовою, набагато краще, ніж в Україні. Основним гаслом закладу громадського харчування «Confetti coffee & relax» (де пропонуються, в тому числі, бізнес-ланчі) є *Задоволення по-європейськи!*, що також підтверджує, що використання відповідних англомовних запозичень спрямоване не лише на лаконічність, але й на прагматичний вплив на споживача.

Аналізований тип запозичень не лише набуває все ширшого розповсюдження в лексиці української мови й постійно поповнюється новими одиницями, що частково витісняють українські відповідники; він також активно впливає на граматичну систему української мови. Цей вплив найбільш яскраво позначається на формуванні словосполучень за такою моделлю із власне українських або загальнослов'янських слів. Так, кафе на залізничному вокзалі м. Львова має назву *Міжнародний водка бар*, один із заходів в афіші «Мистецького об'єднання Дзига»

на лютий 2013 р. називається *Юрій Середін Проект*, хоча типовими для української мови були б генітивні словосполучення (Міжнародний бар водки, Проект Юрія Середіна). У зв'язку з цим явищем результатом запозичень можна вважати не лише поповнення мови новими одиницями, але і потенційне розхитування її граматичної системи. Поширення досліджуваного типу сполучення слів з англіцизмів на власне українську лексику дає підстави прогнозувати подальше розповсюдження таких словосполучень, оскільки вони позбавляють мовців необхідності утворювати відіменникові прикметники і відмінкові форми іменників, нівелюючи саму потребу в таких мовних знаннях.

Отже, останнім часом в українській мові значного поширення набули анломовні атрибутивні словосполучення, вживані у зв'язку з мовною модою, частковою неможливістю точного відображення за допомогою українських еквівалентів та з метою мовної економії. Такі одиниці не відповідають граматичним нормам української мови, у зв'язку з чим переважно об'єднуються у цілісне слово. На сьогодні немає єдиної норми вживання та написання подібних мовних одиниць, що свідчить про перебування їх на проміжному етапі засвоєння мовою. Активне використання таких англіцизмів впливає на структуру власне українських словосполучень, які в окремих випадках починають уподібнюватися до запозичених одиниць.

Подальші дослідження у цьому напрямку допоможуть в уніфікації нових елементів сучасної української мови. У той же час слід звертати увагу на доречність і доцільність використання таких одиниць, підпорядковуючи їх вживання нормам мови, а не пристосовуючи мовні норми до особливостей засвоєваних англіцизмів.

Бібліографічні посилання

1. **Тор** // Oxford Dictionaries [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://oxforddictionaries.com/definition/english/top?q=top>
2. **Великий тлумачний словник сучасної української мови** (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
3. **Городенська К. Г.** Нові запозичення і новотвори на тлі фонетичної та словотвірної підсистем української літературної мови / К. Г. Городенська // Науковий часопис нац. педагог. ун-ту імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. пр. / відп. ред. М. Я. Плющ. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – Випуск 5. – С. 3–7.
4. **Довідник секретаря та офіс-менеджера** [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.investor.net.ua/ru/smi/view-26-0.html>
5. **Нові слова та значення**: словник / Ін-т укр. мови НАН України; уклали: Л. В. Туровська, Л. М. Василькова. – К. : Довіра, 2009. – 271 с.
6. **Попова Н. О.** Структурно-семантичні особливості новітніх лексичних запозичень з англійської в українську мову (90-і рр. XX ст. – початок XXI ст.) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Н. О. Попова. – Запоріжжя, 2005. – 19 с.
7. **Український правопис** / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т укр. мови НАН України. – К. : Наук. думка, 2007. – 288 с.
8. **Чернікова Л. Ф.** Англіцизми в сучасній українській мові [Електронний ресурс] / Л. Ф. Чернікова, Т. І. Смілик // Вопросы духовной культуры – Филологические науки. – С. 129–133. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/knp/152/knp152_129-133.pdf
9. **Шульжук К. Ф.** Синтаксис української мови : підручник / К. Ф. Шульжук. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – 408 с.

Надійшла до редколегії 20.02.13

УДК 811.161.1'42

Е. В. Столярская

ГВУЗ «Национальный горный университет» (г. Днепропетровск)

«ЯЗЫКОВОЙ МЕЛАНЖ» – СЛЕДСТВИЕ НЕОЛОГИЗАЦИИ ИЛИ ПРИНЦИП СУБЪЯЗЫКОВОЙ ИДЕНТИФИКАЦИИ В ТЕКСТАХ РЕКЛАМНЫХ ЖУРНАЛОВ

Визначено основні принципи та завдання використання стратегічного явища «мовний меланж» у текстах рекламних журналів. Розглянуто найбільш узуальні структурні типи іншомовних входжень – неологізмів – у мові публіцистики в аспекті успішної інформаційно-рекламної комунікації.

Ключові слова: мовний меланж, неологізми, стилістичні типи, рекламна комунікація.

Определены основные принципы и задачи использования стратегического явления «языковой меланж» в текстах рекламных журналов. Рассмотрены наиболее узуальные структурные типы иноязычных вхождений – неологизмов – в языке публицистики в аспекте успешной информационно-рекламной коммуникации.

Ключевые слова: языковой меланж, неологизмы, стилистические типы, рекламная коммуникация.

The basic principles and objectives of the strategic event «language mélange» in the text of the advertising magazines are defined. The most usable structural types of foreign-language entries – neologisms – from the point of view of successful information and advertising communication in journalistic language are considered.

Keywords: linguistic melange, neologisms, stylistic types, advertising communication.

Процесс активизации употребления иноязычия в текстах печатных СМИ способствует вхождению иноязычных лексических единиц в литературную и разговорную сферы языка. Неотъемлемой частью СМИ является коммерческая реклама, которая способствует сбыту товаров и услуг. Элементы иноязычия зачастую являются терминами, принадлежащими определенной отрасли науки или техники и вошедшими в нашу жизнь как наименования новых изобретений, реалий или явлений. Вопрос об уместности или неуместности употребления иноязычных терминологических элементов на страницах русскоязычных журналов отодвинут на второй план, т. к. над стандартом превалирует экспрессия. «Многие носители языка считают иностранное слово более престижным по сравнению с соответствующим словом родного языка ...» [4, с. 3].

Новые слова придают рекламному тексту новые черты – образность, яркость, экспрессивность, оригинальность, аттрактивность. Использование иноязычных элементов помогает сделать рекламный текст более привлекательным, престижным, что неизбежно приведет к выполнению задачи рекламной коммуникации: представить рекламируемый объект в предельно выгодном свете.

Иноязычие призвано увлечь необычностью номинации, поэтому публицистический стиль журнальных текстов напоминает «языковой меланж» – «смешение», соединение слов из нескольких языков в одном высказывании» [2, с. 13]. А это явление, в свою очередь, определяет некую общность научного языка, рекламного дискурса и разговорной речи.

Цель статьи – найти обоснование использованию «языкового меланжа» как специализированного элемента публицистического континуума в текстах рекламных журналов в аспекте успешной информационно-прагматической коммуникации.

Прежде всего, попытаемся определить статус рекламных печатных СМИ. В современной журналистике наблюдается тенденция смешивания жанров, стилей, субязыков: науки, рекламы, публицистики. Вследствие этого происходит смешивание функций и средств выражения. Печатные издания всегда являлись средством информирования о событиях, происходящих в мировом масштабе, а с появлением рекламы, язык и стиль печатных изданий значительно преобразуется. Журнальная коммуникация из разряда информационной переходит в разряд рекламно-информационной коммуникации. Происходит смена функций и целевой направленности. Печатные издания, попадая под влияние процессов глобализации, интернационализации и «американизации», полностью меняют свой имидж. В мировой научной среде наметилась тенденция к созданию международной терминосистемы, единых наименований явлений современной науки и техники, предпосылкой чему является превосходство той или иной нации в какой-либо области науки или техники. В результате средства массовой информации начинают изобиловать заимствованной терминологией. «Очевидным образом это означало интенсификацию общения носителей русского языка с носителями иных языков, что является важным условием не только для непосредственного заимствования лексики из этих языков, но и для приобщения носителей русского языка к интернациональным (а чаще созданным на базе английского языка) терминологическим системам...» [3, с. 3].

Интерактивное пополнение русской терминологии новыми лексическими образованиями английского, а чаще американского, происхождения влечет за собой обильное проникновение англицизмов, американизмов и их производных в язык масс-медиа, что зачастую приводит к непонятности языка, ср., например: «*GPS-ресивер с поддержкой A-GPS, Bluetooth 2.0 (A2DP) и Wi-Fi 802.11 b/g*» («Т₃», № 2, 2010; с. 53) или «*3D, тачскрин, motion-управление – как скоро геймеры привыкнут?*» («Т₃», № 6, 2011; с. 14). Иностранная терминология, предназначенная для узких специалистов, начинает употребляться в прессе и таким образом становится препятствием для понимания научно-публицистического текста широкими массами русскоязычного населения. Но именно в этой «непонятности» и заключается некая рекламная стратегия – апеллятивная и прагматическая модели рекламного дискурса. Апеллятивная функция нацелена на то, чтобы привлечь внимание читателя, убедить, переубедить (если нужно), прагматическая функция – побуждение к действию – нацелена на то, чтобы сделать читателя потребителем. Прагматический аспект рекламного дискурса неизменно требует своеобразной организации журнальных текстов: выбор лексических единиц, стилистических приемов – всего, что имеет своим итоговым содержанием установку на конкретные действия со стороны партнера коммуникативного акта. Для достижения рекламодателем поставленной цели, язык – лучшее средство. Язык – это не только средство общения, но и средство манипулирования. Применяется один из способов языкового воздействия – языковая игра, в частности ее разновидность – игра с латинской графикой, которая преобразует монотонный, однотипный текст рекламного журнала в «языковой меланж». Важной особенностью языковой игры рекламного дискурса является использование новых слов: чередование иноязычных элементов, словосочетаний с иноязычными словами, русских новообразованиями, построенных на основе иноязычного материала – все это средства манипуля-

тивной игры в рекламе. А язык рекламы на данном этапе является неотъемлемой составляющей языка СМИ. Новые необычные слова вводятся копирайтером не только как более престижные, но они достаточно успешно используются современной публицистикой в стилистических целях. Предпочтение неологизма русскому варианту придает рекламному тексту черты привлекательности (аттрактивности), что и побуждает незаурядного читателя ознакомиться с текстом статьи. А именно это является стратегией рекламодателя: привлечь внимание к часто «неправдивой, но правдоподобной информации о чем-либо хорошем, лучшем, доступном и тем самым ... вызвать интерес у адресата» [2, с. 166].

В процессе распознавания иноязычного элемента читателю зачастую приходится приложить некие умственные усилия: процесс интерпретации текста скорее напоминает процесс идентификации прочитанного уже имеющимся знаниям о данном объекте или явлении. Происходит своего рода тестирование реципиента в плане информированности и осведомленности в определенных высоких сферах. «Многие новейшие заимствования производят впечатление слов с неустоявшимся, “размытым” объемом значения, причем относительно некоторых понятий эта нечеткость и “размытость” значения постулируется как неизбежность и даже благо» [2, с. 32]. Случается, что некоторые рекламные тексты содержат более-менее доступное толкование заимствованного понятия, но степень терминологичности толкования бывает завышена и неологизм остается непонятным, иногда даже в силу своей недостаточной адаптированности в русском языке. А читателя привлекает необычность его звучания и содержательная загадка, что и заставляет сфокусировать внимание на непонятном слове.

Таким образом, неологизация становится не только яркой тенденцией, отражающей интересы человека конца XX – начала XXI вв., но и отличительной чертой публицистического стиля, его функциональной характеристикой. Тексты печатных СМИ не только отражают словообразовательные неологические процессы, но и сами принимают участие в формировании речевой практики читателя: «существенное влияние на способ оформления текста оказывает не только билингвизм пишущих, но и презумпция билингвизма у воспринимающих текст» [1, с. 12]. А презумпцию билингвизма читателя можно гарантировать только при условии высокой степени концентрации внимания и общественных интересов вокруг того или иного престижного наименования объекта или самого объекта. Отсюда следует, что употребление неологизмов в текстах печатных СМИ не случайно и объясняется не только семантическими особенностями неологизмов, но и особенностями современного публицистического жанра как такового.

В современной журналистике неологизм – явление многофункциональное. Проникая в текст печатных СМИ, новое слово несет номинативную нагрузку как наименование новой реалии. Если номинация экспрессивна, то неологизм имеет право на дальнейшее существование на страницах рекламных журналов и выполняет апеллятивную функцию, привлекая внимание читателя. Когда читатель увлечен иноязычным знаком и вовлечен в некий акт разгадывания его значения, в ход вступает прагматическая функция неологизма. Отсюда следует, что неологизм – это не только результат языковых процессов, происходящих в обществе под влиянием экстралингвистических факторов, но и важный элемент рекламного журнального текста, отражающий особенности функционального стиля публицистики, имеющий свою стилистическую закрепленность.

Стилистически интересны неологизмы – новые слова, к которым еще не успели привыкнуть и которые воспринимаются обществом как нечто новое, не-

обычное. Период восприятия их новизны ограничивается моментом фиксации в словаре. Таким образом, «к неологизмам относятся прежде всего образования, которых до этого не было не только в литературном языке, но и в других ответвлениях национального русского языка (...функциональных стилях)» [5, с. 52]. Чаще всего к неологизмам относят иноязычные слова, которые попадают в наш язык, постепенно проходят этапы адаптации: приспосабливаются к звуковой системе, подчиняются правилам русского словообразования и словоизменения. А далее происходит дифференциация неологизмов по степени их адаптации к правилам словообразовательной системы русского языка и, следовательно, по активности их употребления в некоторых функциональных стилях. Хотя «стремительность, с которой англоязычное заимствование входит в нашу речь, все настойчивее рекомендует перейти от вопроса его вхождения в язык к вопросу о функционировании английского слова в заимствующем языке. Функционирование заимствованных термина и слова общего языка, как и процесс их заимствования, имеет некоторые общие черты, определяемые прагматикой языкового знака, а именно возможностями заимствованного слова выполнять то или иное сверхзадание в речевой коммуникации» [1, с. 43–44].

По степени адаптированности особый интерес вызывают следующие структурные типы лексико-семантических неологизмов:

1) иноязычное слово, фонетически адаптированное с помощью средств русского словообразования, обозначающее уже существующее в русском континентальное понятие (предполагается существование вариантов в русском языке). Например: *аккаунт* (от англ. *account*) – русс. *учетная запись*; *геймер* (от англ. *gamer*) – русс. *игрок*; *девайс* (от англ. *device*) – русс. *устройство*; *джек* (от англ. *jack*) – русс. *разъем*; *слайд* (от англ. *slide*) – русс. *диапозитив*; *стикер* (от англ. *sticker*) – русс. *этикетка, наклейка* и т. д.

2) русское слово, образованное по правилам русского словообразования, или же давно освоенное заимствование, обозначающие новые понятия (денотаты иностранного происхождения). Например: *ссылка* (в программировании) – объект, указывающий на определенные данные, но не хранящий их [<http://ru.wikipedia.org/wiki/>]; *стратегия* – жанр компьютерных игр [<http://ru.wikipedia.org/wiki/>]; *фильтр* (информатика) – компьютерная программа, выделяющая из данных только те, которые нужны пользователю [<http://ru.wikipedia.org/wiki/>]; *червь* (сетевой) – разновидность самовоспроизводящихся компьютерных программ, распространяющихся в локальных и глобальных компьютерных сетях [<http://ru.wikipedia.org/w/>]; *сеть* (компьютерная) – система связи компьютеров или компьютерного оборудования (серверы, маршрутизаторы и другое оборудование) [<http://ru.wikipedia.org/wiki/>]; *профиль* – совокупность папок и данных, в которых хранятся текущее окружение пользователя (содержимое рабочего стола, параметры настройки приложений и личные данные) [<http://ru.wikipedia.org/wiki/>]; *мышь* – механический манипулятор, преобразующий механические движения в движение курсора на экране [<http://ru.wikipedia.org/w/>]; *линейка* – товары одной группы и одной торговой марки [<http://otvety.google.ru/>] и др.

3) иноязычное слово, фонетически адаптированное с помощью средств русского словообразования, обозначающее новое понятие (денотат иностранного происхождения). В данном случае происходит двусторонняя адаптация неологизма (лексическая и семантическая), что дает основание выразить двойственную степень экспрессивной выразительности данного элемента в стилистическом

оформлении текста. Например: **виджет** – (от англ. *widget*) – это стандартизированный компонент графического пользовательского интерфейса, с которым взаимодействует пользователь [<http://rglab.ru/technologies/thesaurus/>]; **блюрей** – (от англ. *blue ray*) – формат оптического носителя, используемый для записи с повышенной плотностью и хранения цифровых данных, включая видео высокой чёткости [<http://ru.wikipedia.org/w/>]; **букридер** – (от англ. *bookreader*) – устройство для чтения электронных книг [<http://www.askmilton.com/>]; **нетбук** – (от англ. *netbook*) – компактный ноутбук с относительно невысокой производительностью, предназначенный, в основном, для выхода в Интернет и работы с офисными приложениями [<http://ru.wikipedia.org/wiki/>]; **смартфон** – (от англ. *smartphone*) – мобильный телефон с расширенной функциональностью, сравнимой с карманным персональным компьютером (КПК) [<http://ru.wikipedia.org/w/>] и т. д.

4) полиморфное слово, состоящее из морфем русского и иностранного происхождения, фонетически адаптированное с помощью средств русского словообразования, но содержащее в своем составе иноязычный корень и обозначающее новое понятие (денотат иностранного происхождения). Например: **дистрибутив** – (от англ. *distribute* – распространять) – это форма распространения программного обеспечения [<http://ru.wikipedia.org/wiki/http://www.motocafe.ru/>]; **имплантат** – (от англ. *implant*) – класс изделий медицинского назначения, используемые для вживления в организм либо в роли протезов (заменителей отсутствующих органов человека), либо в качестве идентификатора (например, чип с информацией о домашнем животном, вживляемый под кожу) [<http://ru.wikipedia.org/w/>]; **инсталлятор** – (от англ. *installer*) – программа установки, установщик: программа, которая устанавливает программное обеспечение на компьютер [<http://ru.wikipedia.org/wiki/>]; **инновация** – (от англ. *innovation*) – это внедренное новшество, обеспечивающее качественный рост эффективности процессов или продукции, востребованное рынком [<http://ru.wikipedia.org/wiki/>]; **микширование** – (от англ. *mixing*) – стадия создания из отдельных записанных треков конечной записи, следующий после аранжировки этап создания звукозаписи, заключающийся в наложении всех записанных дорожек и партий, смешении их звука, синхронизации времени проигрывания [<http://ru.wikipedia.org/w/>]; **партиция** – (от англ. *partition*) – часть долговременной памяти жёсткого диска, выделенная для удобства работы [<http://dic.academic.ru/>] и др.

5) гибридное слово, состоящее из русской морфемы и морфемы иностранного происхождения, фонетически не адаптированной (оформленной в иноязычной графике) или частично адаптированной средствами русского словообразования – свидетельство начального этапа адаптации в русской словообразовательной системе, обозначающее новое понятие (денотат иностранного происхождения). Например: **bluetooth-гарнитура** – производственная спецификация беспроводных персональных сетей [<http://ru.wikipedia.org/wiki/>]; **CD-транспорт** – CD-проигрыватель без цифро-аналогового преобразователя [<http://www.beo-store.com/>]; **data-роуминг** – процедура предоставления услуг (сотовой связи, Wi-Fi) абоненту вне зоны обслуживания «домашней» сети (либо базовой станции) абонента с использованием ресурсов другой (гостевой) сети [<http://ru.wikipedia.org/wiki/>]; **motion-управление** – это уникальная система управления движением, которая полностью копирует действия игрока [<http://wii.nextgame.net/accessories/>]; **QWERTY-клавиатура** – наиболее популярная в настоящее время латинская раскладка клавиатуры, используемая для английского языка [<http://ru.wikipedia.org/wiki/>]; **XLR-разъем** – разъем, обе ответные части которого, то есть гнезда и

штекеры, могут быть как кабельными, так и панельными [<http://www.comkas.ru/tech/jacks/xlr.html>] и др.

В наши дни, по мнению И. Н. Мозовой, «гибриды, образованные путем соединения аббревиатуры или лексемы, написанной латиницей, и слова в кириллической графике, являются яркой приметой терминологии сферы высоких технологий» [7, с. 238].

6) гибридные образования, состоящие из заимствованного компонента (существительного в роли аналитического, т. е. неизменяемого прилагательного), фонетически адаптированного, и русского или иноязычного слова, адаптированного средствами русского словообразования (определяемого существительного). Подобные аналит-конструкции не менее популярны в текстах печатных СМИ. Например: *флеш-драйв, флеш-карта, флеш-накопитель, флеш-память; чиптюн, чип-тюнинг, чипсет; смартфон, смартбук, смарт-карта; скриншот, кринсейвер; саундбар, саундтрек; пикотехнология, пико-проектор; мультиинструмент, мультиконтроллер, мультимедиа, мультирум, мультитул; микроархитектура, микроблог, микроблоггинг, микроволокно, микропрограмма, микроробот, микросайт, микро-чип, микрофибра; медиаконтейнер, медиаконтент, медиаресурс, медиаридер, медиаплеер, медиасервер; геймпад, геймплей; веб-альбом, веб-антивирус, веб-обозреватель, веб-планишет, веб-сайт, веб-сервер, веб-серфинг* и мн. др.

Нет единого мнения по вопросу раздельного, дефисного или слитного написания неизменяемых прилагательных с определяемыми существительными. Тип образования аналит-конструкций напоминает словосложение, т. е. в результате соединения двух и более корней образуется сложное слово или композит, а «грамматическая неадаптированность несклоняемых заимствований, проявляющаяся в их способности по-разному соединяться с определяемым словом, в свою очередь, порождает орфографический разнобой...» [3, с. 167].

7) полные иноязычные вкрапления (среди которых названия товарных знаков, торговых марок), выраженные средствами иноязычной графики, обладают, наверное, наиболее значительной экспрессией и способствуют созданию имиджа социальной престижности иностранных торговых представительств и их продукции. Например: «*Дольше среди нетбуков работает Acer Aspire One Happy, но разрешение экрана у него составляет 1024x600 точек*» (CHIP, № 2, 2011; с. 21); «*ASUS ET2400XVT отличается достаточно мощной конфигурацией – он справится с любой современной трехмерной игрой или оперативным рендерингом домашнего видео*» (CHIP, № 9, 2011; с. 34); «*Pioneer соединил AV-ресивер VSX-520 с компактным набором спутников*» («Т3», № 1–2, 2011; с. 54); «*Внешне HAoZip очень напоминает интерфейс популярного архиватора WinRAR*» (CHIP, № 9, 2011; с. 102); «*Сиквел первой PlayStation произвел эффект разорвавшейся бомбы, жертвами которой стали как консоли Saturn и Dreamcast от Sega, так и Nintendo Gamecube*» («Т3», № 2, 2010; с. 66).

Подводя итог, можно утверждать, что «языковой меланж», как проявление глобальной неологизации, способствует развитию языка рекламы, обогащению публицистического стиля, а, следовательно, придает яркость и разнообразие общей коммуникации. «...В период так называемого неологического бума (что и происходит в нашей лексике в последнее время) новые слова с поразительной скоростью «движутся» от периферии лексической системы к её центру, пополняя запас общеупотребительных слов, обозначающих актуальные реалии и понятия, включаясь в активный словарный состав языка» [6, с. 1].

Реклама – глобальний источник проникновения в русскую речь неологизмов. Для языка рекламы характерно использование оригинальных, экзотических наименований, которые теряют свой статус экзотичности в довольно короткие сроки: новые слова из сугубо профессиональной сферы очень быстро переходят в узус многих людей. В структурном плане неологизмы в текстах рекламных журналов выполняют свои определенные функции – номинативную, экспрессивную, апеллятивную и прагматическую – и свою основную коммуникативно-функциональную задачу. Это в первую очередь объясняется характером информации, манипуляционной трансакцией и направленностью коммуникативной стратегии коммерческой рекламы. Следуя в своих высказываниях принципу языковой экономии, журналисты с особой тщательностью производят отбор лексических единиц, способных при своем минимальном объеме с наибольшей точностью и лаконичностью создать необходимый образ объекта, чему служат и внешние вхождения. Причинами неологического заимствования являются не только потребность в номинации (терминология), не только необходимость придать некую эмоциональность высказыванию (экспрессивность новизны), но и субязыковая идентификация публицистического стиля. В этом отношении нельзя не согласиться с утверждением Е. И. Гусевой о том, что «в публицистике, а тем более в рекламе, языковой меланж – далеко не забава, не (языковая) игра. Он нацелен на воздействие, является частью речевой стратегии, обеспечивающей успешность коммуникации» [1, с. 48].

Бібліографічні посилання

1. **Гусева Е. И.** Динамика термина / Е. И. Гусева // Заимствование. Обновление мета-языка. Развитие лингвистической теории. – Мариуполь, Ультрамарин, 2012. – Режим доступа : <http://uargyal.com.ua/>.
1. **Зирка В. В.** Языковая парадигма манипулятивной игры в рекламе : дисс. ... д-ра филол. наук / В. В. Зирка. – Днепропетровск, 2005. – 242 с.
2. **Ким Л. А.** К вопросу о дефисном и раздельном написании терминов типа *нетто-стоимость* / Л. А. Ким // Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках : матер. V Междунар. науч. конф. (Днепропетровск, ДНУ имени Олеся Гончара, 7–8 апреля 2011 г.) / сост. Т. С. Пристайко. – Днепропетровск : Нова ідеологія, 2011. – С. 167–170.
3. **Крысин Л. П.** О русском языке наших дней / Л. П. Крысин // Изменяющийся языковой мир. – Пермь, 2002. – Режим доступа : <http://www.philology.ru/>.
4. **Максимов В. И.** Типы неологизмов в современном русском языке / В. И. Максимов // Русский язык за рубежом. – 2001. – Вып. № 3 (177). – С. 52–57. – Режим доступа : <http://www.russianedu.ru/magazine/>.
5. **Маринова Е. В.** Основные понятия и термины неологии / Е. В. Маринова. – Режим доступа : <http://nashaucheba.ru/>.
6. **Мозовая И. Н.** Иноязычное вкрапление как элемент языка рекламы // Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках : матер. V Междунар. науч. конф. (Днепропетровск, ДНУ имени Олеся Гончара, 7–8 апреля 2011 г.) / сост. Т. С. Пристайко. – Днепропетровск : Нова ідеологія, 2011. – С. 237–239.

Надійшла до редколегії 05.02.13

УДК 811.161.2'119

О. С. Черемська, О. С. Дьолог, В. Ф. Жовтобрюх, Л. П. Петрова

Харківський національний економічний університет

ОБШИРИ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕСОРА МУРОМЦЕВОЇ ОЛЬГИ ГЕОРГІЇВНИ

Висвітлено основні напрями та аспекти мовознавчої діяльності доктора філологічних наук, професора О. Г. Муромцевої. Проблеми історії мови, лексикології, морфології, стилістики, культури мови становлять багатогранну спадщину науковця. Роботи О. Г. Муромцевої в галузі мовознавства є актуальними для сучасного періоду розвитку української лінгвістики.

Ключові слова: історія мови, лексикологія, морфологія, стилістика, культура мови, соціолінгвістика.

Освещены главные направления и аспекты лингвистической работы доктора филологических наук, профессора О. Г. Муромцевой. Проблемы истории языка, лексикологии, морфологии, стилистики, культуры речи составляют многогранное наследие ученого. Научные работы О. Г. Муромцевой в области языкознания являются актуальными для современного периода развития украинской лингвистики.

Ключевые слова: история языка, лексикология, морфология, стилистика, культура речи, социолингвистика.

The article lightens up main principles and trends of linguistic work of Professor O. G. Muromtseva. Problems of language history, lexicology, morphology, stylistics, culture of language form versatile heritage of the scientist. Some of scientific activities of O. G. Muromtseva are still very topical for modern development of Ukrainian linguistics.

Keywords: language history, lexicology, morphology, stylistics, culture of language, language work.

У розмаїтому колі мовознавчих досліджень особливе місце посідає проблема вивчення наукової спадщини видатних учених, які своїми працями збагатили знання про мову, поглибили уявлення про мовні явища та їх функціонування, створили плідні наукові школи. У цьому напрямі не можна оминати творчий доробок Ольги Георгіївни Муромцевої, відомого вченого-мовознавця, доктора філологічних наук, професора, протягом багатьох років завідувача кафедри українознавства Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди, якій 16 лютого 2013 року виповнилося б 75 років. Вивчення її наукової спадщини допомагає на новому рівні осмислити закономірності розвитку мови, стає поштовхом до появи сучасного бачення тематики й проблематики наукової творчості, спонукає до пошуку шляхів опису й аналізу мовних явищ. Саме тому актуальним та вмотивованим нині є звернення до творчого доробку професора О. Г. Муромцевої, дослідження її багатогранної роботи в галузі мовознавства.

Висвітленню багатоаспектних обширів наукової діяльності професора О. Г. Муромцевої присвячені статті С. І. Дорошенка, Л. І. Лисиченко, А. М. Нелюби, Н. І. Варич, В. Данильченка та ін. У них розкрито як високопрофесійні, так і особистісні риси вченого-мовознавця. Коло зацікавлень Ольги Георгіївни й справді було широке. Свідченням цього є понад 100 наукових праць у її доробку. Проте філологічних вершин вона досягла у сфері історії української літературної мови, лексикології, дериватології, морфології, стилістики й культури мовлення, методики викладання української мови й соціолінгвістики. Варто назвати деякі з численних праць з цих галузей лінгвістики: наукові статті «Розвиток

лексики української літературної мови в 60–70 роках XIX століття» (1979), «Запозичення у сфері суспільно-політичної української термінології» (1980), «Деякі питання семантичного розвитку української літературної мови внаслідок взаємодії з російською» (1981), «До проблеми престижу мови» (1983), «Головні процеси в розвитку лексичного складу української літературної мови другої половини XIX – першої половини XX століття» (1983), «Актуальні питання вивчення української мови у вищій школі» (1998) та ін.; курс лекцій «Культура мови вчителя» (1998), навчальні посібники «Методичні рекомендації до курсу «Культура мови вчителя» (1999), «Збірник вправ з сучасної української літературної мови: Морфеміка, словотвір, морфологія» (1999); українознавчі праці: «Рух за національне відродження й національну незалежність» (Рідний край. Навчальний посібник з народознавства, 1999) тощо.

Найвагомішою у творчому доробку Ольги Георгіївни є монографія «Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – першій половині XX століття» (1985). У монографії ґрунтовно розглянуто процеси розвитку лексичного складу української літературної мови на матеріалі художньої літератури, публіцистики, досліджено словотвірні процеси, запозичення слів і семантичні зміни, що сприяли збагаченню лексичного складу української літературної мови в другій половині XIX – першій половині XX століття, простежено внесок видатних представників українського слова у збагачення української літературної лексики. Розкрито тенденції розвитку лексико-синтаксичної системи української літературної мови досліджуваного періоду, а саме: використання народної мови як основного матеріалу літературної мови; збагачення словникового складу новими словами; розширення семантики різних груп лексики; стилістична диференціація словникового складу; подальше нормування літературної мови та ін. Звернуто увагу на особливу рису процесу збагачення лексичного складу – словотворчу й лексичну варіантність. Унаслідок спостереження за лексико-семантичними та словотвірними особливостями нових слів визначено напрям розвитку лексичного складу – до абстрактизації, що відповідало потребі української літературної мови.

Значне місце у творчому доробку Ольги Георгіївни посідає дослідження проблеми становлення української літературної мови. Цю проблему О. Г. Муромцева намагалася осягнути у всій повноті. Услід за Ю. Шевельовим (Ю. Шерехом), вона розглядала проблему становлення української літературної мови та роль українських письменників як Сходу, Центру, так і Заходу України, у її збагаченні, починаючи від Г. Сковороди, Г. Квітки-Основ'яненка, Л. Глібова, А. Свидницького, Марка Вовчка, П. Куліша, Ганни Барвінок, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, не оминаючи Ю. Федьковича, О. Маковея, І. Франка і завершуючи О. Кобилянською.

Однією з визначальних праць цієї тематики є стаття «Григорій Квітка-Основ'яненко в історії української літературної мови». У статті визначено роль і з'ясовано значення Г. Квітки у становленні норм української літературної мови. Уперше розглянуто мову Квітки цілісно, як «останній необхідний підготовчий етап на шляху формування української літературної мови» [5, с. 10], як джерело історичних досліджень лексики української мови. Мовні особливості прози письменника охарактеризовано з огляду на її лексичне й стилістичне розмаїття. Зазначено звернення письменника до різних шарів загальнонародної лексики, що стала основним інструментом художнього зображення в його творах: нейтральної, емоційно-забарвленої, зокрема зменшено-пестливої, старокнижної (старослов'янізмів), які служили засобом індивідуалізації мови героїв, запозичень із європейських мов.

У співавторстві з І. В. Муромцевим здійснено також лінгвостилістичний аналіз малої прози Квітки як зачинателя малих форм нової української прози.

Цікавою і новаторською є стаття О. Г. Муромцевої «Марко Вовчок», у якій відзначено особливу роль письменниці в розширенні лексичного потенціалу української мови. Акцентовано увагу на значно різноманітнішій, ніж у попередників, кольоровій палітрі, вживанні діалектизмів, архаїчних елементів задля створення різноманітних відтінків експресії: поважності, урочистості, схвилюваності. Виділено словесні лейтмотиви – *воля-неволя*, які у творах письменниці обростають додатковими значеннями, емоційно-експресивними відтінками, що виводить слово за межі народно-розмовного вживання, робить його фактом літератури. Вони у творах Марка Вовчка є ключем до розкриття образів героїв, основою концепції багатьох творів, зокрема «Козачка», «Ледащиця», «Інститутка».

Дослідниця вперше помітила, що, на відміну від Г. Квітки-Основ'яненка, Марко Вовчок мало затримується на портретних рисах героя, а віддає перевагу створенню психологізованого портрета за допомогою лексики емоційно-експресивного плану. Учений звернув увагу на новий прийом, який попереджав подальший розвиток зображувальних засобів в українській літературі: застосування певної деталі в характеристиці дійової особи для підкреслення постійної риси. Вказано на мовне новаторство Марка Вовчка, яке полягає у творчому переосмисленні готового матеріалу, розширенні сполучуваності відомих слів і лексем, у творенні нових слів.

Особливо ґрунтовною є стаття О. Г. Муромцевої «Мова роману «Люборацькі» Анатолія Свидницького». Дослідниця майстерно проникає у творчу лабораторію письменника, вміло розкриваючи лексичне розмаїття, фразеологічне багатство, морфологічні й синтаксичні особливості мови художнього твору. Вдумливий погляд дослідниці окреслює як місце й роль письменника в загальнолітературному процесі, так і новаторську й оригінальну мовну практику, а також «неповторну манеру письма» [5, с. 47]. О. Г. Муромцева звертає увагу на вагомий компонент оповіді письменника – фольклоризм, відмінності у використанні якого полягають у характері використання, ступеня органічності фольклорних джерел та ступеня достовірності їх як засобу змалювання картин соціальної дійсності, у чому Свидницький став першопрохідцем в українській прозі, оскільки до нього згадані джерела використовувалися для змалювання селянства. Її увагу привертає вживання письменником лексичних засобів без обмежень: народна лексика, у якій розмовні інтонації поєднуються з книжними словами, урочистими конструкціями. Описуючи образно-семантичний аспект у зображенні явищ дійсності, О. Г. Муромцева вміло виявляє багатство художніх засобів письменника: емоційні метафори, в основі яких лежать персоніфіковані образи, метонімії, що виявляють авторське ставлення до описуваного, та найбільш уживаний засіб – різноманітні щодо структури порівняння усно-розмовного або фольклорного характеру, семантичною основою яких є конкретні значення слів, метафоричні епітети. Наполегливо виокремлено стилістичні шари лексики, серед яких особливе місце належить соціально-побутовій, конфесійній, лексиці шкільного життя. Проводячи паралель з російським письменником М. Пом'яловським, дослідниця наголошує, що А. Свидницький уперше в українській літературі звернувся до соціально-диференційованої лексики – жаргону школярів і учнів семінарії. Усебічно охарактеризовано вжиті письменником елементи подільської говірки, що дозволяє автору розширити джерела української літературної мови та краще ознайомити читача з особливостями рідної місцевості.

Професор О. Г. Муромцева з'ясувала й описала також спеціальні функції фразеологізмів, що виступають засобом образної характеристики героїв, гіперболічно загострюють певні ситуації чи дії героїв, стають експресивними назвами дій, вчинків і станів, слугують засобом вираження загальноприйнятих норм часу, про який ідеться. Цікаво й розлого охарактеризовано синтаксичну організацію тексту роману, у якій письменник поєднав найсуттєвіші елементи синтаксису розмовного мовлення і народної творчості, ораторського мистецтва і старокнижної літератури, що, як уміло узагальнює вчений, «зумовило різноманітність фрази, багатство інтонацій і свіжість, динаміку ритмомелодики твору» [5, с. 48].

До наукових праць професора О. Г. Муромцевої, що висвітлюють проблеми становлення української літературної мови, належить, зокрема, стаття «Роль прози Юрія Федьковича в становленні української літературної мови на Буковині (60–70 рр. XIX ст.)», присвячена дослідженню мови прозових творів Юрія Федьковича. Автор зосереджує свій науковий пошук на соціокультурних чинниках розвитку української літературної мови в умовах територіального діалекту. Спираючись на праці І. Огієнка, дослідниця детально аналізує мову творів Ю. Федьковича, визначаючи його зачинателем західноукраїнського варіанта української літературної мови. Дослідниця переконливо доводить, що у прозі Ю. Федьковича органічно поєднані, з одного боку, тяжіння письменника до народнопоетичної стихії, етнографічно-побутового опису (використання фольклорних сюжетів, пісень, легенд, вірувань, обрядів, народно-розмовної лексики), з іншого – до літературних традицій, сформованих у творах як письменників-романтиків (М. Шашкевича, М. Устиновича, М. Чайковського), так і майстрів реалістичного напрямку (Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка). Це важливе положення заклало підґрунтя для подальшого порівняльного аналізу мови творів Юрія Федьковича та Марка Вовчка, логічним продовженням якого стало виявлення специфічного для Ю. Федьковича добору лексичних засобів та особливостей використання ключових слів-символів.

Науковий аналіз мови творів Юрія Федьковича, здійснений професором О. Г. Муромцевою, позначений рисами глибини, всебічності, прагненням достовірно виокремити в об'єкті дослідження ті елементи, які допомагають розкрити малодосліджений аспект важливої проблеми становлення української літературної мови, а саме – особливості варіантного вияву літературної мови залежно від панівної ролі того чи іншого територіального діалекту. Це визначає високу теоретичну цінність наукових праць ученого, їх непересічне значення для формування послідовної та несуперечливої концепції в дослідженні актуальної наукової проблеми.

Зацікавлення дослідниці в царині питань розвитку і становлення української літературної мови зреалізовані і в статтях, присвячених мові творів П. Куліша: «Мова прозових творів П. Куліша» та «П. Куліш як оновлювач і творець української літературної мови». Високо оцінюючи постать П. Куліша в історії української літератури, автор прагне розкрити роль письменника в оновленні та збагаченні української літературної мови. Дослідниця здійснила кропітку роботу в пошуках матеріалів, де виявляє себе Кулішева концепція слова, виражена в листах, віршах статтях, і ознайомлення читача з цією концепцією має неабияку наукову значущість. З'ясування позиції письменника в мовному питанні озброїло авторку незаперечними аргументами в її полеміці з офіційним мовознавством, яке спотворювало погляди П. Куліша й недооцінювало його внесок у розвиток української літературної мови. Важливим здобутком професора О. Г. Муромцевої є те, що вона визначила аспекти вивчення мови П. Куліша, кожен із яких міг би бути темою

окремого дисертаційного дослідження. В аналізованих статтях авторка подає прекрасні зразки тонкого мовно-стилістичного аналізу художніх творів П. Куліша. Її увагу привертає використання письменником засобів усного розмовного мовлення, що виявляє себе в синтаксисі творів; звернення письменника до емоційно-експресивної лексики; використання елементів української мови XIX століття; архаїчна та історична лексика як чинник індивідуалізації мови персонажів; художнє навантаження слів абстрактної семантики; лексика як засіб створення історичного колориту; метафоричність авторського мовлення; мовні засоби образності тощо.

Вагомим внеском у розроблення проблем історії української літературної мови та ідіостилю письменника є статті, присвячені вивченню мови класиків української літератури: «Іван Нечуй-Левицький в історії української літературної мови», «Панас Мирний в історії української літературної мови», «Іван Франко (мова прозових творів)». Ґрунтовно розглядаючи семантику концептуальних слів як засіб розкриття ідейно-художнього змісту тексту, автор доходить висновку про те, що вираження основних засадничих складників авторської концепції пов'язане з активізацією в мові художнього твору певних груп слів, наприклад, абстрактної лексики народнорозмовної мови, а також творенням нових слів, розширенням їхньої семантики, збагаченням новими конотаціями. Дослідниця аргументовано доводить, що стрижневі концептуальні слова в епічних творах Панаса Мирного об'єднані в опозиції, які об'єктивно відображають єдність протилежних понять – добра і зла, високого й низького, ідеального й матеріального, що символізує намагання письменника дати системну організацію як словесного, так і образно-поняттєвого матеріалу. Увага до абстрактної лексики, прагнення виявити її ідейно-композиційну роль у художній тканині твору спонукає вченого дослідити й залучення письменниками відповідних слів до змалювання психології героїв. Цей аспект аналізу тим більш актуальний, що письменники, ідіостилю яких розглядає авторка, за її спостереженнями, значно ширше порівняно з попередниками вводили абстрактну лексику у свої твори, розширювали її склад шляхом переосмислення відомих слів та творення нових. Надзвичайно глибоко професор О. Г. Муромцева аналізує семантичні зв'язки слів у творах класиків, демонструючи оригінальне бачення реалізації лексичного значення слова в контексті. У цих частинах аналізу ідіостилю письменника Ольга Георгіївна виявила себе тонким стилістом, здатним відчувати всі відтінки лексичних барв та конотацій, знавцем творчої манери письменника, майстром логічно стрункого, аргументованого та вмотивованого наукового опису.

У статті «Роль мовної практики О. Кобилянської в збагаченні семантичної структури слова» О. Г. Муромцева ставить за мету знайти у творах письменниці ті нові, за словами В. Виноградова, «прирошення смислу», які внесла О. Кобилянська в семантику українського слова, і вміло виявляє їх. Увагу дослідниці привертають мовні прийоми, властиві представникам символізму, зокрема виділення слів-символів, а отже, й посилена увага до семантики слова. Учений виявляє способи, якими письменниця досягла приращення смислів: слово-домінанта винесене в заголовок («Людина» – «Царівна» – «Земля»); використання словесних лейтмотивів («Через кладку», «Ніоба»), що визначають ідейну й художню концепцію твору.

Визначальною рисою праць професора О. Г. Муромцевої як мовознавця є поєднання системності, ґрунтовності та всебічності в будь-якому з її наукових досліджень, прагнення до комплексного розкриття наукової концепції. У статтях, присвячених мові творів І. Нечуя-Левицького та І. Франка, Ольга Георгіївна по-

слідовно розглядає лексичне багатство прози письменників, їхні здобутки в галузі словотвору, стилістичне використання морфологічних форм і категорій, риси синтаксису, виразно підкріплюючи наукові висновки багатим і переконливим ілюстративним матеріалом. Її детальний науковий опис вводить читача у творчу лабораторію письменника, допомагає збагнути стилістичні тонкощі, напрям його мовних пошуків, що забезпечує поглиблене розуміння як літературного процесу, так і шляхів розвитку української літературної мови.

Книга професора О. Г. Муромцевої «З історії української літературної мови» (2008) є, безумовно, вдалою спробою всебічного дослідження процесів розвитку української літературної мови другої половини XIX століття – першої половини XX століття. Окремі статті, присвячені мові художніх творів видатних українських письменників, об'єднані концептуальним підходом до аналізу ідіостилу, пронизані єдиною ідеєю виявлення закономірностей функціонування мовних елементів. Зібрані разом, вони достовірно відображають складну картину утвердження питомих українських мовних явищ, їх збагачення та гармонізації. Ця книга стала, без сумніву, помітним доробком в українському мовознавстві, що широко висвітлює процес еволюції стилів у художньому мовленні.

Професор О. Г. Муромцева не обмежувала свою творчість винятково науковою роботою. Великого значення вона приділяла популяризації української мови та культури. Ось чому з-поміж різноманітних аспектів наукової діяльності О. Г. Муромцевої вагоме місце посідає робота з укладання енциклопедії «Українська мова» (2000). Енциклопедичні статті О. Г. Муромцевої – це своєрідний спектр її наукових зацікавлень, напрямів дослідницької думки, крок щодо утвердження стилю академічного письма, широкої популяризації знань з української мови.

О. Г. Муромцева уклала статті щодо визначення та характеристики окремих груп лексики («Англiцизм», «Галичанiзм», «Германiзм»), мовних типів («Язичіє»), варіантів та напрямів розвитку мови («Західно-українська мовно-літературна практика», «Українсько-німецькі мовні контакти» (у співавторстві із В. В. Скачковою)), постатей відомих мовознавців («Гладкий Петро Дмитрович» (у співавторстві із З. Т. Франко), «Курило Олена Борисівна», «Лисиченко Лідія Андріївна», «Наконечний Микола Федорович»).

У статті «Галичанiзм» професор О. Г. Муромцева характеризує слова, стійкі словосполучення, словоформи, синтаксичні конструкції, що набули поширення в українській літературній мові кінця XIX – початку XX ст. під впливом західно-української мовно-літературної практики, виникли в ході дискусії 90-х рр. XIX ст., найактивніше використовувалися Б. Грінченком та І. Нечуєм-Левицьким [6, с. 86]. Західноукраїнську мовно-літературну практику О. Г. Муромцева характеризує як таку, що, маючи специфічні самобутні риси, зумовлені історичними, геополітичними чинниками, помітно збагатила українську літературну мову, зокрема словами абстрактного характеру, термінами різних галузей знань, суспільного життя тощо. Зазначаючи наявність архаїчних, діалектних особливостей, впливу польської, німецької, румунської, угорської мов, професор О. Г. Муромцева наголошує на значній ролі західноукраїнської мовно-літературної практики для процесів подальшої демократизації української літературної мови, започаткованих М. Шашкевичем, І. Вагилевичем, Я. Головацьким в альманасі «Русалка Дністровая» [6, с. 182–183].

З-поміж інших праць, де проаналізовано групи іншомовної лексики, можна назвати статті про англiцизми та германiзми, автор визначає їх як різновиди запо-

зичень: слова, окремі значення, вислови тощо, які запозичені відповідно з англійської чи німецької мов або перекладені чи утворені за їх зразком. Як зазначено у статті, ці лексеми, з одного боку, сприймаються як іншомовний елемент, з іншого – вони зберігають фонетичні, словотвірні, семантичні ознаки свого походження. В українському мовознавстві XIX ст. визначають як час активного проникнення англіцизмів в українську мову через посередництво російської, польської, німецької. Саме тому особливо цінним є те, що, простежуючи українсько-німецькі мовні контакти, професорка подає необхідні історико-культурні, політико-географічні, соціально-економічні коментарі, пояснення, наводить характеристичні, промовисті приклади для наочної демонстрації етапів взаємодії мов [6, с. 682–683].

Серед праць професора О. Г. Муромцевої про видатних діячів української культури на особливу увагу заслуговують статті про О. Б. Курило, українського мовознавця, педагога, автора численних праць із проблем нормалізації та культури української літературної мови, граматики, діалектології, етнографії, фонології, укладача багатьох термінологічних словників, зокрема «Російсько-українського словничка медичної термінології», «Словника української фізичної термінології (Проект)» тощо [6, с. 266], а також про українського вченого, мовознавця М. Ф. Наконечного, який протягом 1928–1971 (з перервами) викладав українську та польську мови в Харківському університеті, автора видатних праць з фонетики, орфоєпії, історії та культури української мови, співавтора «Практичного російсько-українського словника» (1926), укладача посібника «Українська мова» (1928), редактора «Російсько-українського фразеологічного словника» І. Виргана та М. Пилинської тощо [6, с. 370].

В енциклопедії «Українська мова» О. Г. Муромцева уклала також статтю про доктора філологічних наук, професора Л. А. Лисиченко, яка протягом багатьох років завідувала кафедрою української мови Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди, автора праць з лексикології та семантики: «Лексикологія сучасної української мови (семантична структура слова)» (1977), науково-популярної книги «Бесіди про рідне слово (Слово та його значення)» та інших [6, с. 289]. У статті про українського мовознавця, поета, редактора Інституту української наукової мови УАН М. Д. Гладкого доктор філологічних наук О. Г. Муромцева наголошує на плідному доробку вченого, наводить його вагомі праці: «Українська мова. Історичний нарис української мови», «Розвиток українського літературного язика», «Мова нашої преси» тощо, позпovідає про роки безпідставного ув'язнення та реабілітації [6, с. 92].

Статті доктора філологічних наук О. Г. Муромцевої в енциклопедії «Українська мова» свідчать про значний внесок вченого в розвиток академічної лінгвістики, дають змогу збагнути вартість та вагу чіткого, лаконічного, енциклопедичного слова. Глибинне бачення лінгвістичних процесів, особливостей розвитку мовознавчої науки й мови як живого джерела, документальність та хронологічність аналізу мовних явищ, пильно та уважно виконаний підбір мовних фактів, чітка відповідність композиції та структурі енциклопедичної статті, виваженість висновків та прогнозів, – прикметні ознаки стилю професора О. Г. Муромцевої.

Ще один вектор наукових зацікавлень професора О. Г. Муромцевої мав виразне практичне спрямування. Це культура рідної мови, галузь, розроблення якої за умов утвердження національного відродження набуває державної ваги. У цьому зв'язку надзвичайно на часі стала праця Ольги Георгіївни «Культура мови вчителя», спрямована на ознайомлення студентів та вчителів з головними засадами культури усного та писемного мовлення, а також нормами сучасної

української літературної мови, формування стійкого інтересу до рідної мови та шляхів удосконалення власного мовлення, прищеплення навичок усного спілкування в тісному колі та перед широким загалом. Книга містить багато корисних практичних рекомендацій щодо поліпшення мовлення та підвищення його культури, уживання слів, граматичних форм, синтаксичних конструкцій. Попри назву, що визначає аудиторію читачів як учителів чи майбутніх учителів, праця добре прислужилася студентам нефілологічних факультетів, фахівцям різноманітного спрямування, громадянам, які прагнуть досконало знати рідну мову. Ця книга стала вагомим складником у величезній роботі з популяризації української мови, її утвердження в офіційному, фаховому та повсякденному спілкуванні, яку подвижницьки здійснювала професор О. Г. Муромцева.

Багаторічна науково-педагогічна діяльність Ольги Георгіївни була пов'язана з Харківським національним педагогічним університетом імені Г. С. Сковороди, куди вона прийшла працювати у 1964 році після закінчення Харківського національного університету ім. В. Каразіна (тоді ще – Харківського державного університету ім. М. Горького). Викладач, доцент, професор (від 1988 року), завідувач кафедри українознавства (протягом 1992–2001 років) – такий шлях пройшла Ольга Георгіївна у ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Саме професор О. Г. Муромцева у 1992 році ініціювала створення кафедри українознавства як важливої ланки розбудови народознавчих дисциплін і зуміла згуртувати прекрасний колектив досвідчених та молодих викладачів. Як завідувач і провідний професор кафедри, вона з ентузіазмом взялася за розроблення нових курсів, які дійсно збагатили систему викладання в педагогічному університеті: «Культура мови вчителя», «Ораторське мистецтво», «Народознавство», «Українська мова (за професійним спрямуванням)». О. Г. Муромцевій було притаманне мислення на перспективу, вміння узгодити проблеми сьогодення зі стрижневими завданнями наукового зростання кафедри. Ольга Георгіївна зуміла створити на кафедрі особливу атмосферу взаєморозуміння, взаємоповаги, щирості, співтворчості. Вона стала інтелектуальним, емоційним і науковим центром кафедри, навколо якого гуртувалися молоді й досвідчені викладачі. Як людина й науковець, Ольга Георгіївна незмінно була уважною до колег. Її мудрі поради спонукали викладачів кафедри до наукових пошуків. Як глибокий і вдумливий науковий керівник вона надзвичайно вдало обирала напрями наукових досліджень аспірантів та молодих учених, вміло спрямовувала шляхи наукових пошуків. Під її керівництвом здобули звання кандидата наук 10 аспірантів та здобувачів.

Зустрічаючись з Ольгою Георгіївною, усі відзначали її надзвичайну людяність, здатність перейматися турботами іншої людини, душевну рівновагу. Вона приваблювала щирістю й безпосередністю, душевною теплотою й щедрістю, сердечністю й лагідністю. Наділена почуттям такту, делікатності, відповідальності, вона вміла щиро радіти успіхам колег, завжди готова була допомогти, наснажувала своєю енергією до творчої діяльності. Вимоглива до себе, вона була вимогливою у кращому розумінні цього слова і до інших.

Ольга Георгіївна була людиною широкої ерудиції, сформованої на глибоких системних знаннях у галузі української мови та літератури. Їй були властиві світлий розум, оригінальність мислення. Ольга Георгіївна – Людина Слова і Діла, надзвичайно обов'язкова, пунктуальна, ніколи не зволікала з виконанням справ – ці риси свого характеру вона невтомно прищеплювала й своїм учням (студентам, аспірантам, докторантам, колегам).

Ольга Георгіївна була добрим лектором, який умів захопити аудиторію логікою своїх міркувань, оригінальністю тлумачень, самобутністю наукових поглядів, концептуальністю викладу. Її любили студенти, котрі через роки з теплотою й щирістю згадували хвилини спілкування з надзвичайно ерудованим професором. Для поліпшення викладання курсів вона започаткувала створення навчальних програм, підручників, методичних посібників, курсів лекцій, які протягом багатьох років допомагали і допомагають сьогодні студентам в успішному оволодінні мовною майстерністю.

Небуденним, незвичайним, душевним було ставлення Ольги Георгіївни до української мови. Росіянка за походженням, вона була справжньою українкою за мисленням і світовідчуттям. Мова українська для неї – це стан душі, кривий зв'язок із землею, людьми, історією, національною пам'яттю. Таке ставлення до української мови наснажувало колег і просто знайомих – людей, які не пов'язали своє професійне життя з українською мовою, але які зуміли полюбити цю мову завдяки спілкуванню з Ольгою Георгіївною. Вона несла світло в студентську аудиторію, виховуючи істинний патріотизм і національну гідність у молоді. Уболівання за мову виходило далеко за межі кафедри й університету. Ольга Георгіївна не тільки неодноразово зверталася до представників міської влади з питань повернення історичного обличчя місту Харкову, а й була ініціатором створення обласного відділення Товариства української мови ім. Т. Шевченка, що реально сприяло українізації Харківщини.

Значна кількість праць Ольги Георгіївни, у яких гармонійно переплітались наукові здобутки й патріотичні поривання, присвячена стану й статусу української мови в Харкові. Це додавало піднесення престижу української мови, її популяризації серед широких верств населення.

Розмах наукової, націєтворчої діяльності Ольги Георгіївни сягав всеукраїнського й міжнародного рівнів. Зокрема її популяризаторська праця сприяла поверненню до вітчизняного читача творів Івана Багряного. Професор О. Г. Муромцева здійснила наукове редагування бібліографічного покажчика (1996) та художніх творів (2000) відомого українського письменника, патріота, політичного діяча, якого незаслужено на тривалий час було вилучено з офіційної української літератури. Така робота потребувала неабияких зусиль: адже необхідно було, зберігаючи лексичні особливості мови письменника, виправити окремі діалектні форми та слова, що утруднювали розуміння тексту, відповідно до норм сучасного правопису в Україні, витлумачити іншомовні слова, опрацювати пунктуацію тощо. І на все це вистачало часу й сили. Друзі професора Муромцевої досі пригадують, із яким захопленням Ольга Георгіївна розповідала про народознавчий календар «Криниченька» (2000), який вона підготувала з метою популяризації національних звичаїв і традицій, а також задля започаткування україномовних видань такого зразка. Варто також назвати глибоко аналітичні виступи Ольги Георгіївни, підготовлені у співавторстві з її чоловіком, професором кафедри української мови Харківського національного університету ім. В. Каразіна Ігорем Вікторовичем Муромцевим, на IV й V Міжнародних конгресах україністів у Харкові (1996 рік) та в Одесі (1999 рік), Міжнародному з'їзді славістів, Міжнародному конгресі української інтелігенції.

Прагнучи вивести здобутки українознавчої науки на світовий рівень, Ольга Георгіївна плідно співпрацювала з видатним мовознавцем сучасності, харків'янином за походженням, професором Гарвардського університету

Ю. Шевельовим (Юрієм Шерехом), спілкувалася з ним, популяризувала його твори. Це додавало вагомості українській науці, її світовому визнанню.

За видатні досягнення в галузі науки Рада директорів Американського інституту біографій обрала Ольгу Муромцеву почесним членом жіночої професійно-консультаційної ради, а її ім'я занесено до бібліографічного довідника «Видатні жінки-науковці».

Ім'я видатного мовознавця професора О. Г. Муромцевої занесено до енциклопедії «Українська мова».

Професор О. Г. Муромцева була нагороджена знаком «Відмінник народної освіти УРСР».

За глибиною досліджень наукові праці професора О. Г. Муромцевої належать до таких, що мають загальнолюдську цінність, оскільки, відбиваючи риси особистості автора, перейняті шляхетною метою – плекати культуру української мови. Ось чому подальший аналіз наукової спадщини О. Г. Муромцевої сприятиме поглибленню знання про мову, мовні явища та їх функціонування.

Бібліографічні посилання

1. **Варич Н. І.** На крилах мудрості й добра / Н. І. Варич, А. М. Нелюба // Лінгвістичні дослідження. – Х., 2002. – С. 6–7.
2. **Дорошенко С. І.** Муромцева Ольга Георгіївна / С. І. Дорошенко // Українська мова: Енциклопедія / за ред. В. М. Русанівського, О. О. Тараненка. – К. : «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. – Вид. 2-ге. – 2004. – С. 384.
3. **Муромцева Ольга Георгіївна** // Професори Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2006. – С. 73.
4. **Муромцева О. Г.** Розвиток лексики української літературної мови у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. Г. Муромцева. – Х. : Вища шк., 1985. – 152 с.
5. **Муромцева О.** З історії української літературної мови. Вибрані праці / О. Г. Муромцева. – Х., 2008. – 229 с.
6. **Українська мова : Енциклопедія** / за ред. В. М. Русанівського, О. О. Тараненка. – К. : «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. – 752 с.

Надійшла до редколегії 18.02.13

ЗМІСТ

Арефьева Н. Г. Лингвострановедческий аспект русской фразеологии в обучении иностранцев: опыт создания практического пособия	3
Булава Н. Ю. Актуальні способи словотвору українського прізвищового антропонімікону північної Донеччини.....	8
Войцехівська Н. К. Сучасне молодіжне мовлення (на матеріалі конфліктного дискурсу)	14
Волянська Є. В. Морфологічна адаптація нових слів у сучасній українській літературній мові	22
Высоцкая Т. Н. Структурные типы составных наименований технических артефактов горной промышленности.....	28
Глобина Л. В. Полевая модель сочетаемости в практике преподавания русского языка как иностранного в медицинском вузе	36
Гончаренко Э. П. Политкорректность и политкорректный эвфемизм: проблемы перевода (на материале сказок Джеймса Финна Гарнера) ..	42
Гречухина И. Д. Словосложение как способ образования древнеанглийской поэтической лексики (прилагательное).....	52
Ємчура Н. Р. Метафоризація та метонімізація як способи творення чеських суспільно-політичних неологізмів.....	59
Загребельная Н. В. Англоязычные фразеологизмы как составляющие периферийной зоны ЛСП «Водное транспортное средство»	65
Иванова А. А. Семантический анализ названий должностей и социального статуса, заимствованных в русский язык из арабского	72
Ігнат'єва С. Є. Оптимістичний та песимістичний типи тональності у комунікативному просторі щоденникового дискурсу	77
Каракевич Р. О. Зіставний аналіз зооїдіом-лінгвокультурам у німецькій та українській мовних картинах світу	84
Коломойченко А. Е. Прагматика иноязычного имени собственного в экспрессивном тексте	91
Кузнецова Е. В. Имя собственное как средство интродуктивной номинации персонажа в художественном тексте (на материалах рассказов А. П. Чехова и А. И. Куприна)	97
Литвак С. Я. Теоретико-методологічний аналіз граматичних категорій англійського дієслова	104
Мальцева Л. В. Текст как система субтекстов: сопоставительная характеристика учебных и научных текстов.....	113
Мізіна О. І. Тенденції розвитку системи індивідуально-авторських композитів (на матеріалі ад'єктивних складнонужсуфіксальних дериватів з першим та другим іменниковим компонентом)	118
Мозгунов В. В. Соціальні ролі учасників комунікативного акту як чинник формування і використання модальної рамки діалогічного тексту	128

Нашиванько О. В. Види семантичної неоднозначності термінів медичної косметології в сучасному російському мові.....	138
Нестеренко А. К. Особливості функціонування прикметників зі значенням кількісного вияву ознаки	144
Орел А. С., Маторін Б. І. Особливості підсистеми консонантизму «давньоруської мови»	150
Павленко В. В. Семантико-стилістичні особливості публікацій «The Sun», «The Daily Mail», «The Times»	157
Піскунов О. В. Реконструкція дивергентних і конвергентних процесів у студіях учених Казанської лінгвістичної школи	163
Попова І. С. До питання про ієрархію синтаксичних категорій української мови	167
Попова Т. В. Русские графисаты как объект неограничения XXI в.	172
Роман В. В. Тенденції адаптації нових суспільно-політичних лексичних запозичень у мові-реципієнті: функціональний аспект (кінець XX ст. – початок XXI ст.)	180
Романец Ю. Р. Особенности семантической деривации в сфере терминологии материаловедения	188
Ситникова Е. В. Внутренний лексикон человека с позиций когнитивной лингвистики.....	195
Скрябина Т. А., Кошляк Л. А., Гречанова А. Ю. Лексические инновации: англицизмы в языке современных СМИ	200
Слобода Н. В. Граматично неадаптовані англомовні запозичення в сучасній українській мові	207
Столярская Е. В. «Языковой меланж» – следствие неологизации или принцип субязыковой идентификации в текстах рекламных журналов	213
Черемська О. С., Дьолог О. С., Жовтобрюх В. Ф., Петрова Л. П. Обшири наукової діяльності професора Муромцевої Ольги Георгіївни.....	220

Наукове видання

ВІСНИК ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія:
МОВОЗНАВСТВО

Заснований у 1993 р.

Випуск 19, том 2

Українською, російською мовами

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 7898 від 17.09.2003 р.

Редактор Л. В. Омельченко
Технічний редактор В. А. Усенко
Коректор Л. В. Омельченко

Підписано до друку 18.04.2013 р. Формат 70х1081/16. Папір офсетний.
Друк плоский. Ум. друк. арк. 20,3. Обл.-вид. арк. 19,5. Ум. фарбовідб. 20,94.
Тираж 100 пр. Вид. № 1773. Зам. № .

Свідоцтво про держреєстрацію ДК-289 від 21.12.2000 р.
Видавництво Дніпропетровського національного університету,
49010, м. Дніпропетровськ, пр. Гагаріна, 72.

Видавництво «Нова ідеологія»
49044, м. Дніпропетровськ, пр. Кірова, 103.
тел./факс: (056) 745-07-07
Свідоцтво ДК № 191 від 20.09.2000 р.